

Весці БДПУ

Штоквартальны навукова-метадычны часопіс.
Выдаецца з чэрвеня 1994 г.

№ 2(48) 2006

СЕРЫЯ 2.
Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія.
Эканоміка. Культуралогія

Змест

Галоўны рэдактар:

П. Дз. Кухарчык

Рэдакцыйная калегія:

Н. Г. Алоўнікава
А. І. Андарала
(нам. галоўнага рэдактара)
В. А. Бондар
М. К. Буза
В. В. Бушчык
(нам. галоўнага рэдактара)
Ю. А. Быкадораў
(нам. галоўнага рэдактара)
А. М. Вітчанка
С. Я. Гайдукевіч
К. У. Гаўрылавец
А. А. Гіруцкі
В. М. Дабранскі
Л. М. Давыдзенка
А. В. Данільчанка
М. М. Забаўскі
В. Б. Кадацкі
Я. Л. Каламінскі
У. М. Калюноў
Л. В. Камлюк
Л. А. Кандыбовіч
І. В. Катляроў
П. В. Кікель
Г. А. Космач
У. М. Котаў
Н. І. Кунгурава
І. Я. Левяш
М. І. Лістапад
А. М. Люты
У. А. Мельнік
І. А. Новік
В. М. Русак
А. І. Смолік
В. Дз. Старычонак
В. Б. Таранчук
І. С. Ташлыкоў
В. М. Фамін
А. Т. Федарук
А. С. Цернавы
Л. Н. Ціханаў
І. І. Цыркун
М. Г. Ясавееў

Адрас рэдакцыі:

220007, Мінск,
вул. Магілёўская, 37,
пакой 124,
тэл. 219-78-12
е-mail: vesti@bspu.unibel.by

Пасведчанне
ад 08.02.05 г. № 2288
Міністэрства інфармацыі
Рэспублікі Беларусь

Падпісана ў друк ???.06.06
Фармат 60×84 1/8.
Папера афсетная.
Гарнітура *Арыял*.
Друк афсетны.
Ум. друк. арк. ?,?.
Ул.-выд. арк. ?,?.
Тыраж 100 экз.
Заказ ???.

Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка».
Ліцэнзія № 02330/0133496
ад 01.04.04.
220050, Мінск, Савецкая, 18.

Выдавец
і паліграфічнае выкананне:
Вучэбна-выдавецкі цэнтр БДПУ.
Ліцэнзія № 02330/0131508
ад 30.04.04.
220007, Мінск, Магілёўская, 37.

е-mail: izdat@bspu.unibel.by

*За дакладнасць прыведзеных
у публікацыях фактаў і цытат
адказнасць нясуць аўтары.*

Адказы сакратар
Л. М. Каранеўская

Рэдактар
Л. М. Каранеўская

Тэхнічнае рэдагаванне
І. І. Галіцкага

Камп'ютэрная вёрстка
І. І. Галіцкага

Г. П. Бушчык

ВЫКАРЫСТАННЕ ГЕРМАНСКИХ РЭПАРАЦЫЙ ДЛЯ АДНАЎЛЕННЯ МІНСКА ПАСЛЯ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ

Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны сталіца БССР, г. Мінск дынамічна развіваўся як буйны прамысловы цэнтр рэспублікі. Менавіта стаў адным з найбольш пацярпелых гарадоў свету: яго гаспадарка была разбурана на 80 %. Страты Мінска склалі 6 млрд руб. у цэнах 1941 г. (БССР у цэлым — 75 млрд руб.), з 332 працаваўшых да вайны дзяржаўных і каперацыйных прадпрыемстваў было знішчана 313, альбо 94 % [1, с. 156, 157]. На захаваўшыхся пасля вызвалення Мінска 19 прадпрыемствах працавала толькі 4 % даваеннай колькасці рабочых. Былі разбураны такія жыццёва важныя аб'екты, як гарадская электрастанцыя, транспартная сістэма, хлебазаводы і г. д. Акупанты вывезлі ў Германію абсталяванне тэлефоннай станцыі, падвясную кантактную сетку гарадскога трамвая, больш за паўтара мільёна кніг гарадской бібліятэкі імя Леніна, карціны і скульптуры з мастацкай галерэі; дэкарацыі, мэблю, люстэркі, дываны з тэатра оперы і балета і інш. Былі падарваны будынкі амаль усіх вышэйшых навучальных устаноў, 78 школ і тэхнікумаў, філармоніі, кансерваторыі, Палаца піянераў [2, с. 425].

Істотная дапамога была аказана Мінску ўжо ў першыя дні пасля вызвалення горада. З саюзных фондаў мінчанам выдзелена каля 800 т мукі і круп, 175 т мясапрадуктаў, жывёльнага і расліннага тлушчу, 10 т цукру, соль, рыба, мыла, чай, больш за 90 вагонаў адзення, некалькі вагонаў медыкаментаў і медыцынскага абсталявання, на 100 тыс. руб. тканін, 200 тыс. руб. для аказання аднаразовай дапамогі насельніцтву [3, с. 40].

На аднаўленне гаспадаркі Мінска, як і ўсёй Беларусі, з саюзнага бюджэту былі атрыманы значныя датацыі. У 1944 г. датацыя БССР з боку саюзнага ўрада склала 490790 тыс. руб., або 60,3 % ад усяго аб'ёму бюджэту рэспублікі. На 1945 г. XI сесія Вярхоўнага Савета СССР устанавіла бюджэт БССР у суме 2 378,4

млн руб., з іх датацыя склала 1 200 млн руб., або 50,5 % [4, с. 69]. Датацыі паступалі ў рэспубліку і яе сталіцу і ў наступныя гады. Аб'ём капіталаўкладанняў на аднаўленне Мінска ў 1946—1950 гг. быў прадугледжаны ў суме 1,8 млрд руб. [2, с. 441]. Пабудова і аснашчэнне самых буйных прамысловых аб'ектаў саюзнага падпарадкавання поўнаасцю фінансаваліся з саюзнага бюджэту [5, с. 19, 20]. Істотная дапамога прадуктамі, рэчамі, абсталяваннем, транспартнымі сродкамі была аказана Мінску многімі рэспублікамі і рэгіёнамі СССР [6, с. 36].

У беларускай савецкай гістарыяграфіі былі асветлены страты Мінска ў вайне, працэс пасляваеннага аднаўлення і агульнасаюзная дапамога беларускай сталіцы. У 1990—2000 гг. з'явіліся даследаванні, ў якіх характарызуецца дапамога Беларусі з боку Арганізацыі Аб'яднаных нацый па лініі ЮНРРА (абрэвіатура ад англ. Адміністрацыя дапамогі і аднаўлення Аб'яднаных нацый) [7], паказана выкарыстанне працы ваеннапалонных і інтэрніраваных на будоўлях рэспублікі [8], аналізуецца паступленне ў БССР германскіх рэпарацый [9]. Гэтыя даследаванні даюць магчымасць больш дакладна і ўсебакова асвятліць працэс пасляваеннага будаўніцтва як у Беларусі ў цэлым, так і ў яе сталіцы, паколькі раней у гістарыяграфіі і германскія рэпарацыі, і дапамога ААН-ЮНРРА фактычна залічваліся ў кошт саюзнай дапамогі (яны размяркоўваліся з саюзнага цэнтра).

Дапамога па лініі ААН-ЮНРРА паступіла ў БССР у 1945—1947 гг. ў памеры 61 млн дол. ЗША [7, с. 61]. З 1937 г. да 1.03 1950 г. 1 амерыканскі долар прыроўніваўся да 5 руб. 30 кап. [10, с. 603]. Значная частка гэтай дапамогі была выкарыстана для аднаўлення і наладжвання жыцця беларускай сталіцы. Харчовыя прадукты і спажывецкія тавары размяркоўваліся ў дзіцячыя дамы, бальніцы, прадаваліся ў крамах. Для расчысткі мінскіх вуліц і будаўніцтва былі выкарыстаны атрыманыя па лініі ААН-ЮНРРА амерыканскія трактары, грузавікі і бульдозеры, французскія і англійскія будаўнічыя краны [7, с. 69].

Рэпарацыйныя пастаўкі з Германіі ў СССР і БССР, у тым ліку ў Мінск, пачаліся фактычна з уступленнем Чырвонай Арміі на нямецкую тэрыторыю. Спачатку яны называліся трафейнымі, але па сутнасці мелі на мэце аднаўленне разбуранай агрэсарамі гаспадаркі, што адпавядала паняццю «рэпарацыі» (ад лац. reparatio — аднаўленне). У адпаведнасці з рашэннямі Ялцінскай і Патсдамскай кан-

ферэнцый 1945 г. саюзнікі па антыгітлераўскай кааліцыі атрымалі права на спагнанне рэпарацый з агрэсара ў трох формах: 1) абсталявання, транспартных сродкаў, сыравіны (на працягу двух гадоў пасля капітуляцыі Германіі); 2) таварных паставак прадукцыі нямецкіх прадпрыемстваў; 3) выкарыстання германскіх працоўных рэсурсаў [11, с. 83]. Найбольш інтэнсіўна рэпарацыі паступалі ў БССР і яе сталіцу — г. Мінск — у першыя пасляваенныя гады, але наогул іх спагнанне працягвалася да 1 студзеня 1954 г. [12, с. 636].

Аднаўляць і будаваць новыя прамысловыя аб'екты ў Мінску і БССР у першую чаргу за кошт рэпарацыйных паставак было рацыянальна як з эканамічных пазіцый (скарчаліся магчымыя перавозкі з Германіі ў глыб СССР, не трэба было траціць сілы на рээвакуацыю значнай часткі вывезенага ў пачатку вайны прамысловага абсталявання), так і з пазіцыі справядлівай кампенсацыі за тыя страты, што нанеслі агрэсары гаспадарцы і насельніцтву.

Пастановамі Урада СССР, распараджэннямі камандавання Чырвонай Арміі і Савецкай ваеннай адміністрацыі ў Германіі для размяшчэння ў БССР было выдзелена спачатку 221 нямецкае прамысловае прадпрыемства, потым па розных прычынах іх колькасць была скарачана да 175 прадпрыемстваў (19140 адзінак тэхналагічнага абсталявання) [13, с. 360, 361]. У маі 1945 г. для выяўлення, уліку, дэмантажу і вывазу абсталявання і матэрыялаў ЦК КП(б)Б і СНК БССР зацвердзіў склад спецыяльных урадавых груп, якія працавалі ў правінцыях Германіі — Памераніі, Брандэнбургу, Саксоніі, Саксоніі-Ангальт, Цюрынгіі, Макленбургу, Штолпе [14, арк. 1]. Пасля заканчэння вайны з Германіяй парадак атрымання, уліку, ацэнкі і разлікаў за рэпарацыйную маёмасць вызначаўся пастановай СНК СССР № 1402 ад 12.06.1945 г., пастановай СНК БССР № 1030 ад 20.07.1945 г. і інструкцыяй Наркамфіна СССР № 347 ад 5.07.1945 г. [15, арк. 371]. Гэтыя дакументы прадугледжвалі аплату прадпрыемствамі і арганізацыямі паступіўшай да іх рэпарацыйнай маёмасці за кошт асігнаванняў на капіталаўкладанні. Прадпрыемствы, арганізацыі і ўстановы — атрымальнікі рэпарацыйных паставак — абавязаны былі ў 15-дзённы тэрмін прыняць і ацаніць з удзелам прадстаўнікоў тэрытарыяльных фінансавых органаў паступіўшую маёмасць. Пасля гэтага ў 10-дзённы тэрмін трэба было пералічыць адпаведныя сродкі ў саюзнаы бюджэт за маёмасць, якая не патрабавала мантажу, і ў 15-

дзённы — кошт абсталявання, прызначанага на капітальнае будаўніцтва. Ацэнка маёмасці праводзілася па адпускных ці рознічных цэнах (уклучна падатак з абароту) са скідкай на знос. Атрымальнікі рэпарацыйных грузаў аплачвалі таксама іх перавозку па тэрыторыі СССР (перавозка па-за межамі СССР ажыццяўлялася за кошт дзяржаўных цэнтралізаваных фондаў) і рамонт. Без аплаты перадаваліся тавара-матэрыяльныя каштоўнасці толькі тым прадпрыемствам, якія дакументальна маглі даказаць, што маёмасць, прывезеная з Германіі, належала ім да вайны. Таксама без аплаты атрымлівалі каштоўнасці культурна-асветніцкія ўстановы [15, арк. 223].

Першымі масавымі пастаўкамі па рэпарацыях былі пастаўкі жывёлы, якая канфіскаўвалася спецыяльнымі трафейнымі атрадамі Чырвонай Арміі на тэрыторыі Германіі і сваім ходам пераганялася на тэрыторыю СССР. Коні ў Мінску выкарыстоўваліся на будоўлях, каровы і дробная жывёла — у хатняй гаспадарцы. У ліку першых былі пастаўкі харчовых прадуктаў, адзення, абутку, тканін, культурна-бытавых рэчаў і г. д. Усе адзначаныя тавары ацэньваліся і прадаваліся ў асноўным у крамах. Так, базай Галоўснаба пры СНК БССР ужо 15 красавіка 1945 г. ад трафейных атрадаў былі атрыманы 424 швейныя машыні, 118 піаніна; фабрыка «Камунарка» атрымала 18 вагонаў цукру [15, арк. 203]. У маі 1945 г. на базу Галоўснаба ў Мінску прыбылі вагоны, з якіх тры дні выгружалі піаніна, швейныя машыні, радыёпрыёмнікі, эмаліраваны посуд, адзенне, пасцельную бялізну, гадзіннікі і іншыя рэчы [15, арк. 89].

Найбольшае значэнне для аднаўлення эканомікі Мінска мела паступленне абсталявання і сыравіны з нямецкіх прадпрыемстваў. З дапамогай гэтага абсталявання адбывалася не проста аднаўленне разбуранага, але і стварэнне прынцыпова новай індустрыяльнай базы, асновай якой стала цяжкая прамысловасць. Паколькі з Германіі ў першую чаргу вывозілася абсталяванне ваенных прадпрыемстваў з мэтай яе дэмілітарызацыі, практычна на ўсіх машынабудаўнічых прадпрыемствах Мінска стваралася ваенная вытворчасць. На 1 верасня 1945 г. за атрыманую трафейную маёмасць суб'екты гаспадарання Мінска пералічылі ў саюзнаы бюджэт 9 млн 133 тыс руб., або 40 % ад сродкаў — 23 млн 44 тыс. руб., пералічаных у бюджэт за рэпарацыйныя пастаўкі па БССР у цэлым [15, арк. 407].

Самымі буйнымі прадпрыемствамі, узведзенымі на падставе рэпарацыйнага нямец-

кага абсталявання, сталі аўтамабільны, трактарны, веласіпедны заводы, тонкасуконны камбінат. Першыя вагоны з абсталяваннем для будаўніцтва аўтамабільнага завода сталі прыбываць у Мінск у маі 1945 г., і ў гэтым годзе было атрымана 919 адзінак абсталявання на суму 6,7 млн руб. Да канца 1946 г. на аўтазавод паступіла 2340 адзінак абсталявання [16, арк 22]. Гэта былі металаканструкцыі, транспартныя сродкі, розныя станкі. Не хапала памяшканняў для іх складзіравання, і прыбыўшыя грузы часам заставаліся пад адкрытым небам. На 1 красавіка 1947 г. аўтазавод атрымаў ужо 3235 адзінак абсталявання на 19 млн 253 тыс. руб., у тым ліку 2036 металарэзных станкоў, 271 адзінку кавальска-прэсавага абсталявання, 143 адзінкі электрасілавога абсталявання, 8 — ліцейнага, 777 адзінак іншых відаў абсталявання [17, арк. 28, 29]. У кастрычніку 1947 г. Мінскі аўтазавод выпусціў першую прадукцыю. За перыяд асноўных паставак, на 1 студзеня 1948 г. аўтазавод атрымаў рэпарацыйнага абсталявання і інструментаў на суму 19 млн 360 тыс. руб. [18, арк. 3].

На Мінскі трактарны завод першыя станкі прыбылі 5 кастрычніка 1945 г., і да канца года завод атрымаў абсталяванне на суму 926,2 тыс. руб. [16, арк. 22, абарот], да снежня 1946 г. — на 6 млн 21 тыс. руб., у тым ліку 262 адзінкі станкоў і абсталявання патрабавалі рамонт [17, арк. 12]. Усяго ў 1945—1948 гг. МТЗ атрымаў 1167 вагонаў рэпарацыйнага абсталявання і матэрыялаў [14, арк. 51]. Першую прадукцыю трактарны завод выпусціў у 1950 г.

Мінскі веласіпедны завод прыняў першыя рэпарацыйныя пастаўкі 14 снежня 1945 г. Да ліпеня 1946 г. завод атрымаў 2417 адзінак абсталявання на суму 7,2 млн. руб., у тым ліку 204 фрэзерных станкі, 523 металарэзных, 201 такарны, 133 рэвальверных, 108 механічных прэсаў і г. д. [19, арк. 63, 64]. Да кастрычніка 1947 г. велазавод атрымаў каля тысячы вагонаў рэпарацыйных паставак на суму 12,5 млн. руб. [17, арк 124]. У 1947 г., калі прадпрыемства ўступіла ў лік дзеючых, яно выпусціла больш за 6,5 тыс. веласіпедаў [2, с. 442]. Германскае рэпарацыйнае абсталяванне ў вялікай колькасці паступала і на іншыя мінскія прадпрыемствы (табл. 1).

Табліца 1

Найбольш буйныя атрымальнікі ў Мінску рэпарацыйнай і вяртаемай у БССР маёмасці на 1.07.1946 г.

(----- табліца -----)

Складзена аўтарам паводле: 16, арк. 14.

Усяго на 1 ліпеня 1946 г. мінскія прадпрыемствы і ўстановы атрымалі 3 111 вагонаў рэпарацыйнай і вяртаемай (вывезенай фашыстамі) маёмасці. З іх на гэты момант былі ацэнены 1 900 вагонаў (61 %) на суму ў 87 млн 684 тыс. 700 руб. [16, арк. 14]. У саюзны бюджэт было пералічана за паступіўшую маёмасць толькі каля 68 млн руб., што сведчыла аб пэўных фінансавых цяжкасцях прадпрыемстваў. Да верасня 1946 г. рэпарацыйнае абсталяванне было пастаўлена на 41 мінскае прадпрыемства [20, л. 62]. Частка вяртаемай маёмасці ў агульных пастаўках з Германіі была адносна невялікай. Так, у Германіі былі знойдзены і вернуты: станочнае абсталяванне — Мінскаму станкабудаўнічаму заводу імя Кірава, мэбля і тэатральныя касцюмы — тэатру оперы і балета, мэбля — Дому ўрада БССР. На тэрыторыі Памераніі была выяўлена і вернута вывезеная фашыстамі бібліятэка Акадэміі навук БССР, якая налічвала дзесяткі тысяч тамоў [5, с. 193—194].

На 1 студзеня 1947 г. у Мінск з Германіі прыбыло ўжо 5666 вагонаў з абсталяваннем на суму каля 115 млн руб., якія атрымалі 150 прадпрыемстваў і арганізацый беларускай сталіцы. У цэлым жа на пачатак 1947 г. фінансавымі органамі Беларусі было ўлічана і ацэнена рэпарацыйнага абсталявання і іншых тавара-матэрыяльных каштоўнасцей на суму каля 290 млн руб. [21, арк. 2, 319]. Такім чынам, пастаўкі рэпарацыйных грузаў у сталіцу Беларусі ў гэты час складалі 40 % па кошце ад паступленняў у рэспубліку.

Абсталяванне на асобныя прамысловыя аб'екты Мінска паступала як камплектнае, з аднаго прадпрыемства, так і з розных. У 1945—1948 гг. на аўтамабільны завод паступіла 764 вагоны абсталявання з 6 прадпрыемстваў, у тым ліку з аўтазавода «Фрамвэрке» (г. Хайнікен), заводаў «Йоганэс Гросфусэ» (г. Дзэбельна), «Дойч Кюль і Крафтмашынен» (м. Бранд Эрбірсдорф), «Цэблік» (г. Марыенберг), а таксама з аўстрыйскага аўтамабільнага завода «Аўстрафіат», што размяшчаўся ў Вене. На трактарны завод прыйшло 229 вагонаў абсталявання з завода «Фомо» (г. Шэнэбек), 246 вагонаў — з самалётабудаўнічага завода «Хэнкель» (г. Араніэнбург), 692 вагоны абсталявання і матэрыялаў са склада ст. Бард. Мінскі веласіпедны завод атрымаў 848 вагонаў абсталявання веласіпеднага завода «Брэнабор» (г. Брандэнбург), тонкасукон-

ны камбінат — 493 вагоны воўнапрадзільнай і фарбавальна-адзелачнай фабрыкі «Вульф» (г. Губэн). 45 вагонаў абсталявання берлінскай шакаладнай фабрыкі «Саротті» было пастаўлена на мінскую кандытарскую фабрыку «Камунарка» і гомельскую — «Спартак». На Мінскую шпалерную фабрыку імя Вароўскага прыйшло 89 вагонаў абсталявання фабрыкі каляровых папер «Браты Віліш» (г. Радзёмбад) і г. д. [14, арк. 42, 50—53].

У адпаведнасці з міжнароднымі пагадненнямі аб рэпарацыях на мінскіх будоўлях выкарыстоўвалася праца ваеннапалонных. У 1946 г. у Галоўным упраўленні па аднаўленні Мінска іх працавала 5 тыс. [8, с. 72, 73]. У адпаведнасці з пастановай Савета Міністраў БССР ад 10 красавіка 1947 г. «Аб размеркаванні ваеннапалонных па прамысловых і будаўнічых аб'ектах на 1947 г. і ўпарадкаванні выкарыстання ваеннапалонных» на мінскіх будоўлях працавалі ўжо 25275 ваеннапалонных [падлічана аўтарам паводле: 8, с. 74, 75]. У тым ліку: у мінскіх будаўнічых трэстах № 1—2 — 4800 ваеннапалонных, трэсце «Аўтапрамбуд» і на аўтазаводзе — 3700, трэсце «Белтрактарабуд» — 4500, на будаўніцтве тэатра оперы і балета — 1350, цагельных заводах № 2—3 — 700, на станкабудаўнічым заводзе імя Кірава — 675, фабрыцы імя Кагановіча — 500 чалавек і г. д. Праца ваеннапалонных выкарыстоўвалася на будоўлях Мінска ў асноўным у 1946—1947 гг. Да 1950 г. ваеннапалонныя былі або асуджаны за здзейшчаныя злачынствы, або адпраўлены на радзіму [8, с. 50, 53, 54].

Поспехі ў аднаўленні сталіцы Беларусі не могуць не ўраджаць. Ужо ў першым квартале 1949 г. быў дасягнуты даваенны ўзровень прамысловай вытворчасці. Тэмпы прыросту валавай прамысловай прадукцыі па Мінску значна аспярэджвалі тэмпы прыросту па БССР у цэлым.

Табліца 2

Тэмпы прыросту валавай прадукцыі прамысловасці па БССР і г. Мінску ў % да 1940 г.

(----- табліца -----)

Складзена аўтарам паводле: [22, с. 14].

У 1950 г. сталіца Беларусі амаль падвоіла прамысловую вытворчасць у параўнанні з даваенным часам, а ў параўнанні з 1945 г. павялічыла вытворчасць у 8 разоў. У 1955 г., калі на поўную моц запрацавалі новыя прадпрыемствы, створаныя з выкарыстаннем рэ-

парацыйных паставак, даваенны ўзровень быў перавышаны ў 5,7 раза, а ўзровень 1945 г. — амаль у 24 разы. Па тэмпах прамысловага росту г. Мінск аспярэдзіў усе беларускія вобласці.

У 1950 г. удзельная вага Мінска ў рэспубліканскай вытворчасці трактароў, грузавых аўтамабіляў, веласіпедаў складала 100 %, станкоў — 50 %, швейнай прадукцыі — 51 %, скуранога абутку — 48 %, будаўнічых матэрыялаў — 40 %, металаапрацоўчай прамысловасці — 17 %, харчовай — 19 %. Удзельная вага машынабудавання і металаапрацоўкі ў агульным аб'ёме вытворчасці Мінска павялічылася з 15 % у 1950 г. да 46 % у 1955 г. [2, с. 354, 449, 465]. У 1955 г. ў Мінску працавалі 384 з 8470 прадпрыемстваў БССР (4,5 %). Разам з тым удзельная вага валавай прадукцыі прамысловасці Мінска ў рэспубліканскай вытворчасці складала 26,4 % [22, с. 13, 18].

Такім чынам, у ходзе пасляваеннага аднаўлення з выкарыстаннем саюзных інвестыцый і нямецкіх рэпарацый, дапамогі савецкіх рэспублік і краін ААН адбылася карэнная мадэрнізацыя прамысловага комплексу сталіцы БССР, якая ператварыла Мінск у буйны індустрыяльны цэнтр Савецкага Саюза. Тэмпы аднаўлення і развіцця гаспадаркі Мінска ўраджаюць сваімі маштабамі. Мінскія машынабудаўнічыя і станкабудаўнічыя прадпрыемствы большую частку сваёй прадукцыі сталі вывозіць за межы рэспублікі. Імкліва развівалася высокатэхналагічная ваенная вытворчасць. Усе гэтыя працэсы патрабавалі інтэнсіўнага прыцягнення кваліфікаваных спецыялістаў, развіцця навукі, адукацыі, культуры. Прадукцыя, прадпрыемстваў, створаная ў значнай ступені на базе рэпарацыйнага абсталявання, стала паступаць не толькі ва ўсе куткі Савецкага Саюза, але і ў іншыя краіны свету.

КРЫНІЦЫ І ЛІТАРАТУРА

1. Энциклопедия гiсторыi Беларусi. У 6 т. Мн., 1999. Т. 5.
2. История Минска. Мн., 1957.
3. *Старавойтаў Н.* Дапамога партыi і ўрада на сельнiцтву Беларусi, вызваленаму ад фашысцкай акупацыi (1943—1945 гг.) // Вестi АН БССР. 1961. № 3. С. 38—49. Серыя грамад. навук.
4. *Пейсаховiч А. Я.* Брацкая дапамога савецкiх народаў у аднаўленнi народнай гаспадаркi Беларускай ССР у гады Вялiкай Айчыннай вайны // Вестi АН БССР. 1958. № 4. С. 65—74. Серыя грамад. навук.
5. Экономика Белоруссии в период послевоенного возрождения. Мн., 1988.

6. Купреева А. П. Народы СССР — трудящимся Белоруссии. Мн., 1981.
7. Снапкоўскі У. Е. Знешнепалітычная дзейнасць Беларусі, 1944—1953 г. Мн., 1997.
8. Шарков А. В. Архипелаг ГУПВИ на территории Беларуси, 1944 — 1951 г. Мн., 2003.
9. Бушчык Г.П. Міжнародныя пагадненні аб рэпарацыях і іх паступленне ў БССР у 1945—1946 г. // Беларускі гістарычны часопіс. 2005. № 8. С. 10—15.
10. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : сб. док. В 5 т. М., 1968. Т. 3.
11. Евгеньев В. В. Международно-правовое регулирование репараций после Второй мировой войны. М., 1950.
12. История СССР. Эпоха социализма (1917—1957 гг.): учеб. пособия М., 1958.
13. Освобожденная Беларусь: док. и материалы. В 2 кн. Мн., 2005. Кн. 2.
14. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НА РБ), ф. 4п, воп. 62, спр. 58.
15. НА РБ, ф. 93, воп. 9, спр. 1037.
16. НА РБ, ф. 93, воп. 9, спр. 1041.
17. НА РБ, ф. 30, воп. 6, спр. 72.
18. НА РБ, ф. 30, воп. 6, спр. 83.
19. НА РБ, ф. 30, воп. 6, спр. 57.
20. НА РБ, ф. 30, воп. 6, спр. 60.
21. НА РБ, ф. 93, воп. 9, спр. 1048.
22. Народное хозяйство Белорусской ССР : стат. сб. М., 1957.

SUMMARY

The losses of Minsk during the World War II are marked in the article. The analysis of the usage of union financial means in reconstruction of the Belarusian capital, analysis of union republics' aid and aid on UNO-UNRRA line are given as well. On the basis of archives resources there are characteristics of the importance of German reparation deliveries of equipment for the quick tempo of reconstruction of the city industry. The formation of a new level of industrial potential in Post-War Minsk is also described in the article.

Рэзюмэ

Адзначаюцца страты Мінска ў гады Вялікай Айчыннай вайны, выкарыстанне ў аднаўленні беларускай сталіцы саюзнага фінансавання, дапамогі саюзных рэспублік і дапамогі па лініі ААН-ЮНРРА. На падставе архіўных крыніц ахарактарызавана значэнне германскіх рэпарацыйных паставак абсталявання для хуткіх тэмпаў аднаўлення гарадской прамысловасці і фарміравання якасна новага ўзроўню прамысловага патэнцыялу пасляваеннага Мінска.

Табл. — 2. Бібліяогр. — 22 назвы.

УДК

Дз. М. Столяр

АСНОЎНЫЯ КІРУНКІ ДЗЕЙНАСЦІ АСОБЫХ АДДЗЕЛАЎ ПАРТЫЗАНСКІХ ФАРМІРАВАННЯЎ БАРАНАВІЦКАЙ ВОБЛАСЦІ

Тэма зараджэння і дзейнасці партызанскага руху на тэрыторыі Беларусі заўсёды з'яўлялася аб'ектам пільнай увагі гісторыкаў як у часы існавання СССР, так і ў незалежнай Рэспубліцы Беларусь. Значную ролю ў барацьбе супраць захопнікаў адыгрывалі партызанская разведка і контрразведка, без якіх немагчыма было наладзіць эфектыўнае супрацьстаянне акупацыйным структурам. Даследчыкі у сваіх працах разглядаюць іх дзейнасць у сукупнасці. Не абвяргаючы таго факта, што яна шмат у чым перасякалася, нельга ўсё ж такі поўнасьцю іх атаясамліваць, паколькі контрразведка, аформленая структура ў большасці партызанскіх атрадах, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі ў выглядзе асобых аддзелаў, мела спецыфічныя віды дзейнасці, што адрознівала яе ад разведкі.

Спецыяльных даследаванняў па дадзенай праблеме ў савецкай гістарыяграфіі да 70-х гг. XX ст. амаль не праводзілася [8]. Адною з першых трэба назваць працу В. К. Кісялёва «Партызанская разведка (верасень 1943 — ліпень 1944 г.)» [6]. У ёй асноўная ўвага звернута на працу разведкі, але ёсць і цікавая інфармацыя, якая тычыцца абароны партызанскіх фарміраванняў ад пранікнення варожага агентаў. Даследчыку належыць яшчэ шэраг навуковых прац, ў якіх ўвага больш звяртаецца на працу партызанскай контрразведкі [4—5].

Неабходна таксама адзначыць працу ўкраінскіх даследчыкаў Г. П. Мішчанкі і Г. П. Мігрына, у якім раскрываецца стварэнне, спецыфіка і метады дзеяння партызанскай разведкі і часткова контрразведкі ў партызанскіх фарміраваннях в Украіне [7].

У 80-х гг. Інстытутам гісторыі партыі пры ЦК КП Беларусі было падрыхтавана і выдадзена трохтомнае даследаванне «Усенародная барацьба ў Беларусі супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў». Пытанні стварэння і дзейнасці партызанскай разведкі і контрразведкі разгледжаны ў першым і трэцім томе [1—2]. У першым разглядаецца зараджэнне і станаўленне разведкі і контрразведкі, асноўныя кірункі разведдзейнасці партызан і пад-

польшчыкаў, а таксама забеспячэнне бяспекі партызанскіх фарміраванняў і зон. У трэцім — адзін з кірункаў вядзення разведдзейнасці партызан — у інтарэсах Чырвонай Арміі.

З распадам СССР праца над гэтай тэмай працягвалася. З айчынных прац трэба адзначыць «Разведка і контрразведка ў партызанскім руху Беларусі. 1941—1944 г.» К. І. Дамарада [3]. У ёй асноўная ўвага надаецца разгляду разведвальнай дзейнасці партызан, але акрамя гэтага ў працы паказана супрацьстаянне партызанскай разведкі і контрразведкі і нямецкіх спецслужбаў. Аўтар не аналізуе дзейнасць партызанскай контрразведкі, а звяртае ўвагу на паказе барацьбы з акупантамі.

Неабходна адзначыць некалькі прац расійскага даследчыка А. Ю. Папова аб ролі НКВС у арганізацыі і развіцці руху супраціўлення [8—10], у якіх ён усебакова разглядае працу контрразведчыкаў і асабліва — барацьбу з нямецкімі спецслужбаў. Таксама трэба адзначыць, што ён пачаў рабіць тое, да чаго раней гісторыкі па пэўных прычынах не звярталіся: дзейнасць асобых аддзелаў партызанскіх фарміраванняў па спыненні «антыпартызанскіх» дзеянняў і злачынстваў сярод партызан [10].

Аднак ва ўсіх гэтых працах не звярталася ўвага на стварэнне і дзейнасць структур партызанскай контрразведкі асобна па рэгіёнах Беларусі, у прыватнасці, у заходніх абласцях.

Мэтанакіраванае стварэнне структур партызанскай контрразведкі пачалося пасля ўзнікнення Асобага злучэння партызанскіх атрадаў (АЗПА) на базе дыверсійна разведвальнай групы маёра В. В. Шчарбіны. Далейшую працу праводзіў падпольны абком партыі Баранавіцкай вобласці, які з'явіўся тут вясной 1943 г.

Падпольны абком вызначаў асноўныя кірункі дзейнасці асобых аддзелаў. У архівах захавалася разведзводка ад 15.10.1943 г., у якой гаворылася, што «ў мэтах барацьбы з рознага кшталту агентурай, што засылаецца нямецкімі разведорганаў ў партызанскія брыгады і атрады, рознымі варожымі элементамі ў гарадах, райцэнтрах, акупацыйных установах і для барацьбы са злачыннымі элементамі сярод партызан, арганізаваны спецыяльны контрразведвальны апарат у брыгадах і атрадах» [14, с. 276—282].

З прыведзенага вышэй бачна, што найгалоўнейшым у іх працы была контрразведвальная дзейнасць. З ростам партызанскага руху ўзмацнілася засылка ў яго шэрагі нямецкіх шпіёнаў з мэтай разлажэння, часам нават

даволі ўдала. Так, нямецкі агент па мянушцы «Вег» здолеў заваяваць аўтарытэт у партызанскім атрадзе Камашава («Стралкова») і нанесці фарміраванню вялізную шкоду [12, с. 146]. Увогуле засылка агентуры ў партызанскія фарміраванні, асабліва на адзначаным этапе, была доволі актыўнай, метады — разнастайнымі. У справаздачы асобага аддзела партызанскай брыгады імя Шчорса змешчаны запіс аб засылцы ў атрады маладых прывабных жанчын з венерычнымі захворваннямі для заражэння партызан і каманднага саставу ці проста для іх атручвання [17, с. 122].

Функцыяй партызанскіх контрразведчыкаў было выяўленне варожых агентаў і вядзенне следства над імі, а прысуд здзяйсняўся па той жа схеме, па партызанскіх законах.

Па няпоўных даных (толькі 19 брыгад) на 14.06.1944 г. у партызанскіх фарміраваннях, якія дзейнічалі на тэрыторыі Баранавіцкай вобласці, было расстраляна 340 шпіёнаў [15, с. 23—25]. Але лічбы павінны быць значна вышэйшымі, аб гэтым сведчыць справаздача працы асобага аддзела партызанскай брыгады імя Шчорса (яна ўваходзіла ў склад вышэйазначаных брыгад і ў ёй знішчана 10 шпіёнаў) кіраўніку БШПР П. З. Калініну, зробленая ўжо пасля вызвалення: лічба расстраляных дасягае 51 чал., з якіх пасля 14.06.1944 г. расстраляна 7 чал. таму розніца атрымліваецца вельмі высокая [17, с. 116—121].

Другім галоўным кірункам дзейнасці асобых аддзелаў было вядзенне следства па «антыпартызанскіх» учынках (злоўжыванне спіртных напояў, бессэнсоўная стральба і інш.) і злачынствах байцоў і камандзіраў брыгад і атрадаў. Ён знаходзіўся ў кампетэнцыі толькі асобых аддзелаў, і гэта адрознівала іх дзейнасць ад дзейнасці партызанскай разведкі. Задача гэта была надзвычай важная, бо дзеянні такога кшталту значна падрывалі веру мясцовага насельніцтва ў партызан як народных абаронцаў. Гэта добра разумеў і падпольны абком Баранавіцкай вобласці, таму ўвесь час дасылаў загады аб умацаванні захадаў барацьбы з такімі выпадкамі. «Данскі» (псеўданім Д. М. Армянінава, намесніка сакратара абкома па апэратыўна-разведвальнай працы ў вобласці) выдаваў такія загады нават за некалькі месяцаў да вызвалення. У адным з іх, ад 6. 03. 1944 г., ён зноў падкрэслівае неабходнасць «работнікам асобых аддзелаў весці з гэтым бязлітасную барацьбу, умацоўваць агентурна-апэратыўную працу па такіх выпадках» [11, с. 28]. Тут жа загадана дакладваць

«Данскому» аб такіх дзеяннях «з боку каго б там ні было» не радзей аднаго раза ў месяц.

Як толькі да ўпаўнаважанага атрада даходзіў сігнал аб парушэнні, ён пачынаў следства, пасля яго правядзення матэрыялы перадаваліся кіраўніку асобага аддзела гэтай брыгады са сваімі рэкамендацыямі наконт пакарання [18, с. 57]. Вынясенне прысуду было функцыяй камандвання брыгад. У спрэчных выпадках пытанне вырашалася вышэйшатачай інстанцыяй, г. зн. міжрайкомамі ці падпольным абкомам [17, с. 166]. У некаторых брыгадах Шчучынскай партызанскай зоны (напрыклад, у Ленінскай ці Кіраўскай, якая спачатку дзейнічала ў Шчучынскай, а потым была перададзена ў Лідскую), насуперак гэтым інструкцыям, ствараўся Ваенны трыбунал у складзе трох чалавек, супрацоўнікі асобых аддзелаў яго не ўзначальвалі, хоць і маглі ўваходзіць у яго склад [18, с. 57; 14, с. 54—55], які нават выносіў пакаранні з тэрмінам адбывання пасля вайны. Сакратаром падпольнага абкома такая практыка была прызнана шкоднай, і яго загадам трыбуналы былі адменены, а пакаранні павінны былі выносіцца па лініі камандвання праз прыказы [16, с. 25]. Але мяркуючы па справах кіраўнікоў асобых аддзелаў, розныя дробныя здарэнні накліталі п'янак у суд не перадаваліся, пра іх проста паведамлялася камандзірам атрадаў, якія павінны былі прыняць меры. Звычайна імі гэта проста ігнаравалася, на што часта скардзіліся супрацоўнікі асобых аддзелаў.

Але здаралася так, што справы не разглядаліся, і камандзіры, парушаючы закон, самі выносілі прысуд і каралі, звычайна праз расстрэл. Кіраўнік асобага аддзела Ленінскай брыгады піша, што да стварэння брыгады расстрэлы праводзіліся часта па рашэнні камандзіра, нават без загаду па атрадзе, і пасля стварэння брыгады некаторыя «кіраўнічкі», не ведаючы, куды накіраваць сваю энергію, займаліся, паводле таямных матэрыялаў, расстрэлам некаторых асоб з саставу партызан, не пакідаючы ў сябе ніякіх матэрыялаў» [19, с. 98—101].

Наступнай задачай асобых аддзелаў з'яўлялася разведвальная работа і правядзенне дыверсій праз агентуру. Платон (псеўданім галоўнага сакратара падпольнага абкома КП(б)Б Баранавіцкай вобласці), зноў тлумачы іх задачы, піша 16.04.1944 г., што яны створаны «для абароны атрадаў ад пранікнення і барацьбы з нямецкім шпіянажам, арганізацыі агентурнай разведкі, і праз агентуру для пра-

вядзення ўсемагчымых дыверсій супраць нямецкіх захопнікаў» [17, с. 166].

Для правядзення разведкі асобымі аддзеламі ствараліся спецыяльныя разведгрупы. У жніўні 1943 г. «Данскі» перадаў па аператыўнай лініі кіраўніку асобага аддзела партызанскай брыгады імя Сталіна загад аб стварэнні спецыяльнай разведгрупы ў складзе 5 чалавек, задачай якой, акрамя спецыфічнай — выяўленне прадстаўнікоў нямецкіх улад і складанне на іх характарыстык, характарыстыкі адносін насельніцтва да партызанаў і немцаў і выяўленне шпіёнаў і здраднікаў у раёне дзеяння брыгады былі збіранне інфармацыі па гарнізонах і нямецкіх ваенных аб'ектах, рэгістрацыя руху па чыгунцы і інш., г. зн., такія, якія знаходзіліся ў кампетэнцыі разведкі партызанскіх фарміраванняў.

Такія ж спецгрупы былі створаны ў іншых брыгадах, а потым і атрадах. У справаздачы асобага аддзела Шчорсаўскай брыгады, аб якой ужо ішла гаворка, у раздзеле «Арганізацыя агентуры асобага аддзела» адзначана, што «для лепшай працы ўпаўнаважаных АА (асобыя аддзелы. — Дз. С.) былі створаны спецгрупы пры кожным атрадзе, якія падпарадкоўваліся ўпаўнаважаным АА атрадаў і камандванню, у колькасці 5—6 чалавек... Акрамя атрадных спецгруп была створана спецгрупа пры штабе камандвання брыгады ў колькасці 5 чалавек» [17, с. 121].

Што тычыцца дыверсійнай дзейнасці, то яе вынікі павінны былі ўключацца ў справаздачы брыгад з указаннем «па лініі асобага аддзела» [13, с. 166]. Так, асобым аддзелам брыгады імя Шчорса за час свайго існавання было ўзарвана 3 машыны, спушчаны пад адхон 1 эшалон, захоплены 8 «языкоў» і інш. [17, с. 123].

Для здзяйснення азначаных вышэй задач ствараліся дзве агентурныя сеткі. Першая, пра якую ўжо было згадана, утваралася ў раёнах дзеяння партызанскіх фарміраванняў і займалася разведкай, здзяйсненнем дыверсій, выяўленнем шпіёнаў і здраднікаў і складаннем іх спісаў. Сувязных і агентаў у партызанскія атрады вербавалі непасрэдна з дазволу ўпаўнаважаных ці кіраўнікоў асобых аддзелаў. Усе сувязныя і агенты давалі падпіску, што яны «сапраўды будуць працаваць як патрыёты на карысць Радзімы» [17, с. 122].

Напэўна, падобную падпіску давалі і агенты другой сеткі, якая стваралася ўнутры партызанскіх фарміраванняў. Мэтамі яе было выяўленне варожых агентаў, выпадкаў «антыпартызанскіх» паводзін байцоў і камандзіраў

як у атрадзе, так і падчас выездаў у раён, а таксама назіранне за настроямі партызанаў. Часам унутрыатрадная сетка дапамагала тады, калі была дрэнна наладжана выхаваўча-палітычная праца: замест яе да ненадзейных ці маладых байцоў прыстаўляўся агент, які сачыў за іх паводзінамі, каб папярэдзіць дэзерцірства ці здраду [13, с. 67—70]. Кантроль над партызанамі павінен быў быць поўным, дзеля гэтага загадвалася насадзіць агентуру ўнутры брыгад з разлікам 1—2 чалавекі ў падраздзяленні (аддзяленне і вышэй) [11, с. 32].

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што галоўнымі кірункамі дзейнасці асобых аддзелаў была контрразведвальная праца — пошук нямецкіх агентаў у атрадах і зонах дзеяння фарміраванняў і выяўленне асоб, што працуюць на акупацыйныя ўлады, — расследаванне антыпартызанскіх учынкаў і злачынстваў, а таксама вядзенне разведкі і здзяйсненне дыверсійных актаў. Для гэтага ствараліся дзве агентурныя сеткі: ў раёнах дзеяння і ў партызанскіх атрадах.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. В 3 т. Мн., 1983. Т. 1
2. Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. В 3 т. Мн., 1985. Т. 3
3. Дамарад К. І. Разведка і контрразведка ў партызанскім руху Беларусі 1941—1944 гг. Мн., 1995.
4. Киселёв В. К. Борьба партизан с подрывной деятельностью спецслужб в Белоруссии // Вопросы истории. 1984. № 3.
5. Киселёв В. К. Враг их боялся // Военные контрразведчики. Особым отделам ВЧК—КГБ 60 лет. Мн., 1978.
6. Киселёв В. К. Партизанская разведка (сентябрь 1943—июль 1944 гг.). Мн., 1980.
7. Мищенко Г. П., Мигрин Г. П. Задача особой важности. Киев, 1985.
8. Попов А. Ю. Диверсанты Сталина. Деятельность органов Госбезопасности на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны. www.militera.lib.ru
9. Попов А. Ю. НКВД и партизанское движение. М., 2003
10. Попов А. Ю. Партизаны и контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Отечественная история. 2003. № 3.
11. НА РБ. ф. 1399, воп. 1, спр. 3.
12. НА РБ. ф. 1399, воп. 1, спр. 6.
13. НА РБ. ф. 1399, воп. 1, спр. 12.
14. НА РБ. ф. 1399, воп. 1, спр. 13.
15. НА РБ. ф. 1399, воп. 1, спр. 18.
16. НА РБ. ф. 1399, воп. 1, спр. 37.
17. НА РБ. ф. 1399, воп. 1, спр. 207.
18. НА РБ. ф. 1399, воп. 1, спр. 379.
19. НА РБ. ф. 1399, воп. 1, спр. 666.

SUMMARY

This article is devoted to the main directions of work of the partisan counterespionage service in Baranavichi area. Structurally made out partisan formations as special departments counteracted the enemy agents, dealt with the criminals among partisans, organized the secret-service investigation and carried out acts of sabotage through their agents. For the realization of these tasks two networks of agents were created: the first within the partisan detachment itself and the other on the territory of the action of that detachment.

РЭЗЮМЭ

Адлюстраваны галоўныя кірункі дзейнасці партызанскай контрразведкі ў Баранавіцкай вобласці. Структурна аформленая ў выглядзе асобых аддзелаў, яна супрацьстаяла варожым агентам, займалася расследаваннем «антыпартызанскіх» учынкаў і злачынстваў сярод партызан, вяла агентурную разведку і арганізоўвала дыверсіі праз сваіх агентаў. Для рэалізацыі гэтых задач ствараліся дзве агентурныя сеткі: адна ў самім партызанскім фарміраванні, а другая — у раёне яго дзеяння.

Бібліягр. — 19 назваў.

УДК

А. Ф. Вялікі

ЭТНАПАЛІТЫЧНЫ ХАРАКТАР ПРЫЗЫВУ Ў ЧЫРВОНУЮ АРМІЮ І ВОЙСКА ПОЛЬСКАЕ Ў ЗАХОДНІХ АБЛАСЦЯХ БЕЛАРУСІ Ў 1944 — 1945 ГГ.

Летам 1944 г. Чырвоная Армія вызваліла Беларусь ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Аднак вайна, яшчэ працягвалася і адным з важнейшых мерапрыемстваў улад на вызваленай тэрыторыі стаў прызыў насельніцтва ў Рабоча-Сялянскую Чырвоную Армію (РСЧА). У заходніх абласцях БССР склалася своеасаблівая сітуацыя: «канкурэнтам» Чырвонай Арміі выступіла Войска Польскае (ВП), створанае на аснове дэкрэта Краёвай Рады Нарадовай (КРН) ад 22 ліпеня 1944 г. аб аб'яднанні партызанскіх атрадаў Арміі Людовай з 1-й Польскай Арміяй [7, с. 186].

У сувязі з гэтым у заходніх абласцях Беларусі быў абвешчаны прызыў у ВП. Такім чы-

нам, у заходнебеларускім рэгіёне фактычна праходзілі два прызывы: у Чырвоную Армію і Войска Польскае. Аднак распачаўшы прызыўную кампанію ўлады сустрэлі пратэст і нежаданне палякаў службыць у Чырвонай Арміі. Летам-восенню 1944 г. з ваенкаматаў заходніх абласцей Беларусі ў партыйныя структуры ўсіх узроўняў накіроўвалася інфармацыя аб ухіленні палякаў ад прызыву ў РСЧА. Так, загадчык аргінструктарскага аддзела ЦК КП(б)Б В. Закурдаеў у спецпаведамленні «Аб становішчы ў Іўеўскім і Юрацішскім раёнах Баранавіцкай вобласці», накіраваным ў жніўні 1944 г. сакратару ЦК КП(б)Б В.Маліну адзначаў: «У Іўеўскім і Юрацішскім раёнах Баранавіцкай вобласці моцна распаўсюджаны нацыяналістычныя настроі. З моманту вызвалення тэрыторыі ад фашысцкіх захопнікаў нацыяналістычныя падпольныя арганізацыі правялі сярод палякаў агітацыю за непрызнанне савецкай улады. Пад уплывам гэтай агітацыі палякі ўхіляюцца ад мабілізацыі ў армію. Аб гэтым сведчыць факт, што ў гэтых раёнах ні адзін паляк у Чырвоную Армію не пайшоў. З мястэчка Іўе ў першыя дні было мабілізавана 300 палякаў, на шляху ў Ліды ўсе яны разыйшліся»[5, с.172].

У канцы жніўня гэтага ж года аргінструктарскі аддзел ЦК КП(б)Б падрыхтаваў даведку «Аб некаторых фактах антысавецкіх выступленняў і бандытызму з боку асобных груп насельніцтва ў заходніх абласцях БССР», у якой зноў падкрэслівалася, што ў Баранавіцкай вобласці (асабліва ў Лідскім раёне) маюцца выпадкі масавага адмаўлення ад прызыву ў Чырвоную Армію. У даведцы адзначалася: «Былі выпадкі, калі прызыўныя павесткі палякі тапталі нагамі, патрабавалі польскіх афіцэраў. Мелі месца выпадкі ўцёкаў у лес» [3, л. 118]. На прызыў у РСЧА істотна ўплываў фактар польскага падполля, якое не толькі забараняла палякам ісці ў Чырвоную Армію, але і ўжывала рэпрэсіі да тых сем'яў, у якіх мужчыны былі прызваныя ў армію. У запісцы «Аб палітычных настроях насельніцтва раёнаў Брэсцкай вобласці (кастрычнік 1944 г.) падкрэслівалася: «Бандыты з мэтай зрыву мабілізацыі ў шэрагі РСЧА сталі забіваць сем'і сялян толькі за тое, што члены іх сямей служаць у Чырвонай Арміі. Так, 1 кастрычніка на хутары ў Павіцкім с/с быў забіты селянін толькі за тое, што яго сын служыў у Чырвонай Арміі»[3, л. 327]. Пагроза падполля восенню 1944 г. была настолькі моцнай, што многія палякі пазбягалі з'яўляцца на прызыўныя ўчасткі. Ва ўзгаданай запісцы падкрэслівалася: «Па вобласці

(Брэсцкай. — А. В.) з 9117 чалавек прызыўнога ўзросту, прызвана ўсяго 6882 чалавекі»[3, л.328].

У адносінах да тых палякаў, якія ўхіляліся ад прызыву ў Чырвоную Армію прымаліся розныя захады ўздзеяння: ад правядзення тлумачальнай працы, да вышуквання і прымусовага накіравання ў армію праз органы НК-ДБ [3, л. 225]. Выкарыстанне розных форм, прыносіла свой плён. Так, у спецпаведамленні «Аб ходзе уборкі ўраджаю і мабілізацыі ў Чырвоную Армію ў Жабчыцкім раёне Пінскай вобласці» падкрэслівалася, што «ваенна-абавязаныя пачынаюць па 20—25 чалавек ў дзень вяртацца на прызыўныя пункты ваенкамата. Напрыклад, на 20 жніўня з Паршавіцкага с/с амаль усе з'явіліся на прызыўны пункт» [3, л. 225]. Супраць тых, хто добраахвотна не выходзіў з лесу праводзіліся вайскова-чэкісцкія аперацыі і пасля праверкі захопленых людзей накіроўвалі на прызыўныя пункты ваенкаматаў. Так, аргаддзел ЦК КП(б)Б у жніўні 1944 г адзначаў, што ў Лідскім раёне «з 10 па 30 кастрычніка 1944 г. апэратыўнымі групамі затрымана ўхіляючыхся ад прызыву ў Чырвоную Армію 1217 чалавек» [3, л. 220].

З мэтай ухілення ад службы ва ўзброеных сілах СССР палякі патрабавалі, каб у ваенкаматах у чырвонаармейскіх кніжках іх запісвалі выключна палякамі, бо гэта давала магчымасць прызывацца ў Войска Польскае. Так, ваенны аддзел ЦК КП(б)Б, у канцы снежня 1944 г., аналізуючы вынікі прызыўной кампаніі восені 1944 г., адзначаў, што толькі ў Маладзечанскай вобласці 743 чалавекі запісаліся палякамі з мэтай ўхілення ад прызыву ў Чырвоную Армію»[6, с.13].

Адмаўляючыся службыць у РСЧА, палякі масава выказвалі жаданне службыць у Войску Польскім. Так, Гродзенскі абком партыі паведамляў у ЦК КП(б)Б (лістапад 1944 г.), што «мабілізацыя ў Чырвоную Армію ў г. Гродна праходзіла нездавальняюча, галоўным чынам за кошт польскага насельніцтва. У шырокіх памерах мела месца нез'яўленне палякаў на мабілізацыйныя пункты. Аднак, калі мабілізаваных палякаў пачалі накіроўваць на фарміровачныя пункты ў Польшчу, адносіны палякаў да мабілізацыі рэзка змяніліся. Замест ухілення і дзэзерцірства ў гарваенкамат сталі прыходзіць добраахвотна са зваротамі залічыць іх у Польскую Армію (да 50 чалавек штодзённа)»[4, л. 62]. Аналагічная сітуацыя склалася і ў шэрагу раёнаў Маладзечанскай вобласці. Начальнік Свірскага РА НКДБ адзна-

чаў, што «большасць моладзі раёна пайшла ў Польшкую Армію, а не ў Чырвоную»[1, с. 95].

Чаму палякі заходнебеларускага рэгіёну ўхіляліся ад прызыву ў Чырвоную Армію і намагаліся трапіць у Войска Польшкае? Галоўнай прычынай такой сітуацыі з'яўлялася наступнае. Усе жыхары Заходняй Беларусі ў адпаведнасці з Законам «Аб грамадзянстве СССР» ад 19 жніўня 1938 г. і Указам Прэзідыума ВС СССР ад 29 лістапада 1939 г. набылі грамадзянства СССР»[2, с. 84]. Аднак гэты фармальны акт яшчэ не сведчыў, што сотні тысяч палякаў ў сапраўднасці лічылі сябе грамадзянамі СССР. Надварот, большасць з іх заставалася перакананымі прыхільнікамі Другой Рэчы Паспалітай, не жадала жыць у Беларусі і марыла аб пераездзе ў Польшчу. Аднак магчымасць набыць польскае грамадзянства, а значыць пераехаць у Польшчу, дазваляла пастанова СНК СССР ад 22 чэрвеня 1944 г. «Аб праве перахода ў Польшкае грамадзянства ваеннаслужачых Польшкай арміі ў СССР і асоб, дапамагаючых ёй у барацьбе за вызваленне Польшчы, а таксама членаў іх сямей»[7, с. 138]. У адпаведнасці з гэтай пастановай палякі заходніх абласцей Беларусі, якія з'яўляліся ваеннаслужачымі польскай арміі ў СССР, ці раней былі ў яе радах, а таксама палякі, якія садзейнічалі польскай арміі ў барацьбе за вызваленне Польшчы ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў, атрымлівалі права набыцця польскага грамадзянства. Улічваючы гэты фактар, становіцца зразумелым жаданне палякаў служыць не ў Чырвонай Арміі, а ў Войску Польшкім.

Нягледзячы на складанасці прызыву, летам-восенню 1944 г. у Чырвоную Армію з усіх абласцей Беларусі, ў тым ліку і з заходніх, было прызвана 564 475 чалавек. У гэты ж час з заходніх абласцей БССР у Войска Польшкае прызвалі 44 115 чалавек»[6, с. 11].

Частка прызыўнікоў-палякаў з заходніх абласцей БССР трапіла ў Чырвоную Армію супраць іх волі і жадання. Гэта спарадзіла глыбокі нацыянальны канфлікт. Прызыўнікі-палякі адмаўляліся прымаць прысягу, патрабавалі, каб у ваенных білетах іх запісвалі палякамі і адпраўлялі ў Войска Польшкае. Так, упачатку снежня 1944 г. палітаддзел 19-й арміі 2-га Беларускага фронту адзначаў: «Прыбыўшыя ў 27-ю стралковую дывізію (СД) 160 чалавек — усе з заходніх абласцей Беларусі. З іх 31 чалавек служалі раней (6 месяцаў) у старой польскай арміі. Астатнія ў арміі ніколі не служылі. З чалавекі — Кетойс В., Ветрыс М. і Страх В. адмаўляліся браць чырвонаармейскія кніжкі,

выпісаныя ім у запасным палку, матывуя гэта тым, што яны па нацыянальнасці палякі, а ў чырвонаармейскіх кніжках запісалі, што яны беларусы. Прыбыўшыя ў 18-ю СД звярталіся да кожнага афіцэра, які размаўляў з імі аб тым, каб іх накіравалі служыць у польскую армію. 32 палякі падалі аб гэтым калектыўную заяву» [8, с. 144].

22 снежня 1944 г. палітаддзел 19-й арміі зноў падрыхтаваў запіску па факту заявы 32-х палякаў аб нежаданні служыць у Чырвонай Арміі. У ёй падкрэслівалася: «Усе падпісаўшыя заяву сцвярджаюць, што яны палякі, і што ў ваенкамаце па месцы прызыву (Заходняя Беларусь. — А. В.), яны значыліся палякамі. Па прыбыцці ў 391-ы запасны полк ім былі выпісаныя чырвонаармейскія кніжкі, у якіх яны запісаны беларусамі. Знаходзячыся ў 391 палку яны адмовіліся атрымоўваць чырвонаармейскія кніжкі. Многія з іх раней служылі ў польскай арміі, дзе яны прысягалі, а цяпер лічаць, што даючы прысягу ў Чырвонай Арміі, яны здрадзяць Богу і польскаму народу. Баец Маркоўскі Браніслаў заявіў: «У ксёнжках у райваенкамаце пісалі, што мы палякі, а тут напісалі — беларусы. Навошта топчуць нашу нацыю. Неабходна, каб чырвонаармейская кніжка была аформлена правільна, тады яе возьмем»[8, с. 147]. Палітаддзел таксама адзначаў, што важнымі матывамі, якія вымушалі прызыўнікоў-палякаў адмаўляцца ад службы ў Чырвонай Арміі, з'яўляліся наступныя: нежаданне быць грамадзянінам СССР, варожасць да калгасна-саўгаснай сістэмы, рэлігійны ўціск і інш. [8, с. 148].

Як вынікае з вышэйадзначанага, галоўнай прычынай адмаўлення службы ў Чырвонай Арміі выступалі менавіта этнапалітычны фактары. Заявы: «Мы палякі», «Навошта топчуць нашу нацыянальнасць», «Прысяга ў Чырвонай Арміі — гэта здрада Богу і польскаму народу», «Мы грамадзянне польскай дзяржавы» і г. д., сведчылі аб высокім нацыянальным пачуцці, усвядамленні сябе этнічнымі палякамі і грамадзянамі II Рэчы Паспалітай.

Адкрытае выступленне прызыўнікоў-палякаў з заходніх абласцей БССР мела сумныя вынікі для тых, хто адмаўляўся служыць у Чырвонай Арміі. Арганізатар падачы заявы А. Кокштыс быў арыштаваны органамі СМЕРШ, а астатнія палякі былі размеркаваны паасобку ў розных аддзяленнях, каб яны не маглі збірацца разам. Больш таго, ім заявілі, што яны з'яўляюцца савецкімі грамадзянамі і будуць служыць у Чырвонай Арміі [8, с. 149].

Адзначым, што ўсё ж большасць прызыўнікоў-палякаў заходнебеларускага рэгіёну пад уздзеяннем моцнай прапагандыскай «апрацоўкі», запалохвання, пагроз была вымушана прыняць ваенную прысягу і службы ў Чырвонай Арміі. Разам з тым асобныя прызыўнікі-палякі, нягледзячы ні на якія пагрозы адмаўляліся прымаць прысягу. Так, «5 чалавек — Мацук, Маўчан, Аўсянік, Станкевіч і Багдановіч заявілі: «Прысягу больш прымаць не будзем. Мы прысягалі адзін раз перад польскім народам і Богам. Зраднакамі Радзімы не будзем»[8, с. 150].

Такім чынам, прызыў у РСЧА і Войска Польскае ў заходніх абласцях Беларусі ў 1944—1945 гг. праходзіў у надзвычай складаных абставінах, абумоўленых перш за ўсё этнапалітычнымі фактарамі. Адносячы сябе да палякаў, грамадзян Польшчы, высокае пачуццё нацыянальнай свядомасці, вымушалі прызыўнікоў-палякаў адмаўляцца ад службы ў Чырвонай Арміі і намагацца трапіць службы ў польскую армію. Аднак такая пазіцыя ставіла палякаў перад надзвычай складаным і няпростым выбарам: уступаць націску паліторганаў, спецслужбаў, адмаўляцца ад сваёй нацыянальнай прыналежнасці і «пераўтварацца» ў беларуса. Гэта значыла немагчымасць набыцця польскага грамадзянства і пераезду ў Польшчу. Ці, наадварот, цвёрда трымацца свай нацыянальнай прыналежнасці, адмаўляцца службы ў Чырвонай Арміі і патрабаваць пераводу ў Войска Польскае. Аднак гэта пазіцыя вяла да арыштаў, пераследу, рэпрэсій з боку спецслужбаў у дачыненні тых, хто яе прытрымліваўся.

Магчыма меркаваць, што ўсё ж большая колькасць палякаў, якія трапілі ў Чырвоную Армію, выбралі першы шлях. Зараз цяжка ўстанавіць і вызначыць колькасць другой групы — «адказнікаў» і прасачыць іх лёсы. Дакументальныя матэрыялы аб прызыўной кампаніі 1944—1945 гг. у заходнебеларускім рэгіёне знаходзяцца ў архіве Міністэрства абароны Расійскай Федэрацыі і іх вывучэнне, аналіз дасць магчымасць больш глыбока даследаваць узгаданую тэму.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ.

1. Вялікі А. Ф. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944—1946) : манаграфія / навук. рэд. В. Дз. Селяменёў. Мн., 2005.
2. Знешняя палітыка Беларусі : зб. дак. і матэрыялаў (чэрвень 1941 — жнівень 1945 г.) / склад. М. М. Дзятчык [і інш.]. Мн., 2001. Т. 4
3. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НА РБ), ф. 4, воп. 42, спр. 245.

4. НА РБ, ф. 4, воп. 42, спр. 375.
5. Освобождённая Беларусь : док. и материалы. В 2 кн. Кн.1. Сентябрь — декабрь 1944 г. / сост. В. И. Адамушко и др. Мн., 2004.
6. Освобождённая Беларусь: док. и материалы. В 2 кн. Кн.2. январь — декабрь 1945 г. / сост. В. И. Адамушко и др. Мн., 2005.
7. Парсаданова В. С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. М., 1982.
8. Сенявский А. Поляки в Красной Армии в 1944 г.: социально-психологические проблемы // Генцид у Другой сусветнай вайне. Праблемы даследавання (у памяць ахвяр Трасцянца): Матэрыялы Міжнар. навук. канф. г. Мінск, 25—27 верасня 2002 г., Мн., 2003.

SUMMARY

The article deals with the problem of recruiting Poles from Western region of Belarus to the Soviet army and Polish armies and reflects the political, national, ethnic, religious factors which influence on that process. Recruiting Poles to the Soviet army lead to great ethno-political conflict between Poles and the commander of Soviet Army Brigade.

РЭЗЮМЭ

Адзначаецца, што ў заходніх абласцях Беларусі праходзілі два прызывы ў Чырвонай Арміі і Войска Польскае.

Бібліягр. — 8 назваў.

УДК 947.6(476.1)

Г. Р. Вінніца

ХАЛАКОСТ У СЛУЦКІМ РАЁНЕ

Першая згадка аб пражыванні яўрэяў у Слуцку сустракаецца ў пісьмоўных крыніцах з 1583 г. [1] Да пачатку XVII ст. ў горадзе фарміруецца грамада. У XVII ст. літоўскі Ваад прызнаў яўрэйскую грамаду Слуцка галоўным кагалам адной з пяці абласцей, на якія дзялілася яўрэйская аўтаномія ў Вялікім княстве Літоўскім. У XVIII ст. гарадская грамада становіцца адной з найбольш буйных і ўплывоўных у ВКЛ. Да 1766 г. колькасць слуцкіх яўрэяў дасягнула 1577 чал. На працягу XIX ст. колькасць яўрэйскага насельніцтва працягвала павялічвацца, стабільна складаючы 71 % ад агульнай колькасці жыхароў. Аднак калі ў 1800 г. у горадзе пражывала 1584 яўрэя, то ў 1897 г. — 10 264. Яўрэі займаліся рамёствамі, дробным гандлем, садаводствам і агародніцтвам. Вядома, што ў горадзе самавукам-селекцыянерам Т. Механікам выведзе-

ны сорт высокагатунковай грушы — знакамітая слуцкая «бэра».

У пачатку XX ст. ў горадзе налічвалася 18 сінагог, некалькі хедэраў, дзве прыватныя мужчынскія яўрэйскія вучэльні і талмуд-тора. Паводле перапісу насельніцтва, які праводзіўся ў 1939 г., у горадзе пражывала 7392 яўрэі, і гэта складала 33,68 % ад агульнага ліку жыхароў [2].

Напад фашысцкай Германіі на тэрыторыю СССР прымусіў частку яўрэяў да эвакуацыі на ўсход краіны. Мужчыны-яўрэі ўліліся ў шэрагі Чырвонай Арміі. Колькасць эвакуіраваных і найшоўшых у Чырвоную Армію слуцкіх яўрэяў была невялікая. 26 чэрвеня 1941 г. горад Слуцк захапіла 3-я танкавая дывізія генерала Модэля [3].

У першы дзень акупацыі нацысты расстралялі 70 яўрэяў-актывістаў. Яшчэ адну «акцыю» аддзяленне айнзатцгрупы «В» правяло ў ліпені 1941 г., знішчыўшы 60 мужчын-яўрэяў ва ўзросце ад 18 да 65 гадоў. [4] Акупацыйная ўлада баялася актыўнага супраціўлення, таму ў першую чаргу знішчала патэнцыяльных арганізатараў або удзельнікаў народнай барацьбы.

Уладныя паўнамоцтвы ў горадзе спачатку здзяйсняла мясцовая камендатура (Ortskommandantur) II/343. Гітлераўцы, не адкладаючы, прыступілі да нацысцкай праграмы вынішчэння, у пераліку пунктаў якой было стварэнне юдэнрата — адміністрацыйнай структуры, прызначанай, па задуме нацыстаў, як для выканання распараджэнняў акупацыйных улад, так і для ізаляцыі яўрэяў, у якасці фактару стварэння закрытага грамадства. Адно з першых адміністрацыйных распараджэнняў каменданта Слуцка, што было аддадзенае бургамістру гарада, было наступнае:

«VII. Прызначэнне яўрэйскіх радаў.

1. У кожнай грамадзе ствараецца прадстаўніцтва яўрэяў, якое носіць назву Яўрэйская рада.

2. Яўрэйская рада складаецца ў грамадах з колькасцю насельніцтва да 10 000 з 12 чалавек, звыш 10 000 — з 24 яўрэяў, якія паходзяць з аселага насельніцтва. Яўрэйская рада абіраецца яўрэямі грамады». [5]

Старшынёй юдэнрата абралі Абрама Бурскага. Што тычыцца сям'яў юдэнрата, то, паводле сведчання І. І. Яброва, сярод іх былі людзі, якія пакінулі аб сабе добрую памяць, а таксама і тыя, хто заслугоўвае негатыўнай ацэнкі. [6]

Прыкладна ў пачатку ліпеня 1941 г. акупанты правялі ў Слуцку рэгістрацыю насель-

ніцтва. Ва ўліковых картках паказвалі пол, узрост і спецыяльнасць. Яўрэям да таго ж выдавалі дзве шасціканцовыя зоркі жоўтага колеру з тканіны, якія належала нашыць на адзенне ззаду і спераду. Звычайна, пасля атрымання поўнай інфармацыі, яўрэяў дзялілі на тры катэгорыі. Да першай прылічаліся людзі, здольныя арганізаваць супраціўленне або актыўна ўдзельнічаць у антыфашысцкай барацьбе, а таму неадкладнай ліквідацыі падлягалі былыя кіраўнікі прадпрыемстваў, ідэалагічныя работнікі, інтэлігенцыя, маладыя і моцныя мужчыны. Другую катэгорыю, а гаворка ідзе аб асноўнай масе яўрэйскага насельніцтва, планавалася сканцэнтраваць у ізаляваным месцы. Канцэнтрацыя яўрэйскага насельніцтва ў асобным месцы спрашчала ў далейшым задачу вынішчэння. Апроч таго, з гэтай часткі яўрэйскага насельніцтва нацысты адбіралі людзей з неабходнай рабочай кваліфікацыяй, «спецыялістаў» — трэцюю катэгорыю. Варта адзначыць, што яўрэям, аднесеным да гэтай катэгорыі, дазвалялася жыць з сям'ямі ва ўласных дамах, і не перасяляцца ў гета.

Большасць слуцкіх яўрэяў сагналі ў гета на вуліцы Лучнікоўскай, якая знаходзілася ў раёне 10-га вайсковага гарадка.

Пасля стварэння рейхскамісарыята «Остланд» і генеральнай акругі «Беларусь» адбылася перадача ўладных паўнамоцтваў так званай грамадзянскай адміністрацыі. Утвораная такім чынам, Слуцкая акруга і гэбітскамісарыят узначалілі Карль і яго намеснік Ключе. Гэбітскамісарыят складаўся з наступных аддзелаў: прапаганды, працы, фінансаў, аўтатранспарту, забеспячэння нямецкага насельніцтва і цэнтральнага гандлёвага таварыства. [7] Гэбітскамісар Карль быў прыхільнікам выкарыстання яўрэйскай працоўнай сілы для патрэб вермахта, а такім чынам захавання жыцця спецыялістам і іх сям'ям жыцці.

У гета на Лучнікоўскай вуліцы нацысты сілай трымалі больш за 10 000 яўрэяў са Слуцка і з навакольных населеных пунктаў. [8] Вязняў сагналі са Слуцкага, Капыльскага і Старобінскага раёнаў. Пры перасяленні ў гета людзі маглі ўзяць з сабой толькі самае неабходнае. Асноўная частка маёмасці заставалася ў яўрэйскіх хатах і кватэрах.

Слуцкае гета ўяўляла сабой так званыя закрыты тып. Яго раён абгарадзілі плотам. Забеспячэннем парадку займалася спецыяльна створаная для гэтага яўрэйская паліцыя, а ахоўвалі беларускія і літоўскія паліцэйскія. Выйсці з гета забаранялася. У самім гета дзейнічала каменданцкая гадзіна. Ад голаду

і хвароб штодня паміралі. Людзі былі вымушаны жыць у надзвычайнай цеснаце. Яўрэяў рассялялі з разліку палова кубічнага метра на чалавека. Там, дзе раней жылі 2—3 чалавекі, даводзілася існаваць 15-20 вязням. Спалі па 5 чалавек папярок ложка.

Пасля таго, як яўрэяў з навакольных населеных пунктаў сагналі ў гета, сябры юдэнрата абыходзілі ўсе наяўныя памяшканні і літаральна ўціскалі туды людзей. Тых, хто не меў рабочай спецыяльнасці, выкарыстоўвалі на ўборцы горада. Калі ўлічыць, што Слуцк перад акупацыяй бамбілі, і руін было шмат, то цяжкай працы хапала.

Кваліфікаваныя рабочыя працавалі на розных прадпрыемствах. Так, на гарбарнай фабрыцы працавала 26 яўрэяў, у сельскагаспадарчых майстэрнях — 6, у калёснай майстэрні — 5.

Практычна кожны дзень у гета прыходзілі калабарацыяністы і немцы, якія займаліся рабаваннем і гвалтам. Па некаторых звестках, нямецкія салдаты і беларускія калабарацыяністы, якія ахоўвалі гета, выкарысталі сітуацыю поўнага беззаконня, захопліваючы вязняў у заложнікі. Сваякам схопленых вязняў прад'яўлялі патрабаванне, што, калі да вызначанага часу яны не збяруць патрэбную колькасць грошай і золата, то іх блізкіх расстраляюць. Падобнае здаралася рэгулярна. Заложнікаў, за якіх не прынеслі выкуп, адпраўлялі на расстрэл. [9]

Верагодна, што першая масавая кара слуцкіх яўрэяў адбылася ў пачатку кастрычніка 1941 г. Акупанты прывезлі на аўтамабілях ва ўрочышча Гараваха больш за 500 яўрэяў і там, каля загадзя прыгатаванай ямы, іх расстралялі. Прычым, свае сапраўдныя намеры нацысты хавалі, таму тлумачылі людзям, што іх вязуць за горад на сельскагаспадарчыя работы. Папярэдне ва ўсіх, нібыта на захаванне, забралі каштоўныя рэчы: пярсцёнкі, гадзіны, бранзалеты. [10]

Найбольш маштабную «акцыю» па вынішчэнні слуцкіх яўрэяў нацысты правялі 27—28 кастрычніка, калі ва ўрочышчы Гараваха расстралялі каля 5 000 чалавек. Выканаўцам кары быў паліцэйскі батальён № 11, які напалову (2 роты) складаўся з літоўскіх калабарацыяністаў. [11] «Акцыя» праводзілася з незвычайнай жорсткасцю. Яўрэяў забівалі проста ў іх хатах і на вуліцах. Целы загінуўшых ляжалі непрыбранымі на месцы забойства. Вялікую частку яўрэяў вывезлі на аўтамашынах ва ўрочышча Гараваха, дзе адбылася масавая кара. Да месца расстрэлу вязняў гета, як

правіла, прыганялі па 70—80 чалавек. Людзей жорстка збівалі, а тых, хто аказваў супраціўленне, расстрэльвалі на месцы. За пятаццаць метраў ад ямаў гурт ахвяр спынялі, а непасрэдна да месца кары дастаўлялі па 20—25 чалавек. Іх распраналі, здымаючы нават споднюю бялізну. Пасля гэтага заганялі ў яму, прымушаючы класціся тварам уніз. Потым з вінтовак і аўтаматаў расстрэльвалі. Целы загінуўшых ваеннапалонных прысыпалі зямлёй, а каты ўжо падводзілі наступную партыю яўрэяў.

Правядзенне акцыі суправаджалася рабаўніцтвам. Салдаты паліцэйскага батальёна выносілі з яўрэйскіх хат усё, што ўяўляла якую-небудзь вартасць. Прысвойвалася золата, каштоўнасці, скура, абутак, тканіна. Мала таго, на тэрыторыі гета былі поўнасцю разрабаваныя баракі, напоўненыя маёмасцю яўрэяў і раней апячатаныя грамадзянскай адміністрацыяй. Відавочна, што ўсё ж нейкай частцы вязняў гета ўдалося ўратавацца. Напрыклад, вядома, што падчас правядзення карнай акцыі ўцяклі 11 рабочых з гарбарнай фабрыкі.

Прыкладана 29—31 кастрычніка 1941 г., гэта значыць адразу ж пасля масавага расстрэлу, акупанты сагналі апошніх жывых яўрэяў у раён вуліц Бабруйскай, Манахава, Парыжскай камуны, дзе працягвала існаваць гета. [12] Уваход у гета ахоўвалі беларускія паліцэйскія, а тэрыторыя была абгароджана плотам і калючым дротам. Уначы па гета хадзілі ўзброеныя патрулі, і тых, хто парушаў каменданцкую гадзіну (яна быў устаноўлена з 20.00 да 6.00), расстрэльвалі на месцы. Усім патрэбна было насіць жоўтыя зоркі.

Кожную раніцу рабочыя калоны выганялі на самыя знясільваючыя работы. Апроч таго, кваліфікаваных рабочых акупанты выкарыстоўвалі на прадпрыемствах. У турме Слуцкага раённага ўпраўлення службы аховы парадку ў розны час утрымліваліся яўрэі, на якіх заводзіліся ўлікова-анкетныя карткі. Прывядзем прафесіі і месца працы некаторых з іх: Рак Іосіф Мардухавіч — кравец у арганізацыі «Тодт», якая займалася будаўніцтвам вайсковых будынкаў; Рудніцкі Хаім Юдэлевіч — возчык на чыгунцы, Прэйсман Хая-Лея — краўчыха ў пральні, Праскоўскі Юдэль — рабочы сталавай камендатуры, Рэзнік Берка Мардухавіч — камінар. [13]

Трэба адзначыць, што маладыя кабеты і дзяўчаты нярэдка вярталіся з працы збітымі і згвалтаванымі.

Аднаму яўрэю-лекару немцы дазволілі аказваць у гэта медыцынскую дапамогу. У яго была картатэка на хворых. Картатэку нацысты выкарыстоўвалі для вынішчэння людзей, бо лічылі іх па прычыне хваробы абсалютна няздатнымі для выканання патрэб вермахта.

Харчаванне было вельмі бедным: рабочым у дзень выдавалі па 200 г хлеба, а членам іх сямей — 50. Усё астатняе даводзілася па мажлівасці здабываць самім. Варылі зацірку з бульбяных лупін, буракоў. Часам атрымоўвалася вымяняць што-небудзь з адзення на бульбу. На аднога чалавека ў хаце было па два метры плошчы. Памяшканні не абаграваліся нават зімой. Ежу варылі на трыногах па чарзе.

Былы вязень Слуцкага гета І. І. Яброў вельмі негатыўна адгукаецца ў сваіх згадках аб дзейнасці яўрэйскай паліцыі. У якасці прыкладу распавядае пра бойку з паліцэйскім Беніямінам Штоперам. Сутычка адбылася пасля таго, як Штопер выявіў у кішэнях Яброва каменны вугаль, які той нёс, каб абаграваць сваё халоднае жылло. Патрабаванне паліцэйскага выкінуць вугаль перарасло ў бойку, з якой кпіла ўся ахова гета, якая складалася з беларускіх калабарацыяністаў. І. І. Яброў паказвае, што тую невялікую колькасць ежы, якую спрабавалі пранесці ў гета для сваіх сямей рабочыя, таксама адбіралі яўрэйскія паліцэйскія.

Малку Трайчанскую павесілі на варотах юдэнрата за тое, што яна спрабавала памяншаць сваё адзенне на муку і выйшла на некалькі метраў за тэрыторыю гета. Элю Эпштэйна расстралялі каля ганку хаты за тое, што ён у 5 гадзін раніцы, парушыўшы коменданцкую гадзіну, выйшаў па малой патрэбе.

Адно гета існавала нядоўга. Неўзабаве яго насельнікаў падзялілі на дзве часткі. [14] Непрацаздольных размясцілі ў так званым «Палявым» гета, за горадам. У другое, названае «Гарадскім», сагналі яўрэяў, здольных працаваць, «спецыялістаў». У «рабочым» гета жыць было трохі лягчэй: вязні адпраўляліся на прымусовую працу і мелі мажлівасць дастаць сёе-тое з прадуктаў і прадаць свае рэчы. У «Палявым» гета ўмовы ўтрымання былі больш строга. Нікога з гэтага гета ў горад не выпускалі. Людзей асудзілі практычна на галодную смерць. Цяжкія ўмовы жыцця ў гета прыводзілі да суіцыду вязняў. Вядома, што сям'я лекараў Айло, страціўшы надзею і не бачачы іншага выйсця, прыняла яд.

Для працаздольных з «Гарадскога» гета нацысты зладзілі так званую «кывавую гадзі-

ну». Пасля працы людзей збіралі і бегам гналі на вуліцу Валадарскага, дзе яны расчышчалі пляцоўку. Потым зноўку бегам — на яўрэйскія могілкі, адкуль на насілках неслі помнікі для падмуркаў новых будынкаў. Тых, хто не вытрымліваў і падаў, збівалі, пускалі на іх сабак.

Вядома, што падчас малых карных акцый у Слуцку, акупанты не тлумачылі сваіх планаў юдэнрату. Звычайна патрабавалі некалькі дзесяткаў чалавек, як правіла, мужчын, нібы для выканання нейкай працы. Кіраўніцтва яўрэйскай рады, разумеючы намеры нацыстаў, прадпрымала спробы да паратунку вязняў. Старшыня юдэнрата Слуцка Абрам Бурскі быў павешаны за сувязь з партызанамі. Прычынай яго смерці былі кантакты з партызанамі, і перапраўка да іх вязняў гета.

«Палявое» гета, куды адабралі ўсіх непрацаздольных, у пачатку 1942 г. пачалі расстрэльваць. Па панядзелках і суботах ад 2 да 4 машын вывозілі вязняў у лес каля вёскі Бязверхавічы, дзе і забівалі. «Палявое» гета было поўнасцю знішчана ў сакавіку 1942 г. Прыблізная колькасць пакараных вязняў гэтага гета перавышае 2 000 чалавек.

Апошнімі днямі «Гарадскога» гета ў Слуцку сталі дні 8—9 лютага 1943 г. Напярэдадні растрэлу ў гета, па сведчанні А. М. Рывіна і Г. Ю. Шмеркавіча, знаходзілася больш з 3 000 вязняў. Злачынныя мэты нацысты хавалі да апошняй хвіліны, асцерагаючыся супраціўлення з боку ахвяр. Масавае карэнне дбайна рыхтавалася. У загадзе ад 5 лютага 1943 г. кіраўнік паліцыі бяспекі і СД генеральнай акругі «Беларусь» оберштурмбанфюрэр СС Штраух назваў гэтую акцыю «пераселеннем». У «операцыі Хорнунг» павінны былі прыняць удзел каля 100 салдат паліцыі бяспекі і СД, і 110 латышскіх калабарацыяністаў. [15] Кіраваць масавай карай даручалася оберштурмфюрэру СС Мюлеру. Апроч таго, былі прызначаныя кіраўнікі, адказныя за аўтакалону, ахову тэрыторыі, дастаўку боепрыпасаў, збор яўрэйскай маёмасці, збор вязняў, размяшчэнне і харчаванне ўдзельнікаў масавага забойства.

Падчас ліквідацыі гета ў Слуцку 8 лютага 1943 г. юдэнрат абвясціў выхад на працу, але тым часам да варот гета падыходзілі крытыя машыны, куды запіхвалі людзей. Усюды чуліся плач, стогны, страляніна.

Вязні гета загадзя падрыхтавалі для сабе таемныя сховы. Па нейкастрычаных звестках, насельнікі гета аказвалі супраціўленне карнікам. Хаты, у якіх нахадзіліся яўрэі, што не хацелі пакідаць свайго жылла, падпальвалі. Тых, хто выбягаў з палаючых хат, расстрэльвалі з куля-

мётаў. Тры дні доўжыўся пажар. У ім загінулі каля 1000 вязняў Слуцкага гета.

Апошніх насельнікаў з гета, каля 2 000 чалавек, вывезлі ва ўрочышча Мохарты. Зараз гэта месца знаходзіцца паблізку вёскі Вяхея. Выканаўцамі кары з'яўляліся салдаты аднога з падраздзяленняў службы паліцыі бяспекі і СД генеральнай акругі «Беларусь». Да дзвюх ям, дзе забівалі яўрэяў, паставілі па дзве групы катаў (10 служачых СД у кожнай). Расстрэльваючы людзей, забойцы змянялі адзін аднога кожныя дзве гадзіны.

Колькасць яўрэяў, якія выжылі, не ўстаноўлена. Вядомы выпадак выратавання яўрэйскай сям'і: Гірш Шмеркавіч, даведаўшыся пра «перасяленне» гета, зрабіў у сваёй хаце па-таемнае сховішча. Ён выкапаў у склепе яму, абклаў яе дошкамі і хаваўся на працягу ўсёй акупацыі разам з 10-гадовым сынам Юзікам. Безумоўна, ім удавалася хавацца дзякуючы дапамозе Фені Касцюкевіч, якая аказвала ім усялякую падтрымку і якая насіла ім ежу. Яна жа выратавала двухгадовую Дору, дачку Шмеркавіча, узяўшы яе да сабе ў хату ў вёску Варковічы Слуцкага раёна. У 1999 г. Феня Касцюкевіч узнагароджана медалём «Праведнік народаў свету». [16] Вядома таксама, што ў вёсцы Серагі мясцовыя жыхары схавалі некалькі кабет-яўрээк.

Зыходзячы з вышэйпададзенага, варта адзначыць, што ў Слуцку акупацыйная ўлада пераследвала мэту паступовага вынішчэння яўрэйскага насельніцтва з захаваннем да вызначанага часу часткі вязняў, якія падпадалі пад азначэнне «спецыялісты». У Слуцку, таксама як і ў Мінску, вязні гета разумелі сапраўдныя намеры нацыстаў. Адыход у партызаны, хаванне ад нацыстаў, нарэшце, супрацьстаянне яўрэяў падчас акцыі 8—9 лютага 1943 г., калі трэцяя частка вязняў засталася ў гета, працівячыся вынішчэнню, пацвярджаюць гэтае меркаванне.

Гібель 10 000 вязняў Слуцкага гета з'яўляецца адной з самых драматычных старонак у гісторыі Халакоста Усходняй Беларусі.

Еўлічы. Расстраляна 3 яўрэі.

Леніна.. У маі 1942 г. яўрэяў мястэчка заганалі ў гета. Месцам ізаляцыі зрабілі адрыну, якую ахоўвалі, абгарадзіўшы калючым дротам. Днём кары стала 7 чэрвеня 1942 г., калі нацысты расстралялі 200 яўрэяў. [17] Выратавалася толькі Марыя Шустэрман, якой цудам удалося выжыць.

Мялешкі. Расстраляна 4 яўрэі з сям'і Паліхін.

Калгас «Першае мая». Забіта 6 яўрэяў сям'і Шпількін.

Пакрашава. Пакараныя яўрэйка і двое дзяцей да 3-х гадоў.

Цэлевічы. Забіты 7 яўрэяў сям'і Каваль. Сярод іх чацвёрта дзяцей да 3-х гадоў.

Такім чынам, у свеце навішых даследаванняў, на падставе вывучэння архіўных фондаў Расійскай Федэрацыі і іншых крыніц, можна зрабіць выснову, што ў час Вялікай Айчыннай вайны (1941—1943 гг.) загінула ад рук нацыстаў і іх пасобнікаў 10 223 яўрэі.

ЛІТАРАТУРА

1. Краткая еврейская энциклопедия. Иерусалим. 1996. Т. 8. С. 49.
2. Distribution of the Jewish population of the USSR 1939. Editor: Mordechai Altshuler. Jerusalem. 1993. P. 39.
3. Памяць. Слуцкі раён. Слуцк. Мн., 2000. Кн.1. С. 289.
4. Justiz und NS-Verbrechen, Band XVII, Amsterdam : University Press Amsterdam, 1977. S. 677.
5. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. П-69, оп.1, д.1141, л. 62—67.
6. Пасведчанне Яброва І.І. Архіў мемарыяльнага інстытута Яд Вашэм (Іерусалім), ф. 03, д. 6914.
7. Памяць. Слуцкі раён. Слуцк. Мн., 2000. Кн.1. С. 289.
8. Акт о зверствах і злодеяниях нямецко-фашистских оккупантаў в городе Слуцке Минской области от 7 июля 1944 года. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации. Фонд 28-й армии, оп. 8423, д. 84, л.141.
9. Інфармацыя з асабістага архіва Богдашыч С. І.(г.Слуцк).
10. Крывавая гадзіна. З успамінаў Айзика Майсеевіча Рывіна, 1911 г.н., і Рыгора Юдалевіча Шмеркавіча, 1900 г. н., былых жыхароў Слуцка // Памяць. Слуцкі раён. Слуцк. Мн., 2000. Кн.1. С.318—319.
11. «Очистить весь город от евреев...» Из рапорта гебитскомиссара г. Слуцка Карля генерал-комиссару Беларусі Кубе от 30 октября 1941 года // Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации(1941 — 1944) / ред. Ицхак Арад. Иерусалим, 1992. С.143.
12. Семён Онгеберг. Один погром — и я сирота // Левин В., Мельцер Д. Черная книга с красными страницами. Трагедия и героизм евреев Беларуси. Балтимор, 1996. С. 230.
13. Учетно-анкетные карточки заключенных Слуцкой тюрьмы. Государственный архив Минской области. Ф. 1619, оп. 2, д. 26, л.2—4.

14. Семья Темчиных из Слуцка // Черная книга / под ред. Василия Гроссмана, Ильи Эренбурга. Иерусалим, 1980. С. 222.
15. Из приказа начальника полиции безопасности и СД ГОб о ликвидации гетто в Слуцке. г. Минск. 5 февраля 1943 г. // Холокост в Беларуси. 1941—1944 / сост. Э. Г. Юффе, Г. Д. Кнатько, У. Д. Селеменев. Мн. 2002. С. 115—121.
16. Праведники народов мира Беларуси / сост. И. Герасимова и А. Шульман. Мн., 2003.
17. Сведчанне Марыі Елавец (Шустэрман) // Памяць. Слуцкі раён. Слуцк. 2000. Кн.1. С. 364.

SUMMARY

The article is devoted to German policy of destruction of the Jews in Slutsk region in 1941 — 1943.

РЭЗЮМЭ

Прысвечаны нацысцкай палітыцы генацыду яўрэяў Слуцкага раёна (1941—1943 гг.)
Бібліягр. — 17 назваў.

УДК 947.6:377»1920/...»

А.М. Каспяровіч

ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНАЕ ЖЫЦЦЁ ТЭХНІКУМАЎ САВЕЦКАЙ БЕЛАРУСІ Ў 20-х ГГ. XX СТ.

З самага пачатку існавання савецкіх сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў у іх разгарнулася рознабаковае па форме і змесце грамадска-палітычнае жыццё.

Студэнцтва тэхнікумаў як маладая і найбольш актыўная частка беларускага грамадства не жадала быць у баку ад падзей, якія адбываліся як унутры іх навучальных устаноў, так і ў жыцці рэспублікі.

Партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва краіны ў сваю чаргу добра разумела, што без падтрымкі студэнцтва і яго актыўнага ўдзелу ў грамадска-палітычным жыцці было немагчыма ажыццяўленне ўсіх запланаваных ім мерапрыемстваў. Таму, на праяву ўсяго даследуемага перыяду грамадска-палітычнае жыццё тэхнікумаў знаходзілася пад пільным кантролем партыйных органаў.

Праз стварэнне ў тэхнікумах палітычных структур КП(б)Б і КСМ, студэнцкіх арганізацый і гурткоў студэнцкая моладзь імкнулася да самавыражэння і самарэалізацыі, вырашэння сваіх надзённых патрэб, удзелу у тых працэсах, якія адбываліся ў грамадстве таго часу.

Прагрэсіўнай з'явай у новай савецкай сістэме адукацыі ў пачатку 20-х гг. было прадас-

таўленне слухачам права шырокага самакіравання і магчымасці актыўна ўдзельнічаць у жыцці сваёй навучальнай установы. Пад уплывам настраяў студэнтаў, якія пасля рэвалюцыйных змен у грамадстве справядліва лічылі, што маюць права разам з адміністрацыяй вырашаць гаспадарчыя, культурныя, вучэбныя і інш. пытанні, органамі НКА БССР быў распрацаваны шэраг дакументаў, якія павінны былі рэгуляваць грамадска-палітычнае жыццё навучальных устаноў.

З верасня 1922 г. пачало дзейнічаць Палажэнне «Аб органах слухачоў педтэхнікумаў». Згодна з Палажэннем, асноўнымі органамі слухачоў педтэхнікумаў з'яўляліся: агульны сход слухачоў, камітэт слухачоў і курсавыя тройкі.

Агульны сход слухачоў з'яўляўся вышэйшым органам студэнцкага самакіравання. Да яго функцый належыла абмеркаванне і прыняцце пастановаў па пытаннях гаспадарчага, грамадскага і культурна-асветніцкага жыцця навучальнай установы. Пасля зацвярджэння названых пастановаў прэзідыумам тэхнікума, яны ўваходзілі ў сілу. На агульным сходзе выбіраўся выканаўчы камітэт слухачоў, па адным прадстаўніку ад кожнага курса, які праводзіў у жыццё пастановы сходу, і прэзідыум. Агульнаму сходу былі нададзены паўнамоцтвы вылучэння прадстаўнікоў ад студэнцтва ў склад савета педтэхнікума і абскарджвання ў Галоўпрафасвеце дзеянняў прэзідыума педагогічнага тэхнікума.

Камітэт слухачоў кіраваў бягучымі справамі ўсіх органаў слухачоў і выбіраўся звычайна ў складзе да дзевяці чалавек на тры месяцы. Камітэт падзяляўся на прэзідыум з трох чалавек і культуркамісію. Акрамя таго (па неабходнасці) з яго складу ствараліся іншыя камісіі.

Прэзідыум павінен быў прымаць заявы ад студэнтаў і накіроўваць іх у адпаведныя камісіі, рыхтаваць матэрыялы для пасяджэнняў камітэта, арганізоўваць выбары курсавых троек і слухачоў у склад савета тэхнікума. Акрамя таго на яго ўскладаліся абавязкі вырашэння канфліктаў паміж студэнтамі тэхнікума. Прэзідыум разам з адміністрацыяй навучальнай установы назначаў слухачоў на штодзённыя дзяжурствы і на работы, якія праводзіліся ў парадку працоўнай павіннасці.

У абавязкі культурна-асветніцкай камісіі ўваходзіла планаванне культурнай работы і выяўленне творчай самадзейнасці слухачоў шляхам арганізацыі літаратурна-мастацкіх, драматычных, харавых і іншых гурткоў. Культкамісія выконвала таксама абавязкі па ар-

ганізацыі чытання перыядычных выданняў, лекцый, дакладаў і рэфератаў на грамадскія тэмы, наведвання спектакляў і канцэртаў.

Важнымі органамі студэнцкага самакіравання з'яўляліся курсавыя тройкі. На іх былі ўскладзены абавязкі па ўліку наведвання студэнтамі заняткаў і падтрымання дысцыпліны на курсе [16, л. 22].

У маі 1923 г. Галоўпрафадукацыі НКА БССР зацвердзіў «Палажэнне аб кіраванні тэхнікумамі». Згодна з ім, студэнству прадастаўляліся месцы ў органах кіравання сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў. Так, у прэзідыуме тэхнікума, акрамя яго дырэктара, сакратара педагагічнага савета і загадчыка навучальнай працай адно месца вылучалася для прадстаўніка выканаўчага камітэта слухачоў. Праз удзел прадстаўнікоў студэнтаў у працы вышэйназванага прэзідыума тэхнікума яны маглі ўплываць на вырашэнне пытанняў прынцыповага характару, якія тычыліся навучальнага і адміністрацыйна-гаспадарчага жыцця, выключэння слухачоў, запрашэнне выкладчыкаў і інш.

Палажэнне прадугледжвала прадстаўніцтва ад студэнтаў у савеце тэхнікума, які займаўся распрацоўкай навучальнага плана, размеркаваннем навучальных гадзін паміж выкладчыкамі, раскладам заняткаў, ажыццяўляў кантроль за дзейнасцю кожнага выкладчыка і рабіў ацэнку метадам іх выкладання. У абавязкі савета ўваходзіла абмеркаванне норм, метадаў і спосабаў праверкі набытых слухачамі ведаў, кантроль за наведваннем заняткаў як студэнтамі, так і выкладчыкамі, выключэнне, пераводы і выпуск слухачоў.

У склад прадметных камісій, якія мелі сваёй мэтай правільную пастаноўку выкладання кожнага асобнага прадмета ў тэхнікуме, акрамя дырэктара, загадчыка навучальнай працай, выкладчыкаў названай дысцыпліны, уваходзілі прадстаўнікі навучэнцаў тых курсаў, дзе чытаўся дадзены прадмет [17, л. 13].

Варта адзначыць, што ў пачатку 20-х г. студэнцкая моладзь актыўна карысталася сваім правам удзелу ў жыцці тэхнікумаў і прадстаўленым ім правам шырокага самакіравання. Так, маюцца звесткі аб тым, што студэнцкі камітэт Беларускага рабочага тэхнікума ў чэрвені 1923 г. звярнуўся з хадайніцтвам да НКА БССР аб прадастаўленні ім выкладчыкаў для падрыхтоўкі да паступлення ў ВНУ. Названае хадайніцтва было задаволена [16, л. 50]. На сумесным пасяджэнні адміністрацыі, прадстаўнікоў студэнцтва і выкладчыкаў Бабруйс-

кага політэхнікума вырашаліся пытанні запрашэння ў тэхнікум новых выкладчыкаў, перааружаннасці вучэбнага плана і адсутнасці перааружаннасці ў выкладанні прадметаў, надатковага адукацыйнага ўзроўню студэнтаў [11, л. 11].

Такім чынам, ужо ў пачатку 20-х г. былі складзены і пачалі дзейнічаць своды правіл, якія рэгулявалі жыццё студэнтаў сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў БССР. У органах кіравання тэхнікумаў былі прадстаўлены, як адміністрацыйны персанал, так і прадстаўнікі ад выкладчыкаў і студэнтаў. У шэрагу выпадкаў уплыў на жыццё тэхнікумаў аказвалі бацькоўскія камітэты, якія ў цяжкія 1921/23 навучальныя гады неслі выдаткі па ўтрыманні некаторых навучальных устаноў.

Між тым адсутнасць адзіначалля ў кіраванні сярэднімі спецыяльнымі навучальнымі ўстановамі даволі часта прыводзіла да канфліктаў як паміж адміністрацыяй і студэнтамі, так і паміж студэнтамі і выкладчыкамі. Як сведчаць матэрыялы агляду Чырвонабярэжскага тэхнікума, у 1923/24 навучальным годзе назіралася сур'ёзнае супрацьстаянне адміністрацыі і студэнцкіх арганізацый. Адсутнасць строгага размежавання ў функцыях, правах і абавязках адміністрацыйнага персаналу, педсавета і вучнёўскіх арганізацый, адміністрацыйны ціск дырэктара на вучнёўскае самакіраванне прывяло да таго, што студэнцкія арганізацыі прэтэндавалі на адміністрацыйныя правы і функцыі дырэктара. З боку вучняў назіраліся тэндэнцыі да падрыву аўтарытэта і праў дырэктара, яго нават збіраліся судзіць трацейскім вучнёўскім судом, на агульных сходах адбывалася адкрытая крытыка студэнтамі адміністрацыі, адбывалася проціпастаўленне вучнёўскіх арганізацый аўтарытэту адміністрацыі [18, л. 126].

Падобныя, менш вострыя канфліктныя выпадкі ў 1921/25 навучальных гадах назіраліся ў Беларускай рабочым тэхнікуме, Мінскім архітэктурна-дарожна-будаўнічым тэхнікуме, Віцебскім электра-механічным тэхнікуме [8, л. 247 — 248; 13, л. 2; 14, л. 98].

Названыя падзеі не маглі не турбаваць цэнтральныя органы кіраўніцтва народнай асветы рэспублікі. У наступныя гады былі прыняты адпаведныя захады з мэтай цэнтралізацыі кіравання ўнутранага жыцця сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў. Так, паводле статута, прынятага на з'ездзе работнікаў асветы ў студзені 1924 г. у педагагічных тэхнікумах уводзілася адзіначалле. Канчаткова сістэма адзіначалля была замацава-

на ў 1929 г., калі ў парадку выканання паставы лістападаўскага Пленума ЦК У КП(б) аб увядзенні адзіначалля ў ВНУ і сярэдніх спецыяльных навучальных установах да кіраўнікоў навучальных устаноў пераходзілі функцыі прызначэння і звальнення педагагічнага персаналу, пры тым, што раней гэтыя пытанні рашаліся калегіяльна [33, с. 60]. Названае палажэнне распаўсюджвалася на ўсе тыпы тэхнікумаў рэспублікі.

У наступныя гады адбывалася паступовае зніжэнне супрацьстання студэнцкіх арганізацый і адміністрацыі. У значнай ступені гэта адбывалася і за кошт пашырэння і актывізацыі дзейнасці прафсаюзных, камсамольскіх і партыйных арганізацый, гурткоў і студэнцкай самадзейнасці, пераклучэння актыўнасці студэнцтва на названыя сферы дзейнасці. У канцы даследуемага перыяду роль органаў студэнцкага самакіравання становілася ўсё больш фармальнай, саступіўшы месца жорсткай цэнтральнай лініі.

Вялікі ўплыў на жыццё сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў на працягу 20-х гг. XX ст. мелі арганізацыі прафесійных саюзаў. У раглядаемы перыяд адбываліся працэсы станаўлення прафсаюзнай работы ў тэхнікумах, пабудовы ўнутрысаюзнай работы павелічэння ліку іх членаў. У выніку развіцця прафсаюзных арганізацый сферай іх дзейнасці былі ахоплены галоўныя бакі жыцця ССНУ. Можна канстатаваць, што на пэўным адрэзку часу ў некаторых тэхнікумах грамадска-палітычным жыццём кіравалі прафсаюзныя камітэты.

Прафсаюзнае жыццё тэхнікумаў у першай палове 20-х гг. характарызуецца дзейнасцю ў іх рознагаліновых прафесійных арганізацый і адсутнасцю адзіных прафсаюзных арганізацый студэнцтва. Студэнты, якія на час паступлення ў тэхнікумы з'яўляліся членамі розных прафсаюзаў, захоўвалі ў іх членства і падчас навучання. Па гэтай прыкмеце яны аб'ядноўваліся ў прафсекцыі, якія ўзначальвалі абраныя на агульных сходах прафкамы.

Наяўнасць у сярэдніх спецыяльных навучальных установах розных прафсаюзных арганізацый ставіла пытанне аб каардынацыі іх дзейнасці. Таму, з 1923 г. адбываўся працэс стварэння ў тэхнікумах адзіных органаў кіравання прафсаюзным жыццём навучальных устаноў. У выніку праведзенай працы ў пераважнай большасці тэхнікумаў ужо ў канцы 1923 — пачатку 1924 г. былі створаны Выканаўчыя Бюро прафсекцый, якія сталі вышэйшымі прафсаюзнымі органамі навучальных устаноў. Пры Выканаўчых Бюро былі аргані-

заваны акадэмічныя і культурныя секцыі, каса ўзаемадапамогі, гаспадарчыя камісіі.

Рэспубліканская канферэнцыя прафсаюзных арганізацый студэнтаў ВНУ і тэхнікумаў, праведзеная ў чэрвені 1923 г., завяршыла працэс структурнай перабудовы прафсаюзага жыцця тэхнікумаў. На ёй было прынята рашэнне стварыць адзіны кіруючы орган «Бюро пралетарскага студэнцтва пры Цэнтральным Савеце прафесійных саюзаў Беларусі».

На гэтай жа канферэнцыі было прынята «Палажэнне аб арганізацыях прафесійнага аб'яднання членаў саюза рабочай асветы педагагічных тэхнікумаў». Галоўнымі мэтамі гэтай арганізацыі з'яўлялася аб'яднанне студэнцтва ўсіх педагагічных тэхнікумаў, якія былі членамі іншых саюзаў, прыцягненне праз прафсекцыю ў саюз слухачоў, якія раней не былі членамі саюзаў. Узмоцнены ўплыў кампартыі адлюстравваўся ў тым, што адной з галоўных задач названага аб'яднання стала «актыўнае садзейнічанне ажыццяўленню ўсіх мерапрыемстваў Галоўпрафадукацыі па пралетарызацыі педтэхнікумаў» [15, л. 392]. Мэтамі арганізацыі былі таксама вызначаны навуковая і культурна-асветніцкая праца сярод студэнцтва, абарона яго матэрыяльных і акадэмічных інтарэсаў.

Згодна з Палажэннем, прафсаюзным камітэтам і выканаўчым бюро тэхнікумаў надаваліся шырокія паўнамоцтвы. Так, прадстаўнікі прафсаюзага выканкама старшыніствалі з правам рашаючага голасу ва ўсіх органах самакіравання студэнцтва, стыпендыяльных, прыёмных і праверачных камісіях. Акрамя таго, яны мелі права прадстаўляць усё студэнцтва сваіх навучальных устаноў ва ўсіх савецкіх, прафесійных і грамадскіх органах па ўсіх пытаннях, якія закраналі яго інтарэсы [15, л. 393].

У сярэдніх спецыяльных навучальных установах дзейнічалі прафсекцыі многіх прафсаюзаў, хоць лік студэнтаў у іх быў невялікі. Нязначны лік членаў прафсаюзаў у тэхнікумах у першую чаргу тлумачыўся ўзростам іх студэнтаў. Асноўная маса слухачоў паступала ў ССНУ адразу пасля заканчэння школы, ва ўзросце 15 — 16 гадоў не паспеўшы ўступіць у які небудзь прафесійны саюз. Акруговыя прафсаветы, у сваю чаргу прымалі ў свае рады толькі студэнтаў апошніх курсаў тэхнікумаў. У значнай частцы ССНУ лік членаў прафесійных саюзаў не перавышаў 10 — 15 чал. [1, с. 13]. Таму, на трэцяй Усебеларускай канферэнцыі пралетарскага студэнцтва ў красавіку 1925 г. было прынята рашэнне «з-за

малалікасці членаў саюзаў тэхнікумаў прызнаць мэтазгодным арганізацыю прафсекцыі пры наяўнасці 10-і членаў саюзаў, на аснове вытворчага характару тэхнікума — па будучай спецыяльнасці навучэнцаў» [36, с. 86 — 87].

На першай Усебеларускай канферэнцыі Пралетстуда быў узяты курс на аб'яднанне прафсаюзных арганізацый тэхнікумаў. За два гады працы Белбюро Пралетстуда ў гэтым кірунку былі дасягнуты значныя поспехі. Так, на момант правядзення III Усебеларускай канферэнцыі Пралетстуда ў 1925 г. ў аб'яднанні Беларускага Бюро Пралетстуда знаходзіліся прафсаюзныя арганізацыі 14 з 25 тэхнікумаў рэспублікі. Да саюза Працаўнікоў Асветы ў 1925 г. належылі ўсе прафсаюзныя арганізацыі педагагічных тэхнікумаў [34, с. 81; 20, л. 10; 21, л. 193, 200; 24, л. 48]. У 1926 г. са згоды ЦСПСБ, у Магілёве было арганізавана гарадское бюро пралетарскага студэнцтва, якое аб'ядноўвала прафсаюзныя арганізацыі педагагічнага, фельдшарскага, акушэрскага і землебудаўнічага тэхнікумаў [37, с. 98].

Пачынаючы з 1923 г. адбываўся паступовы рост ліку членаў прафсаюзных арганізацый тэхнікумаў. Так, калі ў 1923/24 навучальным годзе лік студэнтаў тэхнікумаў, якія ўваходзілі ў прафесійныя арганізацыі складаў 6,2 % ад агульнага іх ліку, то ўжо праз тры гады ў 1926 — 1927 г. гэты паказчык узрос больш чым у чатыры разы і склаў 25 % ад усяго ліку студэнтаў. У 1929/30 навучальным годзе членамі прафсаюзаў з'яўлялася, у сярэднім 66 % студэнтаў сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў [падлічана па: 2, с. 20, 49 — 50; 34, с. 81; 1, с. 86 — 87; 19, л. 129; 26, л. 121; 27, л. 12; 6, с. 27].

Павелічэнне колькаснага складу прафесійных арганізацый тэхнікумаў БССР было абумоўлена тым, што яны праводзілі актыўную палітыку прыцягнення ў свае рады новых членаў, аказвалі ім рэальную дапамогу і праз членства ў прафсаюзах можна было ўплываць на акадэмічнае, гаспадарчае і культурнае жыццё навучальных устаноў. Так, акадэмічная камісія пры Прафкаме Гомельскага педагагічнага тэхнікума займалася пытаннямі дысцыпліны, паспяховасці студэнтаў і забеспячэннем іх падручнікамі. Ад эканамічнай камісіі залежала размеркаванне стыпендыі і месц у інтэрнаце. Культурная камісія кіравала гурткамі пазашкольнай працы студэнцтва, выпіскай літаратуры, ліквідацыяй непісьменнасці, экскурсіямі і шэфскай справай. Існавала таксама каса ўзаемадапамогі, якая фарміравалася за кошт адлічэнняў са стыпендыі

і часткова ад даходаў майстэрняў тэхнікума. Сродкі студэнцкай касы ўзаемадапамогі ішлі на падтрымку найменш забяспечаных студэнтаў [28, л. 129]. Варта адзначыць, што вышэйназваныя камісіі вялі сваю працу ва ўсіх без выключэння сярэдніх спецыяльных установах рэспублікі.

Найбольш уплывовай арганізацыяй сярод студэнцтва тэхнікумаў БССР у 1920-я гады быў Камуністычны Саюз Моладзі Беларусі. Арганізацыі КСМБ у сярэдніх спецыяльных навучальных установах у першую чаргу разглядаліся партыйным кіраўніцтвам, як праваднік палітыкі кампартыі і яе ідэалогіі сярод студэнтаў і як інструмент для прыцягнення студэнцкай моладзі на бок Савецкай улады. Ідэалагічнае заваяванне студэнцкай моладзі стала важнейшай палітычнай праграмай дзяржавы. Перад камсамольскімі арганізацыямі была пастаўлена задача ўсталявання сваяго кантролю над усім грамадска-палітычным жыццём навучальных устаноў. Дзякуючы ўсебаковай, пастаяннай і паслядоўнай падтрымцы з боку партыйных і дзяржаўных органаў, лік і ўплыў камсамольцаў сярод студэнцтва сярэдніх спецыяльных устаноў на працягу 20-х гг. пастаянна ўзрасталі. Камсамольцы разам з членамі кампартыі карысталіся першачарговым правам пры залічэнні ў тэхнікумы. Прадстаўнікі партыйных і камсамольскіх органаў абавязкова ўваходзілі ў склад мандатных, прыёмных і праверачных камісій. Студэнты — члены камуністычнай партыі і камсамольцы — у першую чаргу забяспечваліся стыпендыямі, месцамі ў інтэрнатах, атрымлівалі дадатковую дапамогу і да іх прад'яўляліся паніжаныя акадэмічныя патрабаванні. Вынікам вышэйназванай палітыкі быў рост партыйна-камсамольскай праслойкі сярод студэнцтва тэхнікумаў: калі ў пачатку 1920-х гг. камсамольцы складалі 2,6 % — 6,6 %, а члены кампартыі 0,6 % — 1,2 % ад агульнага ліку студэнтаў, то ў канцы 20-х гг. адпаведна 36 % — 43,7 % і 2,5 % — 3,3 %, у залежнасці ад тэхнікума [падлічана па: 3, с. 6; 9, л. 103; 7, л. 92].

Для ажыццяўлення вышэйназванага галоўнага прызначэння камуністычнага саюза моладзі ў сярэдніх спецыяльных навучальных установах, перад яго арганізацыйнымі структурамі быў пастаўлены шэраг канкрэтных задач. У іх, у першую чаргу, уваходзілі: барацьба камсамола тэхнікумаў за ўдасканаленне навучальнага працэсу і павышэнне паспяховасці студэнтаў, палітасветная праца сярод навучэнцаў, удзел у руху па ліквідацыі непісьменнасці, пастаянны кантроль за настроймі ў сту-

дэнцкім асяроддзі і ліквідацыя апазіцыйных да Савецкай улады з'яў, садзейнічанне вылучэнню рабоча-сялянскай моладзі ў ССНУ, выяўленне і пастаноўка пытання аб выключэнні з навучальных устаноў «сацыяльна-варожага элементу», актыўны ўдзел ва ўсіх культурных мерапрыемствах.

З пачатку існавання сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў камсамол Савецкай Беларусі актыўна ўдзельнічаў у працы па ўдасканаленні навучальнага працэсу. З 20-х гг. гэта праяўлялася ва ўдзеле ЦК КСМБ у працы НКА БССР па пераглядзе навучальных планаў і праграм тэхнікумаў. Акруговыя камітэты камсамола ставілі перад organami наркампроца пытанне аб забеспячэнні ССНУ выкладчыкамі.

У ліпені 1924 г. адбыўся з'езд РЛКСМ, які аб'язаў усіх камсамольцаў, якія былі пасланы на вучобу, лічыць яе сваім асноўным абавязкам, ячэйкі КСМ быць арганізатарам вучобы, практыкаваць узаемадапамогу камсамольцаў у іх акадэмічнай рабоце, змагацца з дэзарганізацыяй навучальнага працэсу [32, с. 160 — 161]. Так, ячэйка КСМБ Беларускага рабочага тэхнікума паставіла перад кожным са сваіх членаў быць прыкладам у вучобе [32, с. 161]. Камсамольцы Мінскага беларускага педтэхнікума ў выпадку, калі яны не спраўляліся з вучобой, вызваліліся ад усіх грамадскіх абавязкаў [23, л. 27]. З 1928/29 навучальнага года ў тэхнікумах рэспублікі па ініцыятыве камсамольскіх арганізацый разгарнулася сацыялістычнае саборніцтва, мэтай якога было паляпшэнне акадэмічнай паспяховасці, скарачэнне прагулаў і спазненняў. У выніку разгортвання саборніцтва ўдалося даволі значна павысіць акадэмічную паспяховасць студэнтаў тэхнікумаў. Так, паспяховасць навучэнцаў Мсціслаўскага педтэхнікума ў 1929/30 навучальным годзе дасягнула 95 % і павялічылася ў параўнанні з мінулым годам на 30 % [10, л. 33]. У Магілёўскім медыцынскім палітэхнікуме гэты паказчык у выніку правядзення сацыялістычнага саборніцтва ўзрос на 20 % і складаў 89 % у 1929/30 навучальным годзе ў параўнанні з 69 % — у 1928/29 навучальным годзе [25, л. 27].

Камсамольскія і партыйныя арганізацыі сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў ініцыяравалі і актыўна ажыццяўлялі кампаніі па выяўленні і выключэнні з навучальных устаноў асоб, якія партыйным кіраўніцтвам краіны былі аднесены да групы так званых «сацыяльна-варожых элементаў».

Частка студэнцтва тэхнікумаў рэспублікі ставіла пад сумненне манапольнае права КСМБ кіраваць грамадска-палітычным жыццём тэхнікумаў. Як пратэст супраць прывелігаванага становішча камсамольцаў назіраліся спробы арганізавацца ў групы для абароны сваіх інтарэсаў. Выпадкі арганізаванага процідзеання і барацьбы невялікіх груп студэнтаў з камсамольскімі ячэйкамі назіраліся ў 1927/28 навучальным годзе ў Мінскім політэхнікуме, у 1926/27 навучальным годзе ў Мінскім яўрэйскім педагагічным тэхнікуме, у 1925/26 у Мінскім гідратэхнікуме, у 1927/28 у Рагачоўскім педтэхнікуме [5, с. 43 — 44; 34, с. 81; 30, л. 18, 22]. Камсамольскія і партыйныя ячэйкі вялася жорсткая барацьба па выкараненні падобных з'яў. Адбывалася гэта праз правядзенне тлумачальнай працы сярод студэнцтва, недапушчэнне названых груп да ўдзелу ў працы мандатных і прыёмных камісій, дэталёвай праверкі іх членаў на прадмет класавай прыналежнасці і асуджэння на агульных сходах.

Пры гэтым трэба адзначыць, што ў аснове большасці такіх выступленняў ляжалі не палітычныя матывы, а незадаволеннасць студэнтамі сваім матэрыяльным станам.

Дабіўшыся значнага павелічэння сваёй колькасці партыйным і камсамольскім ячэйкам удалося дамагчыся кантролю над іншымі студэнцкімі арганізацыямі і ўплываць на грамадскае жыццё сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў. З сярэдзіны 20-х гг. намецілася тэндэнцыя паступовага пераходу асноўных функцый прафарганізацый тэхнікумаў да камсамольскіх ячэек тэхнікумаў. Такія важныя кірункі студэнцкага жыцця, як акадэмічная і шэфская работа, ліквідацыя непісьменнасці, кіраўніцтва культурнымі кампаніямі да канца 20-х гг. XX ст. сталі ў многіх тэхнікумах рэспублікі справамі камсамольскіх арганізацый тэхнікумаў. Так, паводле вынікаў абследавання становішча партпрацы ў Віцебскім гандлёва-кааператыўным тэхнікуме, адзначалася, што ўсім грамадскім жыццём у гэтай навучальнай установе кіруе камсамольскі калектыў [7, л. 166]. Камсамольскія ячэйкі Мінскага дзяржаўнага політэхнікума ў 1927/28 навучальным годзе ўдзельнічалі ў падрыхтоўцы рэарганізацыі тэхнікума ў палітэхнікум і ў выпуску чацвёртага курса і размеркаванні выпускнікоў на працу [14, л. 64].

Вельмі паказальнымі ў сэнсе вынікавасці працы камсамольскіх ячэек было правядзенне ў 1926/27 гадах праверкі ССНУ рэспублікі на прадмет пастаноўкі ў іх партыйнай і камсамольскай працы. Вынікі названых праверак

былі абмеркаваны на пасяджэнні ЦК КП(б)Б і па ім была прынята адпаведная рэзалюцыя. У ёй, у якасці станоўчых вынікаў працы камсамольскіх і партыйных арганізацый тэхнікумаў былі адзначаны поспехі ў «паляпшэнні» сацыяльнага складу студэнтаў, узмацненні беларусізацыі, удасканаленні навучальнага працэсу і ў дасягненні здавальняючых настройў сярод студэнцтва. Сярод недахопаў адзначаліся слабая кіраўнічая роля партыйных і камсамольскіх ячэек усёй масай студэнцтва і працай устаноў, наяўнасці сярод невялікай часткі студэнтаў упадніцкіх настройў, звязаных з іх цяжкім матэрыяльным становішчам, слабая дысцыпліна і выпадкі п'янства сярод саміх партыйцаў і камсамольцаў. Перад камсамольскімі ячэйкамі былі пастаўлены задачы павышэння акадэмічнай паспяховасці навучэнцаў тэхнікумаў і штодзеннага ўліку настройў студэнцтва [7, л. 230—231].

Спіс задач, якія выконвалі камсамольскія арганізацыі, пастаянна пашыраўся. Акрамя грамадска-палітычнай працы ў навучальным годзе, камсамольскія арганізацыі тэхнікумаў ажыццяўлялі дапамогу вясковым камсамольскім ячэйкам. Адбывалася гэта падчас зімовых канікул. Студэнты, што ад'язджалі ў вёску, атрымлівалі пуцёўкі, у якіх кіраўніцтва сялянскіх камсамольскіх ячэек павінна было паставіць адзнакі аб зробленай імі працы. Названыя кампаніі праводзіліся зімой кожнага года і набылі даволі шырокі маштаб. Так, толькі студэнты Мінскага дзяржаўнага політэхнікума на зімовых канікулах 1929 г. працавалі на перавыбарах сельсаветаў, праводзілі сходы беднаты і сялянскай моладзі, рабілі даклады на розныя тэмы, арганізоўвалі антырэлігійныя гутаркі, ладзілі вечары самадзейнасці, выпускалі насценгазеты, удзельнічалі ў суботніках на карысць школы, выяўлялі «чужыя элементы» ў дзяржаўных навучальных установах. І гэта далёка не поўны пералік праведзеных мерапрыемстваў [4, с. 45].

У цесным кантакце з камсамольскімі і прафсаюзнымі арганізацыямі і пад іх кіраўніцтвам у сярэдніх спецыяльных навучальных установах працавалі і іншыя грамадскія арганізацыі. Найбольш масавымі з іх з'яўляліся Міжнародная арганізацыя дапамогі барацьбітам рэвалюцыі (МОПР) і дабравольная арганізацыя па вывучэнні вайсковай справы (АВІЯХІМ). Стварэнне названых арганізацый пачалі па ініцыятыве партыйных і дзяржаўных органаў ў 1922—1923 г. і ў 1924 г. меліся пры ўсіх сярэдніх спецыяльных навучальных установах. Членамі МОПР і АВІЯХІМ у канцы 20-х гг. было 90

— 100 % студэнтаў тэхнікумаў. Такая масавасць была выклікана абавязковасцю членства ў названых арганізацыях, што прыводзіла да фармальнага стаўлення да працы ў іх саміх студэнтаў. Як указвалася, нават у афіцыйных крыніцах таго часу — праца арганізацый МОПР з'яўлялася не пастаяннай, а насіла характар асобных кампаній, якія праводзіліся час ад часу. Так, змест працы МОПР Мінскага політэхнікума ў 1928 г. складала збор сродкаў для дапамогі палітвязням, падпіска на часопіс гэтай арганізацыі і падрыхтоўка да святкавання дня Парыжскай камуны і 6 годдзя МОПР [35, с. 52]. Вывучэнне вайсковай справы, што праходзіла пры арганізацыі АВІЯХІМ, адбывалася планавана і арганізавана. Акрамя наведвання тэарэтычных заняткаў, якія праходзілі па навучальным плане тэхнікумаў, раз у нядзелю навучэнцы, арганізаваныя ў студэнцкія батальёны, праводзілі страявыя заняткі і вывучалі вайсковыя статуты.

Згодна з агульнадзяржаўнай палітыкай ліквідацыі непісьменнасці, у ССНУ у разглядаемы перыяд актыў дзейнічалі арганізацыі «Далой няпісьменнасць». Яны таксама існавалі пры кожным тэхнікуме і ажыццяўлялі сваю працу ў сіламі камсамольцаў і членаў прафсаюзаў. Так, перад кожным камсамольцам Беларускага рабочага тэхнікума была пастаўлена задача выявіць і навучыць грамаце аднаго непісьменнага [22, л. 85]. Студэнты Мінскага педагагічнага тэхнікума толькі за першае паўгоддзе 1926/27 навучальнага года выявілі 150 непісьменных, арганізавалі іх у групы і пачалі працу з імі [24, л. 175].

Студэнцтва тэхнікумаў Савецкай Беларусі рэалізоўвала сваю актыўнасць праз працу ў розных гуртах, што працавалі пры тэхнікумах. У іх дзейнасці было менш заарганізаванасці і фармалізму, чым у арганізацыях МОПР і АВІЯХІМ. У тэхнікумах рэспублікі працавала вялікая колькасць разнастайных гуртоў. Пры Барысаўскім педтэхнікуме студэнты наведвалі спартыўны, палітычны, фізкультурны, мастацкі, краязнаўчы, натуралістаў, драматычны, музычны, яўрэскі і польскі гурткі [12, л. 113]. У Польскім педагагічным тэхнікуме працавалі гурткі малявання, эсперанта, фізкультурны, шахматны, ігры на раялі, існаваў аркестр [21, л. 122].

Значнае месца ў грамадска-палітычным жыцці тэхнікумаў займала шэфская справа. Студэнцкія арганізацыі шэфствавалі над вясковай моладдзю, піянерскімі арганізацыямі і вайсковымі часцямі. У гэту дапамогу ўваходзіла правядзенне вечароў адпачынку, арганіза-

цыя спектакляў і канцэртаў, стварэнне вяско-вых бібліятэк і дапамога ім літаратурай, правядзенне для школьнікаў і вясковай моладзі экскурсій і інш. Так, студэнты Гомельскага педагагічнага тэхнікума шэфствавалі над вёскай Старая Мільча, дзе былі арганізаваны гурткі кройкі і шыцця, беларускі і антырэлігійны. Кіраўнікамі гурткоў з'яўляліся самі студэнты [26, л. 121]. Студэнцкі калектыў Мінскага палітэхнікума з'яўляўся шэфам Сенніцкай школы і сельскага клуба, дзе іх сіламі ладзіліся спектаклі, канцэрты, гутаркі, лекцыі і вечары адпачынку. Для сельскай школы студэнты тэхнікума выраблялі ў сваіх майстэрнях мэблю [29, л. 62]. Полацкі педагагічны тэхнікум шэфстваў над вёскай Рудня і артылерыйскім палком, дзе арганізоўваў лекцыі, даклады, спектаклі і канцэрты мастацкай самадзейнасці [31, с. 56 — 57].

Такім чынам, з самага пачатку 20-х гг. у ССНУ разгарнулася рознабаковае грамадска-палітычнае жыццё. Актыўнасць студэнтаў найшла сваё прымяненне ва ўдзеле ў розных студэнцкіх арганізацыях, аб'яднаннях і структурах. У пачатку 20-х гг. меў месца актыўны ўплыў арганізацый студэнцкага самакіравання, у якія ўваходзілі прадстаўнікі усіх катэгорый студэнцтва. З 1923 г. галоўную ролю ў студэнцкім жыцці адыгрывалі прафсаюзныя арганізацыі. У сферу іх дзейнасці ўваходзілі пытанні, звязаныя з жыццём, бытам, матэрыяльным забеспячэннем студэнтаў і іх культурным адпачынкам. На працягу даследуемага перыяду склалася і ўдасканалвалася структура прафсаюзных арганізацый. Яны выраслі колькасна і значна ўплывалі праз сваіх прадстаўнікоў у органах кіравання тэхнікумаў на галоўныя пытанні жыцця тэхнікумаў. Касамол і КП(б)Б з'яўляліся адзінымі палітычнымі структурамі ў тэхнікумах 20-х гг. XX ст. Ім удалося пры ўсебаковай падтрымцы з боку дзяржавы і партыі да канца 20-х г. дамагчыся манапольнага права ўзначальваць грамадска-палітычнае жыццё тэхнікумаў. Спробы стварыць альтэрнатыўныя студэнцкія арганізацыі імі выкараняліся. Акрамя ідэалагічнай функцыі, камсамольскія ячэйкі ў тэхнікумах вялі працу па паляпшэнні навучальнага працэсу і паспяховасці, праводзілі ліквідацыю непісьменнасці, ажыццяўлялі збор сродкаў на розныя патрэбы навучальных устаноў, аказывалі дапамогу вясковым падшэфным школам, вайсковым часцям і клубам.

ЛІТАРАТУРА

1. Вынікі працы ЦБ Пралетстуда // Чырвоны сцяг. 1925, № 7.
2. *Гельфанд І.* Прафесійнае жыццё палітэхнікума // Чырвоны тэхнік. 1929.
3. Доклад народнага камісара Асветы БССР на пленуме ЦК саюза працаўнікоў асветы СССР // Асвета. 1926.
4. Звесткі // Чырвоны тэхнік. 1929.
5. Камсамольскі калектыў за працай // Чырвоны тэхнік. 1929.
6. Культурнае будаўніцтва да дзесятай гадавіны Кастрычніцкай рэвалюцыі // Асвета. 1927. № 7.
7. НА РБ, ф. 4, воп. 5, спр. 388.
8. НА РБ, ф. 6, воп. 1, спр. 320.
9. НА РБ, ф. 6, воп. 1, спр. 1844.
10. НА РБ, ф. 6, воп. 1, спр. 2229.
11. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 113.
12. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 326.
13. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 337.
14. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 365.
15. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1152.
16. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1179.
17. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1181.
18. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1252.
19. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1290.
20. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1457.
21. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1468.
22. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1471.
23. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1475.
24. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1476.
25. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1509.
26. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1726.
27. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1727.
28. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1728.
29. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1846.
30. НА РБ, ф. 42, воп. 1, спр. 1907.
31. *Новик Е. К.* Формирование кадров народного образования Белоруссии (1917 — 1941), Мн., 1981.
32. *Новицкий В. И., Новик Е. К.* Участие ленинского комсомола Белоруссии в борьбе за подъём народного образования 1920 — июнь 1941. Мн., 1979.
33. *Раманова І. М.* Фарміраванне савецкай сістэмы адукацыі ў БССР 1921 — 1930: дыс. ... канд. гіст. навук. Мн., 1999.
34. *Рубінштэйн Я.* У яўрэйскім педагагічным тэхнікуме // Чырвоны сцяг. 1925. № 2.
35. Палітэхнікум — палітвязьням // Чырвоны тэхнік. 1929.
36. *Скардзіс В. Я.* Вынікі 3-й Усебеларускай канферэнцыі Пралетстуда // Чырвоны сцяг. 1925. № 3—4.
37. Хроніка // Чырвоны сцяг. 1925. № 7.

SUMMARY

In the article the activities of students self-government institutions, of the trade union and of the cell of Komsomol and KP(b)B in the struggle for leading role public and political life of secondary special

educational institutions are considered. The author deals with the orientation of the Party policy bin working with the students.

Рэзюмэ

Разглядаецца дзейнасць студэнцкіх органаў самакіравання, праца прафсаюзных арганізацый і ячэяк КСМ і КП(б)Б у барацьбе за кіраўніцтва грамадска-палітычным жыццём сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў. Асвятляюцца кірункі партыйна-дзяржаўнай палітыкі ў галіне працы са студэнцкай моладзю.

Бібліягр.

УДК 947/04:37(476)

В. А. Пілецкі

НЕПАЗНАНАЕ Ў ЗМЕСЦЕ ВЫХАВАЎЧА- АДУКАЦЫЙНАГА ПРАЦЭСУ РАННЕСЯРЭДНЯВЕЧНАГА НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСІ

Падрыхтоўка падростаючага пакалення да дарослага перыяду жыцця ў раннесярэднявечны перыяд грунтавалася на перадачы ўсіх кірункаў грамадскага вопыту, што выпрацавала чалавецтва. Сярод іх найважнейшае месца займалі эканамічныя веды, тыя, ад якіх залежала выжыванне грамадства. Але не менш важнымі былі і сацыяльна-побывавыя, рэлігійна-ідэалагічныя, абрадава-рытуальныя і іншыя каштоўнасці, выпрацаваныя чалавецтвам да моманту прыходу ў дарослае жыццё кожнага новага пакалення.

Змест адукацыі і выхавання, перадаваемы праз традыцыйныя формы падрыхтоўкі дзяцей, што фарміраваліся з найстаражытнейшых часоў, пастаянна ўдасканальваўся. Мы неаднаразова падкрэслівалі, што стабільным заставаўся толькі сам працэс перадачы вопыту (выхаваўча-адукацыйны працэс), які ў гісторыі чалавецтва з'яўляецца нязменным: ад старажытнасці да сучаснасці. Змест і формы перадачы вопыту на кожнай з новых стадыяў грамадскай эвалюцыі (фармацый, цывілізацый, ці інш.) пастаянна ўдасканальваліся.

Падчас раннесярэднявечнага дахрысціянскага грамадства, змест адукацыйна-выхаваўчых ведаў, што прызначаўся для перадачы новым пакаленням (вызначаны прадстаўнікамі мужчынскіх тайных саюзаў, якія кіравалі сакральна-пасвячальнымі ініцыяцыйнымі ры-

туаламі), уключаў у сябе мноства непазнанага. Чалавецтва заўсёды карыстаецца ў паўсядзённай практыцы як навуковымі (практычна, ці тэарэтычна даказанымі) ведамі, так і ідэалагічнымі, створанымі з пэўнымі мэтамі, або напалову навуковымі, памылковымі перакананнямі і нават проста выдуманымі. Прычым, такая сітуацыя, гэта не толькі характэрная рыса дахрысціянскага перыяду. Сённяшні камп'ютарна-лазерны век таксама пастаянна стварае мноства ведаў-домыслаў.

Непазнанае ў змесце выхаваўча-адукацыйнага працэсу дахрысціянскай Беларусі пачыналася з рэлігійна-ідэалагічных грамадскіх набыткаў. Увогуле вывучэнне перадачы вопыту перыяду эпохі раннякласавай немагчыма без разумення адносін тагачасных людзей да язычніцкай ідэалогіі што непасрэдна ўплывала на жыццё грамадства. Адна з найбольш ранніх пісьмовых згадак пра язычніцтва на тэрыторыі ўсходнеславянскага рэгіёну, што захавалася да сённяшніх дзён, адносіцца да сярэдзіны XI ст. Менавіта тады было напісана «Слова...» нейкага Святога Грыгорыя, старажытнарускага кніжніка, прыведзенае даследчыкам М. Галькоўскім у пачатку XX ст. з даволі красамоўнай назвай: «Слова Святога Грыгорыя изобретено в тольцях его о том, как первое соуще языцы кланялися идоломъ и требы имъ клали иже ныне то творять».

Аўтар не стварыў свайго арыгінальнага твора на дадзеную тэматыку. Ён асэнсаваў выказванні Грыгорыя Багаслова, даў пералік багоў, якім пакланяюцца яго сучаснікі, адзначыў як яны гэта робяць і выказаў, будучы ва ўнічным прыхільнікам хрысціянскай палітыка-ідэалагічнай эліты, уласныя негатыўныя стаўленні да сваіх апанентаў:

«Се же словени начаша требы класти родоу и роженицам преже пероуна бога их а преже того клали оупиремъ требы и берегилям при стъм крещении пероуна извергоша ... но ныне по оукраинам моляться ему проклятому богу пероуну, хоросу, мокоши, вилам и то творять утай, сегоже не могут ся лишити проклятого ставления вторыя трапезы родоу и рожаницам, веруюць оупирем и мланицы знаменаюць мртвы и берегилям их же нарицаюць. А другин же веруюць в сварожича и артемида и артемидею имже чаловице невлаги моляться и коуры им режюць и то болтуущивая то же сами ядяць о убогия коукуши ... оу убогия коурята яже на жертву идолам режуться иные в водах потопляемы есть ..., и иные к кладзеям приносяще моляться и водоу мечуць жертвою, а друзии под овином и поветах скотья мо-

ляцца акі погани, а иные требами мерзкими моляцца блоутивше, а иные пьюць кукусы и ростьки лоуковыми и коутону богу и веле богине и ядрею и обилухе и скотноу богу и попутнику и лесну богу и спорыньям и спехоу...» [1, с. 33—34].

Як бачна з прыведзенага тэксту, у свядомасці тагачаснага насельніцтва панавалі даволі шырокі спектр аб'ектаў пакланення. Разам з персаніфікаванымі багамі, такімі як Пярун, Хорас, жывельны бог Вялес, лясны бог Род і інш., шанаваліся духі, парадзіхі, ваўкалакі, берагіні, а таксама сілы прыроды, такія як вада, агонь (Сварожыч) і інш.

Формай пакланення тагачасных людзей былі малітвы і ахвярапрынашэнне. Безумоўна, язычніцтва, як і іншыя грамадскія з'явы, не стаяла на месцы, а развівалася. Даследчык Б. А. Рыбакоў выдзяляе ч а т ы р ы э т а п ы яго гісторыі ў Кіеўскай Русі: 1) культ ваўкалакаў, вампіраў і берагін; 2) культ земляробчых багоў; 3) культ Пяруна; 4) перыяд крызісу і разлажэння язычніцтва, перамяшчэнне яго ўплыву на ўскраіны дзяржавы.

Старажытныя людзі ўяўлялі язычаскага бога перш за ўсё як прыродную істоту, якая па сваёй сутнасці была падобна да чалавека, і адрознівалася ад яго толькі большай магутнасцю. Яго трэба было карміць, улагоджваць, гэта надавала ахвярны характар культу, святкаванням і гульбішчам у гонар бажства. Багам прыпісвалася чалавечае аблічча. Так, па сведчанні А. М. Афанасьева, беларусы ўяўлялі Пяруна «статным, высокага росту мужчынам, з чорнымі валасамі, залатой барадой, што сядзеў на калясніцы. Ён ездзіць па небе і б'е грэшнікаў» [2, с. 105].

Аналізуючы выхаваўча-адукацыйны працэс дахрысціянскай Беларусі, нельга не адзначыць, што веды аб навакольным асяроддзі, якія набываліся грамадствам на тых ці іншых этапах гісторыі, выконвалі не толькі пасіўную ролю, але і актыўна ўплывалі як на самога чалавека, так і на гістарычную эвалюцыю грамадскага выхаваўча-адукацыйнага працэсу. Як вядома, гісторыя чалавецтва — гэта пастаянная барацьба за назапашванне ведаў аб акружаючай людзей рэчаіснасці. Самі па сабе веды аб навакольным асяроддзі, што пастаянна набываліся людзьмі з пакалення ў пакаленне, адыгрывалі ў эвалюцыі выхаваўча-адукацыйнага працэсу дваякую ролю. З аднаго боку, яны выступалі як пасіўны элемент зместу выхавання і адукацыі, што пастаянна пашыраўся разам са здабыццём новых ведаў, ўзбагачаючы багаж грамадскіх ведаў.

Новыя веды давалі магчымасць удасканалваць грамадскую вытворчасць, уздымаючы чалавецтва на новую вышыню ў барацьбе за фізічнае і фізіялагічнае існаванне, сваё і нашчадкаў. З іх дапамогай ствараліся культурна-прыкладныя (што ўплывалі на пашырэнне жыццёвых магчымасцей) каштоўнасці і проста мастацкія вырабы, што неслі нейкую абрадавую, рытуальную ці іншую нагрузку, або проста ўпрыгожвалі жыццё чалавека. З другога боку, веды аб навакольным асяроддзі абуджалі творчую думку людзей, складваючы сістэму поглядаў і меркаванняў, спрыяючы стаўленню ідэалогіі як сістэмы грамадскіх каштоўнасцей, прыярытэтаў, формы разумення і асэнсавання ўладкавання сусвету.

Спрошчанае навукова-гістарычнае і філасофскае падыходаў да разумення акружаючай рэчаіснасці, якая прэвалювала ў навуцы, што адмаўляла рэлігію, астралогію іншыя загадкавыя прыродныя ці касмічныя з'явы, не прайшла бяследна. Тым самым стрымлівалася вывучэнне ўплыву рознапланавых ведаў аб навакольным асяроддзі на фарміраванне грамадска-гістарычнага ўспрыняцця сусвету. Сённяшняя навука даволі актыўна займаецца такімі, напрыклад, загадкамі, як феномен НЛА (неапазнаныя лятальныя аб'екты) або электрамагнітна-спрыяльныя (ці неспрыяльныя) для жыцця чалавека зоны і інш.

Вядома, што названыя з'явы існуюць аб'ектыўна і ўплываюць на жыццё чалавецтва незалежна ад таго, хочам мы гэтага, ці не. Нават для сённяшніх людзей, нягледзячы на існаванне навуковых грамадскіх структур, яшчэ застаюцца непазнымі многія анамальныя з'явы, не гаворачы пра дахрысціянскага чалавека. Пад уплывам ведаў аб навакольным асяроддзі, непасрэдна фарміраваўся змест выхаваўча-адукацыйнага працэсу. Ён назапашваўся ў залежнасці ад развіцця прадукцыйных сіл грамадства, што былі звязаны непасрэдна з назапашваннем ведаў. Акрамя гэтага, у залежнасці ад назапашвання ўяўленняў аб прыродзе і грамадстве, адбывалася фарміраванне светапоглядна-ідэалагічнай часткі зместу выхаваўча-адукацыйнага працэсу.

Прычым, на выпрацоўку апошніх уплывалі не толькі даказаныя і асэнсаваныя веды, але і тыя, што заставаліся незразумелымі для чалавека, нахталт розных анамальных з'яў, такіх як НЛА, электрамагнітна-спрыяльныя (ці неспрыяльныя) зоны і інш. Менавіта яны і былі ў многіх выпадках першапрычынай тых ці іншых дзеянняў чалавека ў гісторыі. Пад іх уздзеяннем з'яўляліся вусныя паданні, леген-

ды, якія выкарыстоўваліся ў выхаваўча-адукацыйнай практыцы, а пазней, відаць, і літаратурна-пісьмовыя творы, што дайшлі да нашых дзён. Напрыклад, як сцвярджае адзін з сібірскіх пісьменнікаў М. Рэчкін (ураджэнец Омскай вобласці Расіі), што аўтар казкі, вядомай пад назвай «Канёк-гарбунок» спісаў яе з натуры, бачнай у навакольным асяроддзі Омшчыны, або з паданняў, што захаваліся ў сьвядомасці людзей і былі выкліканы анамальнымі з'явамі прыроды ці неспазнанай яшчэ касмічнай энергіяй [3, с. 38—39].

Іншымі словамі, авядаючы пра выхаванне і адукацыю моладзі дахрысціянскага і раннехрысціянскага перыяду гісторыі Беларусі, нельга забываць, што прыродна-анамальныя і іншыя непазнаныя чалавекам з'явы ва ўсе часы таксама ўплывалі своеасаблівым чынам на грамадскую псіхалогію, філасофію, на светаўспрыманне, а значыць, і на фарміраванне зместу выхаваўча-адукацыйнага працэсу.

Гаворка пра змест выхаваўча-адукацыйнага працэсу дахрысціянскай Беларусі была б няпоўнай, калі б не было сказана пра астралогію, гаданне сноў, варажбу, вядзьмарства і іншыя светапоглядна-практычныя з'явы, якія займалі ў жыцці дахрысціянскага чалавека даволі значнае месца [4]. Цяжка дапусціць, што дахрысціянскія выхавальнікі, арганізатары ўзроставак ініцыяцый і іншых форм падрыхтоўкі тагачаснай моладзі не паведамлялі сваім выхаванцам пры перадачы грамадскага вопыту звесткі, напрыклад, з астралагічнай практыкі або варажбы [5]. Вядома, што дахрысціянскае грамадства ўвогуле, не толькі ў межах Беларусі, але і ў грэка-рымскім рэгіёне ды іншых частках свету, было прасякнута астралагічна-гадальніцкай і варажбіцка-знахарскай або «вядзьмарскай» практыкай [6, с. 57—58].

Астралогія шырока ўжывалася падчас антычнасці і сярэдніх вякоў як вынік «уплыву» на зямныя з'явы размяшчэння зорак. Яно выконвала функцыі прадказальніцкай навукі, дала звесткі аб нябесных целах і свяцілах [7]. Увогуле талкаванне размяшчэння зорак і планет пачалося з абагульнення большасцю першабытных народаў нябесных свяцілаў і звязаным з гэтым тагачасным міфалагічна-магічным грамадскім мысленнем і працягвалася да XIX—XX стст., а ў асобных выпадках і да сучаснасці [8].

Класічным прыкладам прадказальніцы (шырока прадстаўленым як у навуковай так і ў мастацкай літаратуры [9]) была старажытнагрэчаская жрыца Піфія, што знаходзілася ў храме Апалона ў Дэльфах і атрымала назву

дэльфійскага аракула [10, с. 434]. Згодна паданню, Апалон пасля перамогі над пачварным драконам Піфонам, сынам багіні падземнага царства Геі, заснаваў піфійскія гульні (якія, як і алімпійскія, праводзіліся праз пэўны перыяд часу) а таксама піфійскі аракул, дзе ад яго імя прадказваліся будучыя падзеі. Жрыца звычайна сядзела ў зале храма на трыножніку і ў стане экстазу адказвала на пытанні прадстаўнікоў грэчаскіх гарадоў-дзяржаў і грамадзян. Адказы Піфіі, часта цьмяныя і двухсэнсоўныя, перакладаліся жрацамі ў вершаваную форму і лічыліся прадказаннямі (аракуламі) самога Апалона [11, с. 393].

На службу астралогіі і варажбе была пастаўлена пісьменнасць, вядомыя творы многіх антычных аўтараў утрымлівалі мноства звестак ў названай галіне. Існавала таксама і літаратура, якая была цалкам прысвечана астралагічным распрацоўкам. Чарадзеіства, вядзьмарства і варажба таксама былі значна пашыранымі з'явамі ў асяроддзі дахрысціянскага насельніцтва Еўропы [12]. Яскравым пацвярджаннем чарадзеіства і, звязанай з ім ідэалогіі насельніцтва Беларусі з часоў першабытнасці, служаць так званыя чарадзеійныя казкі і паданні [13]. Варажба і вядзьмарства ў асяроддзі грамадства на тэрыторыі Беларусі таксама не з'яўляліся нечым невядомым [14]. Дастаткова сказаць што Статут ВКЛ 1588 г. як і ранейшыя лічыў чарадзеіства крымінальным злачынствам [15]. Пік барацьбы з «ведзьмамі» і чарадзеямі, што «мелі — згодна тэорыяй царкоўных функцыянераў і тэолагаў сярэднявечча — непасрэдную сувязь з нячыстай сілай і пакланяліся д'яблу», у Беларусі прыпала на канец XVI—XVII ст. [16, с. 32—37].

Насельніцтва Беларусі задоўга да прыняцця хрысціянства, дзякуючы пашырэнню асветніцкіх працэсаў, было знаёма ў той ці іншай ступені, з ведамі, а то не выключана, і з літаратурай падобнага зместу, нягледзячы на тое што афіцыйнага распаўсюджвання пісьменнасці яшчэ не адбылося [17]. Пацвярджаннем сказанаму можа быць твор нашага знакамітага хрысціянскага асветніка XII стагоддзя, Кірылы Тураўскага (каля 1113—пасля 1190 г.), які называецца «Слово святаго Кирила о книжном почитании и о учении» [18, с. 87]. Ён быў напісаны ў XII ст., але прычына яго напісання, думаецца, узнікла задоўга да хрышчэння Беларусі.

Як рэлігійны прапаведнік, епіскап і дасціпны абаронца маральнай чысціні паствы, Кірыла не мог не звярнуць увагу на значнае пашырэнне ў тураўскім грамадстве астралагіч-

на-варажбіцкай практыкі і ідэалогіі. Прычым, што цікава, менавіта супраць чытання так званых «адрочаных» кніг у межах Беларусі выступіў абаронца хрысціянства, а не супраць варажбіцка-астралагічнай практыкі насельніцтва, якая, думаецца, была пашырана значна больш, чым чытанне [19]. Відавочна, Кірыла бачыў той велізарны ўплыў на грамадства, які аказвае чытанне гэтых непатрэбных і заганных, на яго думку, кніг [20]. Мала таго, яны, відаць, або іх змест, пераказаны вусна, традыцыйна выкарыстоўваліся ў выхаваўча-адукацыйным працэсе падростаючага пакалення. І гэта для кіраўніка епіскапіі, адказнага за будучыню нядаўна хрысціянізаванага грамадства, было недапушчальна.

Адрочаныя кнігі, што грунтаваліся на дахрысціянскай ідэалогіі і дасягненнях язычніцкай культуры і навукі, у пропаведзі пералічаны пайменна: «Астраномія і Заралік, Соннік, Зэльнік, Чароўнік, Птушыныя Чары, Громнік, Каляднік і Жэрабнік» [21]. Растлумачана, чаму нельга іх чытаць і нават дадзена прапанова тым, відаць найбольш дасведчаным прадстаўнікам грамадства, якія, маючы на той час найвышэйшую адукацыю і ведаючы жыццядзейнасць айцоў царквы, маглі спытаць, чаму «святыя» таксама чыталі гэтыя кнігі [22].

Цікава, што Кірыла звяртаецца не толькі да дарослых людзей. Першыя словы яго пропаведзі аб недапушчальнасці чытання адрочаных кніг гучаць разам з тым і як зварот да дзяцей: «Послушайте, братие, и разумеите, чада...» [23, с. 87—198]. Перадача ведаў новым пакаленням не магла не хваляваць палымянага хрысціяніна і епіскапа Тураўскага княства. Ён разумеў палітычную важнасць новай веры і шкоднасць дахрысціянскай ідэалогіі адрочаных кніг. Асабліваю шкоднасць іх тэарэтычнага зместу для выхавача-адукацыйнага працэсу і перадачы грамадскага вопыту новаму пакаленню. Яго, як вядома (гэты вопыт), царква бачыла выключна праз прызму хрысціянскай дактрыны, аскетызм і праз адмаўленне ад зямных радасцей і даброт [24, с. 125—181; 316—320].

Такім чынам, завяршаючы гаворку, неабходна адзначыць, што змест выхаваўча-адукацыйнага працэсу, які дзейнічаў у дахрысціянскай Беларусі, фарміраваўся традыцыйна са старажытных часоў. Аснову зместавага напайнення выхавання і адукацыі складалі эканамічныя веды, неабходныя для выжывання грамадства. Важнае значэнне мелі сацыяльна-абрадавыя, ідэалагічна-рэлігійныя і іншыя веды — усе тыя, якія былі патрэбны падрас-

таючаму чалавеку для таго, каб валодаць культурай грамадства, назапашанай да часу яго прыходу ў дарослае жыццё.

Змест выхавання і адукацыі азначанага перыяду утрымліваў мноства непазнанага. Грамадства не магло растлумачыць і навукова даказаць сувязь чалавека з Богам і яго існаванне. Рэлігія ўяўляла сабой на той час сумесь земляробча-жывёлагадоўчых культураў, з духамі, берагінямі і іншым, што існавала ў сукупнай свядомасці грамадства. Важнымі былі звесткі астралагічна прадказальніцкага характару, а таксама мноства іншых, якія былі плодам чалавечай фантазіі, ці звычайнай выдумкі. Усё гэта — пэўны узровень развіцця грамадства, пры якім яшчэ адсутнічала навука як канстытуцыянізаваная з'ява грамадскай жыццядзейнасці — уключалася ў змест выхаваўча-адукацыйнага працэсу і з'яўлялася вызначальным пры падрыхтоўцы маладога пакалення да сталага жыцця.

ЛІТАРАТУРА

1. Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси // Записки Император. Моск. археолог. ин-та. М., 1913. Т. 18.
2. Афанасьев А. Н. Древо жизни. М., 1985.
3. «Совершенно секретно». 2001. № 9.
4. Барташэвіч Г. А. Магічнае слова: Вопыт даследавання светапогляднай і мастацкай асновы замоў. Мн., 1990.
5. Замовы. Мн., 1992.
6. Астрология // Словарь античности : пер. с нем. М., 1994.
7. Лобач У. Чарадзейства на Полаччыне: гісторыка-культурны кантэкст // Полацк: карані нашага радавод. Полацк, 1996.
8. Довнар-Запольский М. В. Чародейство в Северо-Западном крае в XVII—XVIII вв. // Неман. 1996.
9. Резник М. Прорицательница. Пифия : роман / пер. с англ. Л. А. Ворошиловой, А. П. Мартинсона. М., 1997.
10. Смирнова Я. С. Аталычество и усыновление у абхазов // Советская этнография. 1951. № 2.
11. Піфійскія гульні // Беларуская энцыклапедыя. У 18 т. Мн., 2001. Т. 12.
12. Судебные процессы над ведьмами в Литве. Вильнюс, 1987.
13. Чарадзейныя казкі. У 2 ч. / склад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч. Мн., 2003. Ч. 2.
14. Народный суд литвинов над колдунами (чародеями) 1615 года. Витебск, 1896.
15. Марзалюк І. Магія, чараўніцтва // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. Мн., 1999. Т. 5.; Статут ВКЛ 1529 года. Мн., 1960; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Мн., 2002.

16. *Марзалюк І.* Ведаўскія працэсы ў Беларусі XVI—XVII стагоддзяў // Бел. гіст. часопіс. 2003. № 8.
17. Словарь книжников и книжности Древней Руси. В 3 вып. Л., 1987—1989.
18. *Мельнікаў А. А.* Кірыла, епіскап Тураўскі: Жыццё. Спадчына. Светапогляд. Мн., 1997.
19. Творения святого отца нашего Кирилла, епископа Туровского. Издание Евгения, епископа Минского и Туровского. Киев, 1888.
20. *Сперанский М. Н.* Из истории отреченных книг. СПб., 1908.
21. *Кірыла Тураўскі.* Слова святога Кірылы аб кніжным чытанні і навуцы // Бел. гіст. часопіс. 1993. № 3.
22. *Калайдовіч К.* Памятники российской словесности XII века. М., 1821.
23. *Пономарев А. И.* Святой Кирилл, епископ Туровский и его поучения. Памятники древнерусской церковно-учительной литературы. СПб., 1894. Вып. 1.
24. *Макарий.* История русской церкви. 3-е изд. СПб., 1888. Т. 3.

SUMMARY

The article deals with the contents educational and upbringing process on the territory of Belarus in the larlu Middll Ages which was used as a public experience to children and characterized on the base of historical documents and historiography.

Рэферат

На падставе гістарычных крыніц і гістарыяграфіі ахарактарызавана тая частка зместу выхаваўча-адукацыйнага працэсу раннесярэднявечнага грамадства тэрыторыі Беларусі, якая выкарыстоўвалася падчас навучання дзяцей, пры пераходзе іх у дарослы перыяд жыцця, але не была да канца асэнсавана і ўсвядомлена тагачасным грамадствам.

Бібліягр — 24 назвы.

УДК 947.072.5

І. А. Груца

ПАЧАТАК ПРАЦЭСУ ДЭМАРАЛІЗАЦЫІ ВЯЛІКАЙ АРМІІ І ЯГО ЎПЛЫЎ НА ЛЁС МАСКОЎСКІХ ТРАФЕЯЎ (НА ЭТАПЕ АДСТУПЛЕННЯ АД МАСКВЫ ДА МЯЖЫ З БЕЛАРУССЮ)

Навуковы падыход да рашэння праблемы лёсу маскоўскіх трафееў мяркуе выяўленне і ўлік усіх фактараў, уплываўшых на перамяшчэнне абозаў з нарабава-

нымі ў старажытнай сталіцы рускай дзяржавы каштоўнасцямі. Адным з такіх фактараў з'яўляецца працэс дэмаралізацыі Вялікай арміі ў ходзе адступлення, бо функцыю аховы абозаў з трафеемі маглі выконваць толькі дысцыплінаваныя баяздольныя войскі. На тым этапе адступлення, дзе працэс дэмаралізацыі Вялікай арміі дасягнуў свайго піку, Напалеон павінен быў вырашыць лёс маскоўскіх трафееў.

К сярэдзіне кастрычніка 1812 г. надзеі Напалеона на заключэнне міру з Расіяй не спраўдзіліся, таму войскам Вялікай арміі, раскватараваным у Маскве і яе наваколлі, налічваўшым у сваіх радах 116 тыс. баяздольных салдат, быў аддадзены загад аб падрыхтоўцы да адступлення [1, с. 242].

Але гэта ўжо была не тая баяздольная армія, якая пераправілася ў чэрвені 1812 г. праз Нёман і на працягу 6 месяцаў з баямі дайшла да Масквы. Цяпер яна нагадвала «татарскую орду после удачного нашествия» [2, с. 87]. У нямалай ступені гэтаму спрыяла няздольнасць тылавых служб наладзіць рэгулярнае і паўнацэннае забеспячэнне воінскіх падраздзяленняў фуражом і правіянтам. Каб пазбегнуць голаду, салдаты сталі самастойна рабіць запасы харчавання, і таму кожная рота мела звыш штату не менш 2—3 драбін для перавозкі сабраных у развалінах Масквы і навакольных вёсках разнастайных прыпасаў. Акрамя гэтага, мелася па некалькі павозак, на якія складваліся трафеі, якія не змяшчаліся ў ранцах. Такія павозкі для трафееў мелі таксама «каждый офицер без команды и каждый чиновник». Празмернае павелічэнне абозаў прывяло да таго, што «число повозок почти равнялось числу войск под ружьем» [3, с. 311—312].

Галоўнай задачай салдат Вялікай арміі падчас адступлення з'яўлялася захаванне жыцця і трафееў. Як заўважыў Сегюр, «император отлично знал, что он не имеет права ни упрекнуть своих солдат за захват этой с трудом приобретенной добычи, ни тем более отнять ее у них» [2, с. 88]. Як вынік, коней і павозак не знайшлося нават для 1200 цяжкапараненых салдат, якіх пакінулі ў горадзе, спадзеючыся на міласэрнасць рускіх [4, с. 161]. Іх захапілі салдаты і афіцэры пад трафеі і проста так аддаваць не збіраліся. Выкарыстанне ж супраць іх сілы пагражала адкрытым непадпарадкаваннем і далейшым падзеннем дысцыпліны.

Канчатковую дату, калі была пакінута Масква, вызначала надвор'е. 13 кастрычніка вы-

паў першы снег. 19 кастрычніка з Масквы выехаў Напалеон. Разам з ім сталіцу пакінулі абозы з маскоўскімі трафеемі, асабісты абоз імператара і абоз з казнай арміі [5, с. 8].

Абозы з захопленымі ў Маскве трафеемі меліся таксама ў кожным корпусе, не лічачы асабістай здабычы салдат і афіцэраў. Салдатам прыйшлося несці яе часткова на сабе, а афіцэры выкарыстоўвалі ў гэтых мэтах павозкі. Ад радавых і афіцэраў не адставалі генералы і маршалы, кожны з іх «...старался вывезці из Москвы как можно больше ценностей всякого рода, особенно роскоши. Множество дорогих щегольских экипажей виднелось в обозе. Генералы, довольствовавшиеся до тех пор простым фургоном, везли теперь по нескольку карет и колясок и десятки возов, навьюченных всевозможным добром. <...> Жадность людей не знала пределов. Все думали только об одной добыче» [6, с. 502].

Такім чынам, што французская армія, якая выступіла з Масквы нават яе салдатам нагадвала карціны далёкага мінулага — «страшные орды монголов, тащивших за собою домашний скарб, награбленную добычу» [6, с. 502]. Перадавая часці, налічваўшыя прыблізна 100 тыс. чалавек у поўнай амуніцыі з гарматамі і артылерыйскімі павозкамі, яшчэ можна было прыняць за рэгулярную армію. Тылавых жа падраздзяленняў па сутнасці не было. Яны ўяўлялі сабой стракатую мешаніну карэт, калясак, багатых павозак і ўбогіх драбін.

Шматлікія абозы з захопленай у спаленай Маскве здабычай стрымлівалі тэмп адступлення і тым самым падрывалі баяздольнасць Вялікай арміі. Упершыню з усёй відавочнасцю гэта праявілася падчас Таруцінскай бітвы, якая адбылася ў пачатку кастрычніка 1812 г. і дзе быў нанесены адчувальны ўрон авангарду напалеонаўскай арміі пад камандаваннем маршала Мюрата, згубіўшаму забітымі і параненымі каля 1 тыс., а палоннымі да 1,5 тыс. салдат і афіцэраў [7, с. 426]. Казакі адбілі ў непрыяцеля пачэсны штандарт 1-га кірасірскага паўка з надпісамі бітваў, у якіх той прымаў удзел: Ульм, Аўэрштадт, Йена, Эйлау, Ваграм. Было захоплена 38 гармат і частка абозу [8, с. 41].

У гэтым абозе, у ліку іншых трафееў, быццам бы знаходзілася і на 4 млн руб. серабра. Тыя ж чуткі сцвярджалі, што ў палон захоплены маршал Мюрат. У тых незразумелых, трывожных абставінах з'яўленне разнастайных чутак было заканамерна. Ва ўнутраных губернях Расіі ведалі аб пажары і рабаванні Масквы і чакалі, што награбленае ў непрыяцеля

адаб'юць. Яшчэ да бітвы пры Таруціно той жа погалас сцвярджаў, што атрад генерала Міла-радавіча ўшчэнт разбіў французскую воінскую часць і захапіў «четыре брички с золотом и серебром, награбленным в Москве» [9, с. 256]. Брытанскі агент пры галоўнай кватэры рускай арміі сэр Роберт Вільсан сцвярджаў у данясенні англійскаму ўраду, што адзін з казацкіх атрадаў, які дзейнічаў вакол Масквы, захапіў аднойчы столькі золата, што «на каждого приходилось по 84 фунта стерлинга (510 рублей серебром)» [10, с. 319].

Акрамя непацверджаных чутак, ёсць дакументальныя факты адпраўкі французамі з Масквы трафееў да пачатку адступлення. Так, у «Журнале военных действий с 1 сентября по 31 декабря 1812 года» зроблены запісы ад 11 верасня аб перахваце атрадам генерал-лейтэнанта Дорахава французскага паштовага фургона. У ім знайшлі два зашчытаных мяшкі з паперамі і адзін мяшок з награбленымі ў Маскве сярэбранымі царкоўнымі рэчамі [8, с. 27]. Але такія паведамленні да пачатку адступлення Вялікай арміі былі адзінкавымі, а колькасць перахвачаных каштоўнасцей невялікая.

Ужо ў наступнай бітве пад Малаяраслаўцам напалеонаўская армія пацярпела паражэнне і, як вынік, была вымушана адступаць па старой Смаленскай дарозе, праз спустошаныя вайной губерні. На гэтым этапе адступлення выразна сталі праяўляцца першыя прыкметы дэмаралізацыі войскаў, чаму спрыялі замаразкі. Як адзначаў сведка, на пераходзе ад Малаяраслаўца да Мажайска «конники всякого рода оружия без лошадей соединились с пехотинцами всех полков. Всякая подчиненность, всякая дисциплина становилась невозможной». Аналагічнае ўражанне аб стане арміі склалася і ў палкоўніка Комба, які ўспамінаў, што «между солдатами стали исчезать отношения товарищества и взаимовыручки, на смену которым пришел эгоизм и упадок духа» [11, с. 118].

30 кастрычніка перадавыя часці французскай арміі дайшлі да Барадзінскага поля. 3 часоў знакамітай бітвы прайшло 52 дні, але трупы загінуўшых і абломкі воінскай амуніцыі ўсё так жа пакрывалі поле бою, прыбраць іх не было каму, яны трапляліся на кожным кроку, імі былі забітыя дамы навакольных вёсак. Большасць з іх складалі не загінуўшыя ў баі, а памерлыя ад ран і голаду ўжо пасля яго. Сведка расказваў, што бачыў труп знаёмага яму капітана, які да косці абгрыз уласную ру-

ку і застыў так, з зубамі, якія ўеліся ў мяса [7, с. 514].

Такія карціны не маглі не аказаць дэмаралізуючага ўздзеяння на войскі. Кожны салдат меў магчымасць зрабіць для сябе выснову: клапаціцца ў першую чаргу неабходна аб самім сабе, бо разлічваць на дапамогу з боку не прыходзілася. На першы план выходзілі асабістыя інтарэсы — захаваць жыццё і награвленую ў Маскве здабычу, а ўсё перашкаджаўшае гэтаму без хістанняў устранялася. Доказам таму з'яўляецца сумны лёс параненых салдат, якія знаходзіліся на лячэнні пасля Барадзінскай бітвы ў Колацкім манастыры. Напалеон загадаў забраць іх з сабой, вызваліўшы для гэтага частку павозак, перавозіўшых награвленую ў Маскве маёмасць. Аднак вознікі выканалі гэты загад толькі часткова. Узяўшы параненых, яны ні аднаго прадмета з павозак не выгрузілі. На наступны дзень ні ў воднай з іх параненых не было — ноччу іх скінулі, бо коням было цяжка везці дваіны груз [7, с. 511].

20 кастрычніка Напалеон з гвардыяй увайшоў у Семлеву. Тут ён планаваў даць бой. Трэба было тэрмінова падцягнуць расхістаную дысцыпліну, вярнуць у строй адстаўшых і дэзерціраваўшых салдат, бо к таму часу, па словах барона Дэніе, «дисциплина была уже потрясена, большая часть солдат оставила свои ряды». Імператар загадаў генералу Дзюранэлю з дапамогай жандармаў сабраць усіх дэзерціраў і вярнуць іх у строй. Загад удалося выканаць толькі часткова, бо «ружья были уже брошены» [11, с. 121]. Вартыя ўвагі словы маршала Нэя, сказаныя Напалеону ў Семлеву: «Вы хотите драться, а у Вас нет армии!» [11, с. 125].

Пасля цвярозай ацэнкі сітуацыі Напалеону прыйшлося адмовіцца ад плана даць бой рускім войскам. Стала зразумела, што трэба прадоўжыць адступленне, і рабіць гэта трэба як мага хутчэй, пакуль армія яшчэ падпарадкавалася загадам. Паскарэнне руху патрабавала скарачэння аблогаў, і Напалеон мог аддаць загад вызваліць іх ад менш каштоўных і грувасткіх грузаў.

Такое меркаванне, заснаванае на паступовай дэмаралізацыі войскаў і, такім чынам, немагчымасці выконваць імі функцыю аховы шматлікіх аблогаў з награвленымі ў Маскве каштоўнасцямі, выклікала да жыцця версію аб затапленні маскоўскіх трафееў і іншых каштоўнасцей з аблогаў Вялікай арміі ў Семлеўскім возеры.

Першыя спробы пошукаў маскоўскіх трафееў у Семлеўскім возеры былі заснаваны на інфармацыі, якая ўтрымлівалася ў мемуарах ад'ютанта Напалеона графа Сегюра. Ён сцвярджаў, што «нам пришлось бросить в Семлевское озеро вывезенную из Москвы добычу: пушки, старинное оружие, украшения Кремля, крест с Ивана Великого» [2, с. 120].

Пошукі маскоўскіх трафееў Напалеона ў Семлеўскім возеры, якія праводзіліся на працягу XIX—XX стст. скончыліся безвынікова, тым самым пераканаўча прадэманстравалі памылковасць версіі Сегюра. Менавіта гэта версія доўгі час лічылася асноўнай сярод тых, хто спрабаваў разгадаць апошнюю і самую загадкавую тайну Айчынай вайны 1812 г. Няўдача пошукаў маскоўскіх трафееў у Семлеўскім возеры таксама паказала, што меркаванне аб поўнай дэмаралізацыі напалеонаўскіх войскаў на дадзеным этапе адступлення і, як вынік, няздольнасці выконваць імі функцыі аховы шматлікіх аблогаў з каштоўнасцямі памылковае.

Працягваючы адступленне пасля Семлевы, 31 кастрычніка авангард французскай арміі на чале з Напалеонам і гвардыяй дасягнуў Вязьмы, дзе адбылася бязлітасная бітва. Яна знамянальная тым, што, бадай, упершыню за ўсю кампанію французам прыйшлося прытрымлівацца навязанай ім тактыкі вядзення бою. Яны пастаянна абараняліся, з цяжкасцю адбіваючы атакі рускай кавалерыі і пяхоты.

Усё гэта не магло не адбіцца адмоўна на маральным стане войскаў. У корпусе маршала Даву пасля бою за Вязьму амаль палова салдат кінула зброю. Змяніўшы яго ў ар'ергардзе маршал Нэй успамінаў потым, якое цяжкае ўражанне зрабілі на яго разладжаныя войскі: «...они проходили через наши ряды в величайшем беспорядке; мне и в голову не могло придти, что они могли так пострадать и расстроиться до такой степени... войска казались унылыми и изнемогавшими от усталости. Несметное число отсталых тянулось вразброд и большею частью без оружия».

Аблога прыходзілася вызваляючыся ад менш каштоўных грузаў. Аднак трафееў кідаць ніхто не хацеў. Па сведчанні Скізена, на пераходзе ад Вязьмы да Дарогабужа вострай патрэбы ў харчаванні яшчэ не было, і павозкі з ім кідаліся амаль на кожным пераходзе, бо салдаты «предпочитали сохранить те, которые были отягощены добычей!» [11, с. 61].

Маючы за плячыма ранцы, поўныя трафееў, салдаты імкнуліся не рызыкаваць жыццём у баях, а адступаць як мага хутчэй. Прывяд-

зём характарыстыку стану французскай арміі пасля Вязьмы, дадзеную баронам Дэніе: «Французские войска разбіліся на толпы, начали бросать оружие, порядок и дисциплина исчезли, солдаты не смотрели на офицеров, а эти в свою очередь не заботились о подчиненных; каждый из них был так занят собой, что не обращал внимания на других, и никто не хотел ни повелевать, ни подчиняться. Почти все полки были перемешаны между собой, а корпуса отличались друг от друга только своими багажными колоннами, заботясь прикрывать их с фланга от нападения казаков» [11, с. 125].

Найбольш падваргаліся дэмаралізацыі войскі, якія знаходзіліся ў ар'ергардзе. Іх пастаянна атакавалі казакі і партызанскія атрады, ім не хапала харчу і фуражу для коней. Характарызуючы яе стан за адзін пераход да Смаленска, маршал Берцье дакладваў Напалеону, што «расстройство постепенно увеличивается и угрожает тем, что если не примут скорых мер к отвращению сего, то не будет возможности повелевать войсками в битве» [11, с. 127]. У Смаленску ў першую чаргу прыпасы атрымала гвардыя, раней іншых воінскіх часцей увайшоўшая ў горад. Па распараджэнні імператара яе забяспечылі ўсім неабходным нават на шкоду астатнім войскам [12, с. 113].

Далейшая раздача харчу ў адпаведнасці з прадпісаным парадкам аказалася немагчымай. Натойпы няўзброеных і галодных салдат кінуліся ў горад і пачалі грабіць склады, бо інтэнданты адмаўляліся выдаваць ім хлеб і водку без атэстатаў. Аднак харчу ўсё роўна на ўсіх не хапіла, і на працягу ночы з 28 па 29 кастрычніка салдаты зарэзалі і з'елі 250 абозных коней.

У Смаленску склалася даволі парадаксальная сітуацыя, якая сведчыць аб далейшым падзенні дысцыпліны ў войсках. Сапёры з-за недахопу коней палілі пантонныя павозкі, па гэтай жа прычыне фактычна перастала існаваць як род войскаў кавалерыя, але коней хапала для перавозкі абозаў з награвленай здабычай, больш таго, імі гандлявалі на базары [13, с. 22].

Са Смаленска Напалеон вывеў каля 50 тыс. салдат бяздольных і амаль столькі ж «безоружных, слабосильных, негодных к бою людей» [1, с. 283]. Лёс гэтых адстаўшых і аслабеўшых салдат быў вырашаны. У журнале ваенных дзеянняў, які вёўся пры штабе Кутузава, у данясенні ад 29 кастрычніка адзначалася, што ўсе палонныя французскія салдаты і афіцэры адзінагалосна сцвярджалі аб недас-

татковым падвозе харчу, які прымушаў іх ець мяса здохлых коней, і далей гаварылася: «многие наши чиновники были очевидцами, как сие несчастные, будучи вынужденные голодом, трупы своих товарищей жарили и ели. Многие таковые случаи в сем совершенно удостоверили, как пленные сами показывают, от чего в сих армиях болезни до того усилились, что вся дорога усеяна слабыми и умирающими» [8, с. 60].

Страты, панесеныя ў Смаленску, прымусілі Напалеона паскорыць адступленне. Пад ружжом у яго налічвалася не больш 50 тыс. салдат, у т. л. пяцітысячны атрад кавалерыі, які з цяжкасцю ўдалося сфарміраваць з астаткаў чатырох рэзервовых кавалерыйскіх карпусоў. Армію суправаджала больш за 30 тыс. кінуўшых ружжа салдат, а таксама грамадзянскае насельніцтва і абозы.

Каб даць салдатам магчымасць не начаваць пад адкрытым небам, Напалеон загадаў арганізаваць выхад са Смаленска паслядоўна пяццю калонамі [1, с. 67]. З гэтай падзеяй звязана яшчэ адна версія лёсу маскоўскіх трафеяў. Яе аўтарам з'яўляецца артылерыйскі афіцэр Старой гвардыі Напалеона капітан Лавілет.

Па яго словах, пры адступленні са Смаленска ён суправаджаў 12 фургонаў з награвеным у Маскве золатам і серабром, якія ахоўваў двухтысячны атрад вюртэмбергцаў. Пасля таго, як яны здаліся ў палон недалёка ад Смаленска, Лавілет працягваў ахоўваць фургоны і хутка схаваў тое, што ў іх знаходзілася, замаскіраваўшы гэта месца пад магільны курган. Пошукі ў адзначаным Лавілетам месцы праводзіліся па асабістым указанні імператара Мікалая I і скончыліся безвынікова [15, л. 1—6].

У апісаннях адступлення Вялікай арміі са Смаленска ўтрымліваюцца ўспаміны аб маскоўскіх трафеях і воінскай часці, якая іх ахоўвала. Так, у мемуарах Цэзара Лаж'е гаворыцца, што «...1 ноября город покинул Наполеон с гвардией, а днем раньше Клапаред, которому было поручено сопровождать казну, трофеи и имущество главной квартиры» [16, с. 277]. Фактычна аб тым жа гаворыў у сваіх мемуарах знакаміты партызан Дзяніс Давыдаў: «...1 ноября дивизия Клапареда, прикрывавшая транспорт трофеев, казну и обозы главной квартиры Наполеона выступила из Смоленска» [17, с. 367].

Такім чынам, на адрэзку адступлення Вялікай арміі ад Семлева да Чырвонага заканчэнне награвеных у Маскве запасаў харчу і

наступленне неспрыяльных пагодных умоў, да якіх напалеонаўская армія не была гатова, паскорылі працэс яе дэмаралізацыі. Самым пераканаўчым доказам таму служыла разграбленне харчовых складоў у Смаленску. Але калі колькасць дэзерціраў з лінейных падраздзяленняў Вялікай арміі імкліва павялічвалася, то яе гвардзейскія часці яшчэ поўнасцю захоўвалі сваю баяздольнасць. Яны не адчувалі недахопу ў харчы і дзякуючы адступленню ў авангардзе мелі магчымасць здзяйсняць начлегі ў памяшканнях.

Характэрна, што пачынаючы з выхаду з Масквы абозы з маскоўскімі трафеемі і іншымі каштоўнасцямі Вялікай арміі ні разу не падвергліся сур'ёзнай небяспецы. Нават падчас бітвы пад Чырвоным, калі ў бой упершыню была ўведзена імператарская гвардыя, дывізія Клапарэда знаходзілася па сутнасці ў рэзерве. Ёй была даручана абарона горада, які так і не зведаў штурму рускіх войскаў [16, с. 298]. Відавочна, што такія выбар быў зроблены не выпадкова і абумоўліваўся асаблівай місіяй гэтай дывізіі па ахове абозаў з каштоўнасцямі. У ходзе кровапралітнай бітвы пры Чырвоным рускім войскам не ўдалося захапіць ні адной павозкі з іх.

Страты ў жывой сіле пад Чырвоным прымуслі Напалеона паскорыць адступленне да мяжы сучаснай Беларусі, каб пазбегнуць новай кровапралітнай бітвы. Яе рэзультат мог мець для арміі самыя сумныя вынікі. Па сведчанні Пюібюска, у той перыяд «ісклучаю гвардыю, не было ўжо войска, армія састаяла з сборіцца людзей без арганізацыі, без управлення, это была огромная машина, у которой были разрушены все пружины» [18, с. 164].

Акружаная партызанскімі атрадамі, праследуемая рэгулярнымі часцямі рускай арміі, Вялікая армія яшчэ ўяўляла сабой грозную сілу, але маральнае разлажэнне, якое пачалося падчас грабязу Масквы і паступова нарастала, усё мацней адбівалася на стане дысцыпліны. У найбольшай ступені працэс дэмаралізацыі закрануў лінейныя часці Вялікай арміі, аднак яе элітарныя падраздзяленні — Гвардыя — яшчэ захоўвалі поўную баяздольнасць і маглі паспяхова выконваць функцыю аховы абозаў з маскоўскімі трафеемі. Такім чынам, на этапе адступлення ад Масквы да мяжы з сучаснай Беларуссю ў Напалеона не было падстаў баяцца за лёс захопленых у Маскве трафееў і пазбаўляцца ад іх.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Троицкий Н. А. 1812. Великий год России. М., 1988.
2. Сегюр. Поход в Москву в 1812 году. М., 1911.
3. Жомини. Политическая и военная жизнь Наполеона. СПб., 1844. Ч. 3.
4. Воспоминания о России Армана Домерга // Исторический вестник. 1881.
5. Богданович М. И. История Отечественной войны 1812 года по достоверным источникам. СПб., 1860. Т. 3.
6. Гарин Ф. Изгнание Наполеона. М., 1948.
7. Ниве П. А. Отечественная война. СПб., 1912. Т. 4.
8. Отечественная война 1812 года. Материалы ВУА. СПб., 1912. Т. 15.
9. Бумаги, относящиеся до Отечественной войны 1812 года, собранные и изданные П. И. Щукиным. СПб., 1902. Т. 6.
10. Роберт Вильсон. Очевидец кампании 1812 года // Военный сборник. 1860. № 12.
11. Липранди П. А. Некоторые замечания, почерпнутые преимущественно из иностранных источников, о действительных причинах гибели наполеоновских полчищ в 1812 году. СПб., 1855.
12. Полевой Н. История Наполеона. СПб., 1848. Ч. 5.
13. Французы в России: 1812 год по воспоминаниям современников — иностранцев. М., 1912. Ч. 2.
14. Карцов. Военно-историческое обозрение войны 1812 года. СПб., 1852.
15. НА РБ, ф. 1297, воп. 1, спр. 741.
16. Цезарь Ложье. Дневник офицера Великой армии. М., 1912.
17. Денис Давыдов. Сочинения. М., 1962.
18. Пюибюск. Письма о войне в России 1812 года. М., 1833.

SUMMARY

An article provides an overview of the documents and archive materials about processes of demoralisation in Napoleon's army. Many documents have come into scientific usage for the first time.

Рэзюмэ

Сістэматызуюцца дакументальныя і архіўныя матэрыялы, частка якіх упершыню ўводзіцца ў навуковае карыстанне. Аналізуецца і абгрунтоўваецца вывад аб тым, што на разглядаемым этапе працэс дэмаралізацыі не закрануў элітную частку напалеонаўскай арміі — Старую і Маладую гвардыю, якая ахоўвала абозы з гісторыка-культурнымі рэліквіямі, святынямі з маскоўскага Крамля і казну Вялікай арміі.

Бібліягр. — 18 назваў.

УДК 947.6:658

Л. Э. Пракаповіч

УПЛЫЎ ФАБРЫЧНА-ЗАВОДСКАЙ ПРАМЫСЛОВАСЦІ НА САЦЫЯЛЬНЫЯ ПРАЦЭСЫ Ў БЕЛАРУСІ Ў XIX СТ.

Найбольш яскрава працэс генезісу капіталізму ў любым рэгіёне праяўляецца ў прамысловасці. У Беларусі ў XIX ст. узровень развіцця прамысловай вытворчасці (у тым ліку фабрычна-заводскай) быў дастаткова нізкі. Гэта ўплывала і на сацыяльныя працэсы, звязаныя з фарміраваннем класаў буржуазнага грамадства.

У перыяд панавання феадальна-прыгонніцкіх адносін асноўную ролю ў прамысловасці адыгрывалі вотчынныя прадпрыемствы, якія развіваліся на аснове сельскай гаспадаркі ў першай палове XIX ст. Іх узровень быў нізкі, што вызначалася панаваннем феадальна-паншчыннай сістэмы, якая тармазіла не толькі эканамічнае развіццё рэгіёну, але і сацыяльныя працэсы, кансервуючы старыя, аджыўшыя адносіны ў грамадстве.

Адной з асноўных крыніц папаўнення кваліфікаванай рабочай сілай фабрычна-заводскай прамысловасці ў гарадах Беларусі былі рамеснікі. Менавіта ў гарадах і мястэчках рамяство атрымала дастаткова шырокае распаўсюджанне, дзе ўласнікамі і вольнанаёмнымі рабочымі былі ў асноўным гараджане яўрэйскай нацыянальнасці [1].

Асабліваасці пераходу Расійскай імперыі ад феадальных адносін да буржуазных заключаліся ў тым, што ён быў здзейснены не ў выніку рэвалюцыі, а шляхам правядзення буржуазных рэформ, вельмі асцярожных, палавінчатых, з захаваннем перажыткаў феадальна-прыгонніцкага грамадства. Правядзенне рэформы 1861 г. па адмене залежнага становішча сялян не адбілася на эканамічным становішчы памешчыкаў-прыгоннікаў. Сяляне, пры захаванні памешчыцкага землеўладання, атрымалі ўрэзаныя ўчасткі зямлі за выкуп, захаваліся сервітуты, цераспалосіца і абшчыннае землеўладанне (ва ўсходняй частцы Беларусі). Тым не менш, важнейшы вынік гэтай рэформы — гэта атрыманне сялянамі асабістай свабоды, права самастойна распараджацца сваім лёсам, магчымасць набыцця асабістай маёмасці, змянення саслоўнага статусу і атрымання адукацыі [2].

У першыя два парэформенныя дзесяцігодзі рост прамысловасці Беларусі быў павольны, большасць прадпрыемстваў працягвалі заставацца на стадыі дробнатаварнай і мануфактурнай вытворчасці.

Характэрнай рысай парэформеннага перыяду быў рост рамеснай вытворчасці па ўсіх паказчыках: колькасці прадпрыемстваў, рабочых, суме вытворчасці. З 1860 па 1890 г. колькасць рамесных майстэрняў павялічылася з 20,2 да 58,1 тыс. чалавек і сума вытворчасці — з 4,3 да 14,1 млн руб. Большасць рамеснікаў (каля 63 %) жылі ў мястэчках і каля 37 % — у гарадах [3].

Вырасла колькасць і дробнатаварных капіталістычных прадпрыемстваў. З 1860 па 1900 г. іх колькасць павялічылася з 7,8 да 17,1 тыс., рабочых на іх — з 2364 да 63,5 тыс., а сума вытворчасці — з 14 да 44 млн руб. [4].

Зніжэнне ролі дробнатаварнай вытворчасці, яе ўдзельнай вагі ў вытворчасці прамысловай прадукцыі адбываецца ў Беларусі толькі ў 90-я гг. XIX ст. і абумоўлена інтэнсіўным развіццём фабрычна-заводскай прамысловасці.

Так, калі напярэдадні рэформы 1861 г. у Беларусі было 21 прадпрыемства фабрычна-заводскага тыпу, у канцы 70-х гг. XIX ст.— 29, у 90-я гг. XIX ст.— 484. Калі параўнаць колькасць прадпрыемстваў, заснаваных у 60—70-я і 80—90-я гг., то яна вырасла ў 17 разоў, а па аб'ёме вытворчасці — таксама амаль у 17 разоў [5].

На аснове гэтых даных можна зрабіць яшчэ адзін важны вывад аб тым, што з развіццём тэхнічнага прагрэсу (выкарыстанне паравых машын) тэмпы росту аб'ёму вытворчасці апырэджвалі тэмпы росту колькасці рабочых амаль у 2,5 раза. Аднак гэты працэс у Беларусі быў характэрны толькі для канца XIX ст. Калі ў 30—50-я гг. XIX ст. на адным прадпрыемстве фабрычна-заводскага тыпу працавала ў сярэднім каля 244 рабочых, то ў 60—70-я гг.— каля 129, а ў 80—90-я — крыху больш за 52. Таму і агульная колькасць рабочых на фабрыках і заводах была нязначнай. У 1900 г. іх колькасць складала толькі 25,5 тыс., а колькасць рамеснікаў без уліку гаспадароў майстэрняў — каля 80 тыс. чалавек [6].

Большасць прадпрыемстваў фабрычна-заводскага тыпу знаходзілася ў сельскай мясцовасці. З 534 фабрык і заводаў, заснаваных у XIX ст., у гарадах налічвалася 129, у мястэчках — 52 і ў сельскай мясцовасці — 353 установы. Размяшчэнне фабрык і заводаў у сельскай мясцовасці тлумачылася блізкасцю

крыніц сыравіны і дастаткова таннай рабочай сілай не толькі ў першай палове XIX ст., але і ў парэформенны перыяд. Буржуазію задавальняў такі стан спраў і даваў ім магчымасць пры мінімальным затратах атрымліваць вялікія прыбыткі.

Між тым у гарадах было сканцэнтравана больш за палову ўсіх рабочых Беларусі (20,1 тыс. чалавек, ці 54,6 %). Значнымі цэнтрамі фабрычна-заводскай прамысловасці былі Мінск, Пінск, Гродна, Магілёў, Віцебск, Гомель і Барысаў [7].

Нягледзячы на тое што большасць прадпрыемстваў належала па-ранейшаму дваранам, купецкае прадпрымальніцтва ў прамысловасці вызначала тэмпы развіцця буржуазных адносін на працягу ўсяго XIX ст. Калі ў першай чвэрці XIX ст. налічваліся 134 купецкія прадпрыемствы, то ў 1850 г.— ужо 237 [8]. Падобная абставіны былі характэрны і для фабрычна-заводскай прамысловасці. У дарэформенны перыяд з 21 фабрычна-заводскага прадпрыемства купцам належала толькі 2, у 60—70-я гг. XIX ст. з 29 фабрык і заводаў купцам належала 10 прадпрыемстваў, у 80—90-я гг. фабрык і заводаў, уласнікамі якіх былі купцы, налічвалася ўжо 88 з 484 існуючых. На іх працавала 10,4 % рабочых [9].

Такое развіццё фабрычна-заводскай прамысловасці ў Беларусі ў XIX ст. вызначала і характар сацыяльных працэсаў у рэгіёне. Калі рост рамеснай вытворчасці сведчыў аб развіцці феадальных адносін і захаванні перажыткаў прыгонніцтва ў парэформенны перыяд, то фабрычна-заводская вытворчасць разбурала аджыўшую сацыяльна-эканамічную структуру, стварала ўмовы для зараджэння і развіцця буржуазных адносін у Беларусі, паскарала працэс фарміравання новых класаў — буржуазіі і пралетарыяту.

Павелічэнне колькасці фабрычна-заводскіх рабочых вызначала тэмпы росту пралетарыяту ў Беларусі. З 20-х гг. XIX ст. да канца XIX ст. іх колькасць вырасла з 649 да 25359 чалавек, гэта значыць амаль у 40 разоў.

Па сацыяльным складзе ў дарэформенны перыяд большасць рабочых былі прыгоннымі сялянамі, а ўласнікамі фабрык і заводаў — дваранамі, што было абумоўлена панаваннем феадальна-прыгонніцкіх адносін. У парэформенны перыяд усе рабочыя былі вольнаёмнымі, але па-ранейшаму пераважная большасць рабочых былі выхадцамі з сялянства і працавалі на памешчыцкіх прадпрыемствах. У гарадах і мястэчках уласнікамі заводаў і фабрык былі купцы і багатыя мяшчане,

а рабочымі — бедныя гараджане. Купецкія і мяшчанскія прадпрыемствы былі ў асноўным дробнымі, з невялікім аб'ёмам вытворчасці. К канцу даследуемага перыяду такіх прадпрыемстваў фабрычна-заводскага тыпу было каля 18,2 %.

Па нацыянальным складзе як уласнікі, так і рабочыя падзяляліся ў залежнасці ад размяшчэння фабрыкі ці завода. У гарадах да 80 % рабочых і ўласнікаў былі прадстаўнікамі яўрэйскай нацыянальнасці, а ў сельскай мясцовасці рабочымі былі ў асноўным сяляне (беларусы), сярод уласнікаў у заходняй частцы Беларусі пераважалі палякі і беларусы, а ва ўсходняй — беларусы, рускія і палякі.

Нізкі ўзровень развіцця фабрычна-заводскай прамысловасці вызначыў і нізкія тэмпы фарміравання класаў капіталістычнага грамадства — пралетарыяту і буржуазіі.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Лютая А. Э. О причинах развития городского и упадка сельского ремесленного производства в Беларуси во второй половине XVIII — первой половине XIX в. // Айчынная і сусветная гісторыя: сучасныя погляды і метады даследавання. Мн., 2000. Ч. 1. Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі. С. 38—43.
2. Забайскі М. М., Рацько А. Ф. Буржуазныя рэформы ў Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. Мн., 2004. С. 3.
3. Эканамічная гісторыя Беларусі. Мн., 1993. С. 110.
4. Там жа. С. 111.
5. Падлікі праведзены па даных: НГАБ, ф. 1, воп. 1, спр. 815, 860, 862, 873, 875; ф. 21, воп. 1, спр. 6, 25, 29, 77, 79, 84, 91; ф. 27, воп. 2, спр. 286, 294; ф. 28, воп. 1, спр. 2, 5, 25, 306, 308, 342, 353; ф. 125, воп. 1, спр. 13, 27; ф. 164, воп. 1, спр. 400; ф. 295, воп. 1, спр. 5, 23, 67, 143—144, 195, 476; ф. 311, воп. 1, спр. 11, 21, 82, 89, 93; ф. 320, воп. 1, спр. 231, 242; ф. 342, воп. 1, спр. 287, 311; ф. 1430, воп. 1, спр. 11, 145, 361, 717, 1320, 1684, 2119, 3288, 4119, 5419, 5905, 6756, 50159; воп. 2, спр. 279, 23831, 30415, 30974, 30699, 32747, 32830, 33627, 34375, 35105, 35983, 36128, 36307, 36875, 37894, 38001, 38012, 38053, 39338, 47605, 52101, 52179, 52307, 52392, 53489, 54070, 54072, 54079, 54080, 54208, 58138; ф. 2001, воп. 1, спр. 7, 16, 18, 33, 40, 44, 49, 52, 61, 72, 82—83, 109, 114—115, 122, 126, 183, 258, 317—318, 381, 412, 536, 556, 586, 639, 729, 739, 819, 856, 867—868, 886, 948—949, 952, 974—975, 1111, 1116, 1705, 8416, 8790, 8991; ф. 2008, воп. 1, спр. 245; ф. 2106, воп. 1, спр. 24, 29; ф. 2151, воп. 1, спр. 221; ф. 2162, воп. 1, спр. 233, 249, 282; ф. 2163, воп. 1, спр. 9; ф. 2170, воп. 1, спр. 91; ф. 2174, воп. 1, спр. 1; ф. 2175, воп. 1, спр.

23; ф. 2187, воп. 1, спр. 11, 16, 22, 28—29, 34, 84; ф. 2189, воп. 1, спр. 397, 414; ф. 5202, воп. 1, спр. 14—15, 21, 45, 50, 52—53, 67, 69, 85, 115, 133—134, 137, 142, 147, 153, 163—164, 197, 206, 303, 318, 380, 400, 405, 407—408, 417, 430, 438, 451, 488, 515, 531, 541, 551, 668, 736, 24811, 32747, 32899, 32930, 52307; ф. 3011, воп. 1, спр. 32, 54, 99; ф. 3014, воп. 1, спр. 16, 34, 64—65; НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 1, спр. 9, 72, 380, 406, 561, 564, 933, 1127, 1150, 1392, 1918 2270, 2662, 2680; воп. 2, спр. 97, 500, 502, 518, 1458, 1761, 1791; воп. 3, спр. 72, 336, 353, 373, 762, 1027; воп. 9, спр. 19, 31, 204, 355, 486, 492, 508, 828, 837, 858, 992, 1164, 1192, 1201, 1343, 1365, 1367, 1388, 1429, 1492; воп. 10, спр. 80; воп. 13, спр. 528, 1349, 1429, 1576; воп. 16, спр. 6, 9; воп. 17, спр. 860, 1100; воп. 18, спр. 93; воп. 19, спр. 683, 1020, 1299—1300, 1303, 1558, 1565, 1723; воп. 20, спр. 232, 466, 1565; воп. 21, спр. 648; воп. 22, спр. 1660; воп. 23, спр. 12, 159, 479, 481; воп. 27, спр. 4, 252; воп. 28, спр. 209, 216; воп. 29, спр. 26; ф. 2, воп. 12, спр. 926; ф. 14, воп. 1, спр. 926; ф. 14, воп. 1, спр. 36, 38, 50, 52, 58—59, 192, 371—372, 376, 378, 380—381, 388, 390—392, 396, 401, 405—406, 415—416, 426, 472, 479, 481, 639—640; воп. 3, спр. 36, 368, 401, 403; воп. 5, спр. 36; ф. 23, воп. 1, спр. 479, 493, 501; РДГА, ф. 17, воп. 1, спр. 9, 11, 44; воп. 14, спр. 44; воп. 18; воп. 1, спр. 64, 117, 119, 552, 625, 987, 1000, 1028, 1247, 1368, 1497, 1588, 1717, 1719, 1770, 1938; воп. 2, спр. 625, 642, 842; воп. 4, спр. 64; воп. 10, спр. 7, 19, 47, 112; ф. 23, воп. 16, спр. 59, 97—98; ф. 40, воп. 1, спр. 9; воп. 2, спр. 89; ф. 115, воп. 1, спр. 39, 41, 54, 89, 93; ф. 1263, воп. 1, спр. 1481—1482, 1858—1859, 1862—1863, 1866, 2252, 2254, 2611; ф. 1281, воп. 6, спр. 44; воп. 11, спр. 18—19, 39, 58, 76, 79—80; ф. 1287, воп. 4, спр. 128; воп. 6, спр. 67; воп. 37, спр. 2150; ф. 1350, воп. 312, спр. 48, 94; ф. 1416, воп. 1, спр. 242, 259, 271, 274, 293.

6. Экономика Белоруссии в эпоху империализма. Мн., 1963. С. 11.
7. Гісторыя Беларускай ССР. Мн., 1972. Т. 2. С. 111.
8. Лютая А. Э., Дичковская Л. Э. Купеческая промышленность Беларуси во второй половине XVIII — первой половине XIX в. // Айчынная і сусветная гісторыя: сучасныя погляды і метады даследавання : зб. навук. арт. Мн., 2004. С. 62.
9. Лившиц Р. С. Размещение промышленности в дореволюционной России. М., 1955. С. 150.

SUMMARY

In the article deals with the problem of the influence of factory and plant industry on social processes in Belarus in the 19th century. The author shows the evolution of the feudal society and process of formation of bourgeois class system.

Рэзюмэ

Разглядаецца праблема ўплыву фабрычна-заводскай прамысловасці на сацыяльныя працэсы ў Беларусі ў XIX ст. Паказана эвалюцыя феадальных саслоўяў і працэс фарміравання класаў буржуазнага грамадства.

Бібліягр. — 9 назваў.

УДК

У.С. Пуцік

АГРАРНА-СЯЛЯНСКІЯ ПЫТАННІ Ў ПРАГРАМАХ І ДЗЕЙНАСЦІ ПАРТЫЙ І ГРАМАДСКІХ РУХАЎ ЛІБЕРАЛЬНАГА КІРУНКУ Ў БЕЛАРУСІ (ПАЧАТАК XX СТ.)

Разбурэнне традыцыйнага саслоўнага ладу, абвастрэнне сацыяльных і палітычных супярэчнасцей, асабліва ўздым грамадскага руху ў Расійскай імперыі ў канцы XIX — пачатку XX ст. прывялі да ўзнікнення палітычных партый і аб'яднанняў. У савецкай гістарычнай навуцы гісторыя палітычных партый была найменш распрацаванай і найбольш фальсіфікаванай. Панавала ленынская класіфікацыя палітычных партый, у аснове якой даваўся спрошчаны класавы падыход. Савецкія гісторыкі імкнуліся абгрунтаваць заканамернасць і гістарычную абумоўленасць непазбежнага шляху паслярэвалюцыйнай Расіі да монапартыйнай сістэмы. Любыя іншыя альтэрнатывы абвяргаліся і аб'яўляліся тупіковымі.

На сучасным этапе беларускія і расійскія даследчыкі робяць намаганні, каб крытычна перагледзець факталагічны матэрыял савецкай гістарыяграфіі, зрабіць яго адпаведным рэчаіснасці, звяртаюцца да першакрыніц.

У пачатку XX ст. у Расійскай імперыі налічвалася больш за 150 палітычных партый. На аснове тэрытарыяльнага прыцыпу будавання і дзейнасці іх можна падзяліць на агульнарасійскія, рэгіянальныя і нацыянальныя. Па праграматыцы першыя дзве групы уяўляюць пераважна кансерватыўны, ліберальны і сацыялістычны напрамкі грамадскай думкі. Нацыянальныя ж партыі і рухі, створаныя прадстаўнікамі нярускага насельніцтва ў рэгіёнах іх пражывання, як правіла, можна аднесці да ліберальных і сацыялістычных [1, с. 5].

У цэнтры палітычнага спектра Расійскай імперыі знаходзіліся рухі і партыі ліберальнага кірунку. Адсутнасць у заходніх беларускіх

губернях земстваў не спрыяла развіццю тут земскага лібералізму, які меў месца ў Вялікарасіі. Аднак у канцы XIX ст. рашаючую ролю ў расійскім лібералізме пачала іграць інтэлігенцыя. У пачатку XX ст. ў ліберальную плынь уліліся былыя «легальныя марксісты, значная частка «эканамістаў» і частка неанароднікаў. Менавіта таму новы лібералізм, у параўнанні з земскім, быў больш складаным, больш шматколерным і разам з тым супярэчлівым у ідэйна-палітычных адносінах, больш сацыяльна разнародным.

На базе ліберальнага руху напярэдадні і ў ходзе рэвалюцыі сталі афармляцца ўсерасійскія палітычныя партыі цэнтрысцкага кірунку, яны мелі пэўную падтрымку і сацыяльную базу і ў Паўночна-Заходніх губернях.

Адной з найбольш уплывовых партый ліберальнага (левацэнтрысцкага) кірунку, у дзейнасці якой аграрнае пытанне займала амаль што вядучае месца, з'яўлялася канстытуцыйна-дэмакратычная партыя (кадэты). Арганізацыйна яна стала афармляцца падчас кастрычніцкай усерасійскай стачкі. Яе ўстаноўчы з'езд, што праходзіў 12—18 кастрычніка 1905 г. у Маскве, прыняў праграму, статут, выбраў часовы Цэнтральны камітэт. Пасля з'езду пачаўся даволі інтэнсіўны працэс стварэння нізавых партыйных арганізацый. Ужо ў кастрычніку—снежні 1905 г. пачалі функцыянаваць 72 кадэцкія арганізацыі, што ўзніклі ў тых рэгіёнах, дзе раней існавалі і дзейнічалі камітэты «Саюза вызвалення» і «Саюза земцаў-канстытуцыяналістаў». У студзені 1906 г. адбыўся II з'езд кадэцкай партыі, які ў асноўным закончыў працэс стварэння яе партыйнай структуры. З'езд выбраў сталы ЦК, прыняў шэраг важнейшых рашэнняў, накіраваных на ўзмацненне сувязей між ЦК і мясцовымі камітэтамі. Новая партыйная праграма дэкларавала: «Расія павінна быць канстытуцыйнай і парламенцкай манархіяй», а з'езд зняў палітычны лозунг «Склікання Устаноўчага сходу». Да асноўнай назвы партыі быў зроблены дадатак — партыя народнай свабоды. З гэтага часу палітычнае аблічча кадэтаў становіцца ўсё больш вызначаным.

Хуткімі тэмпамі фарміравалася разгалінаваная сетка мясцовых камітэтаў, расло членства ў партыі. Паводле найноўшых даных да красавіка 1906 г. функцыяніравала больш за 360 арганізацый розных узроўняў, а колькасць членаў партыі дасягнула прыкладна 70 тыс. чалавек. Шэрагі мясцовых арганізацый імкліва папаўняліся выхадцамі з сярэдніх і ніжэйшых пластоў гарадскога і сельскага насельніцтва,

што ўбачылі ў кадэтах выразнікаў шырокаразумелых агульнанацыянальных інтарэсаў, той стабілізуючы палітычны фактар, які дазваляў пазбегнуць паўтарэння крывавага снежаньскіх падзей 1905 г.

На з'ездах і канферэнцыях дастаткова шырока была прадстаўлена рэгіянальная партыйная эліта, пазіцыя якой не заўсёды супадала з пазіцыяй цэнтральнага кадэцкага кіраўніцтва. Выступленні прадстаўнікоў мясцовых камітэтаў утрымліваюць значную, а часам і ўнікальную інфармацыю пра стан кадэцкай перыферыі, настрой радавых членаў партыі. Падчас абмеркавання дакладаў і рэзалюцый, унесеныя Цэнтральным камітэтам, назіраецца наяўнасць розных плыняў і кірункаў у кадэцкай партыі, у тым ліку асобныя пазіцыі прадстаўнікоў камітэтаў з нацыянальных рэгіёнаў Расіі [2, с. 117, 122].

У Беларусі ў 1905—1906 гг. існавалі губернскае камітэты кадэцкай партыі: у Мінску, Магілёве; гарадскія: у Вільні, Віцебску, Пінску; павятовыя ў Маляцічах, Свежнеполі — Магілёўскай губерні [3, с. 117, 122].

Апору партыі кадэтаў у беларускім краі складала пераважна яўрэйская буржуазія і інтэлігенцыя. Кадэты выступалі ў блоку з «Саюзам дзеля дасягнення раўнапраўя яўрэяў у Расіі». Як правіла, кадэты, будучы самастойнай партыяй, самі тут не агітавалі, а дзейнічалі праз нацыянальныя групы польскіх, яўрэйскіх і літоўскіх арганізацый [4, с. 10].

Прадстаўнікі ад Беларусі прымалі ўдзел у арганізацыйным будаўніцтве партыі, выпрацоўцы статута, праграмы партыі. Так, у працы ўстаноўчага з'езда, які адбыўся 12—18 кастрычніка 1905 г., сярод 81 дэлегата з тых, хто здолеў дабрацца да Масквы, былі прадстаўнікі Беларусі: А. Я. Хаментоўскі — калержскі саветнік, будучы дэпутат I Дзяржаўнай думы ад Магілёўскай губерні, Г. Д. Ром — старшыня камітэта яўрэйскай групы кадэцкай партыі ў Вільні.

Згодна з праграмай, якая была прынята з'ездам, вырашэнне аграрнага пытання, кадэты прапаноўвалі праз надзяленне зямлёй беззямельных і малазямельных сялян за кошт дзяржаўных, удзельных, кабінецкіх, манастырскіх угоддзяў. Яны лічылі, што без частковага прымусовага адчужэння памешчыцкай зямлі вырашыць аграрна-сялянскае пытанне ў Расіі немагчыма. Праграма дэкларавала прымусовае адчужэнне памешчыцкай зямлі з узагароджаннем уладальнікаў па справядлівай (не рыначнай) ацэнцы; стварэнне дзяржаўнага зямельнага фонду, шырокую арганізацыю

дзяржаўнай дапамогі для перасялення, рассялення і ўсталявання гаспадарчага побыту сялян; уладкаванне законам арэндных адносін; адмену дзеючых правіл аб найме сялянскіх рабочых, распаўсюджанне працоўнага заканадаўства на земляробчых рабочых [2, с. 39].

У II з'езде партыі ад Беларусі прынялі ўдзел Г. Д. Ром, які выступаў у спрэчках восем разоў, і прадстаўнік ад Магілёва В. С. Варатнікоў. У працы III з'езда, што адбыўся ў Пецярбурзе 21—25 красавіка 1906 г., напярэдадні адкрыцця працы Думы, прысутнічала больш за 400 чалавек. Асноўнай мэтай працы з'езда было абмеркаванне і выпрацоўка галоўных напрамкаў тактыкі партыйнай фракцыі ў Думе. Ад беларускіх губерняў удзел у працы з'езда прынялі князь Ф. Я. Друцкі-Любецкі — пінскі павятовы аддзел, А. Р. Лядніцкі — удзельнік земскіх з'ездаў, будучы дэпутат I Дзяржаўнай думы ад Мінскай губерні, Міхельсон — член камітэта яўрэйскай групы кадэтаў у Вільні, Гольдберг — прадстаўнік з Пінска, Г. Д. Ром.

Культмінацыяй работы з'езда стала абмеркаванне і выпрацоўка аграрнай праграмы дзеяння для кадэцкай фракцыі ў Дзяржаўнай думе. Прадстаўнікі ад беларускіх губерняў на з'ездзе прытрымліваліся прынцыпу нацыяналізацыі зямлі. Так, князь Ф. Я. Друцкі-Любецкі заявіў аб сваёй прыхільнасці да нацыяналізацыі і пераконваў у тым, што зямля павінна належаць усяму працуючаму насельніцтву, што і ў асяроддзі беларуска-польскага сялянства ёсць таксама прыхільнікі нацыяналізацыі, але «дзякуючы пануючаму ў нас падворнаму землеўладанню, значная частка сялянства адносіцца да гэтай ідэі адмоўна» [2, с. 298]. Г. Д. Ром даваў, што «праект камісіі — гэта першы крок да нацыяналізацыі зямлі, але адчужэнне павінна быць праведзена ў інтарэсах усяго насельніцтва, а не аднога якога-небудзь класа» [2, с. 327]. Пастанова, прынятая III з'ездам, яшчэ раз канстатавала, што кіруючым прынцыпам кадэцкай партыі ў аграрным пытанні з'яўляецца адчужэнне зямлі ў дзяржаўны зямельны фонд і перадача яе ў рукі працуючых. Права на пашырэнне землекарыстання прызнавалася за малазямельнымі і беззямельнымі земляробчымі сем'ямі [2, с. 350—351].

Папулярызацыю ліберальных поглядаў і распрацоўку палітычнай праграмы кадэты здзяйснялі праз перыядычны друк. ЦК кадэтаў здолеў за параўнальна кароткі час наладзіць выпуск партыйных газет і часопісаў (у 1905—1907 гг. іх выходзіла больш за 70), мільёнаў

брашур і лістовак, стварыў спецыяльныя партыйныя клубы, разгарнуў сярод розных пластоў агітацыйна-прапагандысцкую і культурна-асветную работу. ЦК удалося прыцягнуць да розных форм партыйнай дзейнасці прафесараў і прыват-дацэнтаў, студэнцкую моладзь, настаўнікаў, урачоў, земскіх і гарадскіх служачых. Кніжны рынак быў літаральна завалены кадэцкай друкаванай прадукцыяй рознага тыпу і жанру. Ліберальныя ідэі, як ніколі раней, распаўсюджваліся сярод усіх сацыяльных пластоў [5, с. 11].

У Паўднёва-Заходнім краі належалі кадэтам, ці іх падтрымлівалі, «Северо-западный голос», «Новая заря», «Свободное слово», «Голос провинции», «Витебская жизнь», «Могилёвский голос» [3, с. 117, 122]. «Голос провинции», «Могилёвский голос», «Свободное слово» паступова праводзілі ў жыццё пастановы ЦК кадэтаў, удзялялі значную ўвагу такім ліберальным ідэям, як замена неабмежаванага самадзяржаўнага рэжыму канстытуцыйна-парламентарнай манархіяй англійскага тыпу, падзел заканадаўчай, выканаўчай, судовай улад, стварэнне адказнага перад парламентам урада, рэформа суда, мясцовага самакіравання, увядзенне ў Расію ўсеагульнага выбарчага права, ажыццяўленне дэмакратычных свабод — сумлення, слова, друку, сходаў, саюзаў.

Для вырашэння аграрнага пытання ў краі папулярызаваліся ідэі нацыяналізацыі. «Могилёвский голос» прапанаваў, што неабходна зрабіць так, каб зямля заставалася толькі ў руках працуючых на ёй, забараніць скупку зямлі багатым людзям, і «зямлі, якія будуць узяты для земляробаў, павінны быць прадастаўлены ім толькі ў карыстанне — прадаваць іх сяляне не маюць правоў. Гэтыя зямлі будуць належаць народу і будуць складаць так званы зямельны фонд» [6, с. 3]. На старонках газет шырока абмяркоўваўся ход перадвыбарчай кампаніі, работа Думы, папулярызаваліся прыхільнікі ліберальных ідэй.

У цэнтры ліберальнага палітычнага кірунку ў Беларусі і Літве, з права ад кадэтаў знаходзіўся польскі політычны рух. Палякі ў краі, колькасць якіх складала ад 5,6 % да 6 % ад усяго насельніцтва краю, належалі да асноўных нацыянальнасцяў Беларусі і Літвы. Іх становішча ў рэгіёне ў канцы XIX — пачатку XX ст. у асноўным вызначалася «мураўёўскім» выключным заканадаўствам. Абмежаванні, якія распаўсюджваліся на каталіцкае насельніцтва краю, закраналі ўсе сферы жыцця. Аднак адзначым, што польскія землеўладальнікі

складалі больш за 2/3 усіх памешчыкаў (67,2 %), якія валодалі прыблізна паловай (50—55 %) усіх прыватнаўладальніцкіх зямель краю. Палякамі з'яўлялася значная частка чыноўніцтва (12 %). Важную ролю ў жыцці беларускіх губерняў адыгрывала польская інтэлігенцыя (9 %).

Польскі рух у Беларусі і ў Літве ў гэты час развіваўся ў двух напрамках: першы быў звязаны з умацаваннем эканамічных пазіцый заможнай часткі польскага грамадства, другі — з захаваннем польскіх культурных уплываў.

Эканамічны напрамак увасабляўся ў дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў. У пачатку XX ст. іх развіццё і дзейнасць адлюстроўвала існаваўшыя ў прадстаўнікоў польскага руху перакананні, што вырашыць эканамічныя праблемы краю без адмены абмежавальных законаў, а дакладней без палітычных рэформ у краі, немагчыма. Паступова актывізаваўся і культурны напрамак польскага руху. Напярэдадні рэвалюцыі 1905—1907 гг. галоўную ролю ў ім адыгрывала грамадская дзейнасць касцёла [7, с. 17].

Рэвалюцыйныя падзеі спрыялі значнай палітызацыі польскага грамадства ў краі. Як ўвогуле ў імперыі гэты працэс суправаджаўся размежаваннем польскіх палітыкаў. У Каралеўстве Польскім размежаванне пачалося вясной 1905 г. Менавіта ў гэты час канчаткова аформілася Партыя нацыянальных дэмакратаў (стронніцтва народова-дэмакратычнае), нацыянальная дэмакратыя, эндэцыя. Галоўны тэзіс праграмы дэклараваў аўтаномію Каралеўства Польскага.

Другім палітычным цэнтрам стала Партыя рэальнай палітыкі (Стронніцтва палітыкі рэальнай), згоднікі, рэалісты. З 13 па 19 кастрычніка 1905 г. у Варшаве праходзіў з'езд ліберальнай буржуазіі, землеўладальнікаў і інтэлігенцыі, на якім была прынята праграма партыі. У прынятай на з'езде праграме заяўлялася, што партыя будзе прытрымлівацца супрацоўніцтва, эвалюцыйнага руху, грамадскага парадку [8, с. 430; 8, с. 20—42]. Гэтыя палітычныя цэнтры значна ўплывалі на становішча ў Паўночна-Заходнім краі.

Да пачатку кастрычніка 1905 г. прыхільнікі кансерватыўнай і ліберальнай ідэалогіі ў польскім нацыянальным руху ў Беларусі, як і ў Расіі, ішлі разам. Трэба зазначыць, што ў гэты перыяд згоднікі пачалі смела фармуляваць хвалюючыя іх ліберальна-дэмакратычныя пытанні. У першай палове 1905 г. літоўска-беларускія сельскагаспадарчыя таварыствы ў мемуарыяльных запісках ставілі патрабаванні аб

аднаўленні дваранскага самакіравання, усталяванні земстваў і г. д., аднак абыходзілі маўчаннем пытанні, звязаныя з функцыямі і паўнамоцтвамі Дзяржаўнай думы. Гэта азначала, што магчымыя радыкальныя дэмакратычныя перамены ў імперыі, агульнае выбарчае права і прынцып прымусовага адчужэння зямлі былі для іх асабліва непрымальнымі пастулатамі [9, с. 43].

Так, на імя старшыні Камітэта міністраў С. Ю. Вітэ былі накіраваны лісты і дакладныя запіскі ад грамадскіх дзеячаў польскага руху. У дакладной запісцы А. І. Смільгі, В. Матулайціса, А. А. Павалькіса ад 21 студзеня 1905 г. звярталася ўвага на тое, што «пытанне аб выключных законапалажэннях у Паўночна-Заходнім краі мае строга эканамічны характар і патрабуе хутчэйшага вырашэння» [10, с. 135]. У лісце дваран Мінскай губерні ад 2 студзеня гэтага года былі яшчэ раз абзначаны згодніцкія пазіцыі буйнейшых землеўладальнікаў: «Лічым наш лёс непаздзельна звязаным з лёсам астатняй часткі Імперыі, маем надзею і просім сказаць сваё важнае слова на карысць палякаў у пытанні пра ўраўнаванне нас ва ўсіх грамадзянскіх і палітычных правах» [10, с. 138]. Ліст падпісалі Э. А. Вайніловіч, А. Скірмунт, Э. А. Горват, П. Ф. Наркевіч-Ёдка, С. Ваньковіч, М. Я. Ястржэмскі, І. Э. Друцкі-Любецкі, В. І. Цюндзявіцкі і інш. Прыблізна такога ж зместу былі адпраўлены лісты Мінскім, Віленскім, Віцебскім сельскагаспадарчымі таварыствамі на імя старшыні Дзяржаўнага савета Дз. М. Сольскага і імператара Мікалая II [10, с. 140, 160—162].

Пашырэнне працэсу палітызацыі грамадскасці актывізаваў Маніфест 17 кастрычніка 1905 г., які адбіў націск рэвалюцыі, спрыяў усталяванню адноснай раўнавагі, ва ўмовах якой паскоранымі тэмпамі праходзіла паглыбленне палітычнай дыферэнцыяцыі.

Палітычныя ўступкі, на якія быў вымушаны пайсці царызм, яшчэ больш спрыялі ажыўленню польскага нацыянальнага руху. У ім канчаткова вылучыліся дзве плыні: «краёвы рух», які падзяляўся на кансерватыўна-ліберальны кірунак, і рух прыхільнікаў Партыі нацыянальных дэмакратаў. Каля вытокаў гэтага падзелу знаходзілася рознае адчуванне Радзімы. Свядомасць краёўцаў вызначалася формулай: «Ліцвін (або русін) па паходжанні, паляк па нацыянальнасці» [11, с. 21].

Краёвасць як феномен грамадска-палітычнага жыцця нарадзілася ў асяродку палякаў беларуска-літоўскага паходжання. Выпрацоўка асноўных палажэнняў краёвай ідэалогіі

закончылася вясной 1906 г. Галоўную ролю ў гэтым адыгралі Р. Скірмунт, Б. Ялавецкі, М. Ромер, К. Скірмунт, І. Корвін-Мілеўскі. Р. Скірмунт першым сфармуляваў стрыжнёвую ідэю краёвай ідэалогіі: усе жыхары беларуска-літоўскага краю, незалежна ад этнічнай прыналежнасці і сацыяльнага паходжання, павінны аб'яднацца ў сумеснай працы на карысць усяго краю і ўсіх яго народаў [12, с. 18—19; 10, с. 20—21].

Арганізацыйнага афармлення «Краёвай партыі Літвы і Русі» не адбылося, перспектыва арганізацыі нацыянальнага руху разбілася аб сацыяльныя супярэчнасці, якія набылі этнічную афарбоўку. Іх абвастрэнню спрыялі і расійскія ўлады. У выніку краёўцаў аб'ядноўвала толькі ідэалогія. [11, с. 22].

Цэнтрамі палітычнай дзейнасці краёўцаў сталі Вільня і Мінск. Уплывовымі органамі краёвага друку ў Беларусі былі «Kurjer Litewski», які пачаў выходзіць з 1 верасня 1905 г. пад рэдакцыяй Ч. Янкоўскага, і «Gazeta Wilenska», што пачала друкавацца з 28 лютага пад рэдакцыяй З. Пяткевіча, а з № 45 ад 12 красавіка пад кіраўніцтвам М. Ромэра. Падчас уздыму рэвалюцыі і перадвыбарнай кампаніі ў Дзяржаўную думу на старонках гэтых газет разгарнулася шырокае абмеркаванне шляхоў вырашэння ўнутранага крызісу, развіцця Паўднёва-Заходняга краю, ролі ў гэтым працэсе польскага грамадскага руху. Прынцыповая ўвага надавалася аграрнаму пытання ў беларускім краі. Тут польскія памешчыкі выступілі адзіным фронтам.

Краёўцы-лібералы на старонках «Gazety Wilenskiej» адзначалі пагаршэнне стану сялянскай гаспадаркі, прычыну чаго бачылі ва ўрадавай палітыцы і аграрным заканадаўстве: забароне продажу надзельнай зямлі, наяўнасці цэраспалосіцы і сервітутаў, адсутнасці добрых дарог, забароне асобам польскага паходжання купляць зямельныя ўчасткі, адсутнасці земстваў у заходніх беларускіх губернях, дрэнным мясцовым адміністраванні, высокіх падатках, перасяленні ў край стараабрадцаў. Каб палепшыць такі стан, краёўцы-лібералы прапанавалі: усталяванне земстваў у краі, адчужэнне на карысць сялян зямель, якія на перыяд 1905 г. з'яўляліся прадметам спрэчак паміж сялянамі і памешчыкамі, прызначэнне права прыватнай уласнасці за сялянскімі надзельнымі землямі, льготнае крыдытаванне, арганізацыю натарыяльнай дапамогі для сялян, якія пажадаюць выйсці на хутары, ліквідацыя саслоўных сялянскіх суды, ліквідацыя акцызы на рэчы першай неабходнас-

ці, вырашыць пытанне з сервітутамі і цэраспалосіцай [12, с. 1; 13 с. 1—2].

Краёўцы-кансерватары падчас перадвыбарчай кампаніі амаль кожную нядзелю на старонках «Kurjera Litewskiego» па некалькі артыкулаў прысвячалі аграрнаму пытанням як у беларускіх губернях, так і ў імперыі ўвогуле. Асоблівая ўвага ўдзялялася кадэцкім разважаным аб магчымасці адчужэння прыватнай зямельнай уласнасці, прапагандавалася праграма Мінскага сельскагаспадарчага таварыства. Так, у «Kurjer Litewski» (№ 9 ад 12.01.1906 г.) аўтар Г. Дымша, разважаючы пра аграрнае пытанне, сцвярджае, што «недатыкальнасць» уласнасці, парушаная толькі адзін раз, абавязкова прывядзе да перавароту існуючых грамадскіх адносін. Чаму гаспадар зямельнай уласнасці павінен прымусова пакінуць сваю маёмасць, а гаспадар дома, фабрыкі ці капіталу будзе радавацца недатыкальнасці сваёй маёмасці? Артыкул у газеце ад 18.01.1906 г. (аўтар Ф. Корсекова) працягвае гэтую тэму і сцвярджае, што за першым адчужэннем будзе і другое і што «на гэты раз не толькі зямлі, але і грошай, хлеба, інвентара і г. д.». Выйсце, на думку аўтара, ёсць, і гэта выйсце — ў агульным змяненні структуры сялянскай гаспадаркі, даступным крэдыце, усталяванні сялянскіх банкаў, асвеце ў шырокім сэнсе гэтага слова, неадкладным выхаванні павагі да чужой уласнасці [14, с. 2; 15, с. 3]. Пастулат «павага прыватнай уласнасці» стаў стрыжнем ідэалогіі краёўцаў-кансерватараў.

Калі краёўцы не здолелі ці не жадалі ствараць палітычную партыю, дык такая ж спраба польска-каталіцкіх клерыкалаў скончылася паспяхова. У краінах Заходняй Еўропы хрысціянскі грамадскі рух існаваў ужо на працягу некалькіх стагоддзяў і быў афіцыйна санкцыянаваны Ватыканам у энцыкліцы «Regum Novarum». Маніфест 17 кастрычніка таксама дазволіў каталіцкім клерыкалам у Расіі шырокае практычнае выкарыстанне спадчыны хрысціянскай грамадскай думкі. З ініцыятывы Віленскага епіскапа Э. Ропы ў пачатку 1906 г. была створана Канстытуцыйна-каталіцкая партыя Літвы і Беларусі (ККП). Устаноўчы сход партыі адбыўся 7 лютага ў Вільні, на якім прысутнічала па дадзеных «Новой зари» каля 800 чалавек. На сходзе быў абраны цэнтральны камітэт, у склад якога ўвайшлі: епіскап Э. Роп, ксёндз Мацеевіч, капелан вучылішчаў Дзмітровіч, Б. Скірмунт, І. Парчэўскі, Ч. Бароўскі, ксёндз Бурбо, свенцянскі дэкан К. Флевіч і студэнт С. Цярпінскі [16, с. 1]. Партыя сфармулявала сваю праграму пад уплы-

вам хрысціянскага грамадскага руху і лозунгаў кадэтаў. Праграма ККП дэкларавала, што ўсе палякі, літоўцы а таксама большая частка беларусаў, якія насяляюць наш край, — католікі; большасць насельніцтва аб'яднана адной верай — каталіцтвам, тым самым падкрэслівалася агульнасць інтарэсаў насельніцтва паўночна-заходніх губерняў. Аграрная частка праграмы зазначала, што ККП «будзе патрабаваць пры захаванні агульных правоў уласнасці» палягчэнняў для пашырэння сялянскай гаспадаркі, ліквідацыі цэраспалосіцы, дзяржаўнага забеспячэння сялянскіх рабочых у старасці і ў выпадках непрацаздольнасці. Хвалю абурэнняў з боку кансерватараў выклікалі аграрныя тэзісы праграмы: «каланізацыя сялян на землях казённых, удзельных, царкоўных, а таксама, дзе неабходнасць у гэтым будзе, канстатавацца мясцовым прадстаўніцтвам, і на прыватных землях павінна знайсці шырокую дзяржаўную дапамогу». І яшчэ адзін пункт, які таксама прадугледжваў парушэнне права прыватнай уласнасці, — задавальненне патрэб мясцовага насельніцтва, не выключаючы права адчужэння лясных багаццяў на карысць грамадства [17, с. 3 адв.; 156, с. 273].

Цэнтральным органам партыі была газета «Nowiny Wileńskie». Абмеркаванне праграмы партыі паўплывала на яе канчатковы варыянт, у якім ККП ужо дэкларавала прынцып недатыкальнасці прыватнай уласнасці, а вырашэнне аграрнага пытання прадугледжвала стварэнне хутарскіх гаспадарак, ліквідацыю цэраспалосіцы, сервітутаў, стварэнне арбітражных судаў з прадстаўнікоў сялян і памешчыкаў, фінансавую падтрымку з боку дзяржавы [18]. Падчас перадвыбарчай кампаніі ККП трансфарміравала на пазіцыі краёвых кансерватараў. У сакавіку 1906 г. рашэннем віленскага генерал-губернатара ўсе публічныя сходы гэтай партыі былі забаронены, пастаўлена пытанне аб звальненні ўсіх дзяржаўных чыноўнікаў, якія былі яе членамі.

У 1905 г. ажывілася дзейнасць у Паўночна-Заходнім краі народных дэмакратаў, якія доўгі час рыхтаваліся да легальнай дзейнасці. У пачатку 1906 г. эндэцыя вызначыла больш падрабязней сваю палітычную праграму. За аснову была прынята праграма 1903 г., дзе галоўным прынцыпам абвешчалася «агульнасць інтарэсаў і палітычная салідарнасць усёй польскай нацыі з інтарэсамі Літвы», у дачыненні да паўночна-заходніх губерняў дэклараваліся патрабаванні аб адмене абмежаванняў

палякаў, усталяванні мясцовага самакіравання [9, с. 46; 19, с. 1].

У пачатку сваёй афіцыйнай дзейнасці ў губернях краю эндэкі не мелі свайго органа друку і таму выкарыстоўвалі «Kurjer Litewski», нягледзячы на тое што накіраванасць газеты не адпавядала абвешчаным прынцыпам. Незадаволеныя дзейнасцю дэпутатаў ад Літвы і Беларусі ў Дзяржаўнай думе, іх поглядамі, выказанымі ў «Kurjery Litewskim», народныя дэмакраты вырашаюць арганізаваць свой орган друку. Першы нумар «Dziennika Wilenskiego» выйшаў 19 жніўня 1906 г., з 14 верасня газета пачала выходзіць рэгулярна, рэдакцыю ўзначаліў А. Карповіч.

Аграрныя тэзісы праграмы эндэкаў былі надрукаваны ў № 55 газеты «Kurjera Litewskiego» і дэкларавалі, што пытанне можа быць вырашана пры дапамозе павышэння культуры апрацоўкі зямлі і прадуктыўнасці сялянскіх гаспадарак, дадатковае надзяленне надасць тэме толькі палітычны характар. Прынцыповым палажэннем аграрных тэзісаў было патрабаванне ўрэгулявання прававога афармлення ўласнасці як буйной, так і дробнай. Прапаноўвалася гэта ажыццявіць пры дапамозе паступовага і абавязковага скасавання чыншавых узаемаадносін, падтрымкі паступовай хутарызацыі, увядзення для ўсіх катэгорый землеўладальнікаў іпатэкі. Далей агаворвалася магчымасць парцэляцыі буйных гаспадарак і дзяржаўных зямель у адпаведнасці з мясцовымі ўмовамі [19, с. 1].

Да сярэдзіны 1907 г. народныя дэмакраты ў Паўночна-Заходнім краі і «Dziennik Wilenski», баючыся таго, што «аўтаномія літоўска-беларускіх зямель паглыбіць іх падзел з Каралеўствам», а супярэчнасці толькі паслабляць рух, адмаўляюцца ад лозунга аўтаноміі літоўска-беларускіх зямель. Для народных дэмакратаў польскія інтарэсы былі больш значнымі за іншыя спецыфічныя праблемы літоўска-беларускіх зямель [19, с. 48].

Такім чынам, як узмацненне рэвалюцыйнага руху ў Расіі ў пачатку XX ст., так і афармленне і дзейнасць кадэцкай партыі аказалі значны ўплыў на актывізацыю грамадска-палітычнага жыцця, у якім ва ўмовах Паўночна-Заходняга краю перапляталіся аграрнае і нацыянальнае пытанні. У сувязі з гэтым патрабаванні польска-літоўскіх нацыянальных партый, якія ўвогуле прытрымліваліся кадэцкай канцэпцыі, у асобных пытаннях насілі больш радыкальны характар і ў большай ступені з'яўляліся празаходнімі.

На правым фланзе палітычнага цэнтра ў Расіі ў пачатку ХХ ст. знаходзілася партыя «Саюз 17 кастрычніка», акцыябрысты, якая прытрымлівалася ліберальна-кансерватыўных поглядаў і ў адрозненне ад кадэтаў была рашучым праціўнікам прымянення рэвалюцыйнага насілля.

Як палітычная плынь акцыябрызм з'явіўся і пачаў арганізацыйна афармляцца на аснове «меншасці» земска-гарадскіх з'ездаў. Партыйнае размежаванне ў ліберальным лагерах ў асноўным закончылася пасля выдання Маніфеста 17 кастрычніка 1905 г. Арганізацыйна «Саюз 17 кастрычніка» пачаў складацца ў апошнія дні кастрычніка 1905 г., калі ў Маскве, а потым і ў Пецяярбургзе, адбылося некалькі сустрэч ліберальных земцаў з прадстаўнікамі буйной буржуазіі. Акрамя распрацоўкі праграмных пытанняў, на гэтых нарадах ішло фарміраванне кіруючых органаў Саюза — Маскоўскага і Пецяярбургскага аддзяленняў ЦК. У лістападзе на земска-гарадскім з'ездзе, што праходзіў у Маскве, будучыя акцыябрысты выступілі ўжо больш-менш з'яднанай групай. У сваім «асаблівым меркаванні» з нагоды прынятай з'ездам агульнапалітычнай рэзалюцыі яны выказаліся за аказанне ўраду дапамогі і падтрымкі «ў навядзенні парадку дзеля хутчэйшага склікання Дзяржаўнай думы», супраць прамых выбараў у Думу і пераўтварэння яе ва Устаноўчы сход. Акрамя таго, у рэзалюцыі «меншасці» рашуча адваргалася наданне аўтаноміі Польшчы.

Усяго ў 1905—1907 г. канстытуіравалася 260 аддзелаў «Саюза 17 кастрычніка», прычым асноўная частка (каля 200) узнікла ў перыяд выбараў у I Думу. Агульную колькасць членаў партыі ў гады першай рэвалюцыі можна вызначыць у 75—77 тыс. чалавек. Мясцовыя аддзелы акцыябрыстаў лёгка распадаліся і гэтак жа лёгка ўзнаўлялі сваю дзейнасць у перыяд выбарчых кампаній з тым, каб зноў спыніць яе на час працы чарговай Дзяржаўнай думы.

Праграма «Саюза 17 кастрычніка» распрацоўвалася з лістапада 1905 г., калі быў выданы першы яе варыянт. На I з'ездзе «Саюза 17 кастрычніка» (люты 1906 г.) праграма была прынята ў значна пашыраным і дапрацаваным выглядзе, а на II з'ездзе (май 1907 г.) — падвергнута некаторай рэдакцыйнай апрацоўцы.

Вялікая ўвага ў праграме надавалася сацыяльным пытанням, сярод якіх на першым месцы стаяла аграрнае, названае «самым вострым, самым балючым пытаннем у прас-

торы амаль ўсёй вялікай Расіі». Акцыябрысты ўсведамлялі, наколькі цяжкім было становішча малазямельнага сялянства, і, больш таго, знаходзілі патрабаванні сялян пра павелічэнне надзелаў цалкам справядлівымі. Задавоіль іх акцыябрысты прапаноўвалі, па-першае, за кошт дзяржавы ў выніку раздачы сялянам цераз асобныя зямельныя камітэты пустых казённых, удзельных, кабінецкіх зямель, і, па-другое, шляхам «садзейнічання куплі сялянамі зямель у прыватных уладальнікаў» пры пасрэдніцтве Сялянскага банка. У крайніх выпадках праграма «Саюза 17 кастрычніка» прадугледжвала і «прымусовае адчужэнне» часткі прыватнаўласніцкіх зямель з абавязковым узнагароджаннем уладальнікаў. Выкупіць зямлю, падкрэслівалі акцыябрысты, звяртаючыся да сялян, «трэба па справядлівай ацэнцы і без урону для памешчыцкай гаспадаркі».

Асноўны акцэнт у акцыябрысцкай аграрнай праграме, аднак, быў зроблены не на зямельным, а на гаспадарча-прававых пытаннях. Акцыябрысты лічылі неабходным ураўняць сялян у правах з астатнімі грамадзянамі шляхам скасавання ўсіх законаў, што юрыдычна прыніжалі падатныя саслоўі, а галоўнае — адміністрацыйнай апеці над імі; ліквідаваць абшчыну і ажыццявіць шэраг захадаў для палепшэння эканамічнага стану сялян (развіццё сельскагаспадарчага крэдыту, шырокае ўкараненне агранамічных ведаў, распаўсюджванне кустарных промыслаў і г. д.)

Такім чынам, у вырашэнні аграрнага пытання акцыябрысты ішлі ў русле ўрадавай аграрнай палітыкі. Акцыябрысты разлічвалі на тое, што яны здолеюць з дапамогай разбурэння абшчыны ў адносна кароткі тэрмін стварыць шырокі пласт заможнага сялянства, якое і павінна было стаць масавай апорай рэжыму.

Узнікненне аддзелаў «Саюза 17 кастрычніка» ў беларускіх губернях прыпадае на канец 1905 — пачатак 1906 г. Так, у снежні 1905 г. узніклі аддзелы ў гарадах Вільна, Вілейка, Свянцянны, Віцебск, Мінск, Гомель, вёсках Варкава, Вышка, у студзені 1906 г. рэгіструюцца аддзелы ў Гродна, Двінску, Крэслаўлі, Крыванах, Лепелі, Магілёве, Бабруйску, Любонічы. На момант усталявання аддзелаў колькасць іх членаў была невялікай, як правіла, у кожным ад 100 да 300 чалавек. Выключэннем быў аддзел у Двінску, дзе па даных архіваў налічвалася 3256 чалавек [3, с. 155—160].

Арганізатарамі аддзелаў «Саюза 17 кастрычніка» выступалі ў асноўным мясцовыя рускія чыноўнікі, памешчыкі, праваслаўныя святары. Мясцовыя акцыябрысты, у адрознен-

не ад сталічных, адваргалі любыя пагадненні з аўтанамістамі і крытыкавалі іх у сваіх органах друку.

Лідэрам акцыябрыстаў у заходніх губернях з'яўляўся Г. К. Шмідт. Ён арганізаваў у Мінску ў канцы 1905 г. аддзел «Саюза 17 кастрычніка». Аддзел знаходзіўся пад апекай мясцовай адміністрацыі, а газета «Минская речь» карысталася значнай падтрымкай у падчы інфармацыі. Для гэтага за кароткі час, на падставе становішча аб надзвычайнай ахове, былі забаронены чатыры газеты ліберальнага накірунку. Першым практычным крокам мінскіх акцыябрыстаў было накіраванае імператару і ўраду хадайніцтва аб неабходнасці стварэння на ўскраінах «рускіх» выбарчых курый з тым, каб мясцовае «рускае» насельніцтва мела асобнае прадстаўніцтва ў Думе [20, с. 18].

Прадстаўнікі ад беларускіх губерняў прымалі ўдзел у рабоце амаль усіх агульнарасійскіх з'ездаў, агульных сходаў і пасяджэнняў ЦК «Саюза 17 кастрычніка». У пасяджэннях першага агульнарасійскага з'езда, які праходзіў з 8 па 12 лютага 1906 г. у Маскве, прынялі актыўны ўдзел прадстаўнікі ад беларускіх губерняў. У невялікай прамове па аграрным пытанні Г. К. Шмідт зазначыў, што аднародны склад з'езду і ўвогуле партыі не дазваляе пакуль прымаць на сябе адказнасць за вырашэнне гэтага пытання, што ад яго залежыць, ці застануцца ў саюзе шматлікія аддзяленні ў Паўднева-Заходнім і Паўночна-Заходнім краі [21, с. 118].

Рэвалюцыя першага з'езда па сялянскім і зямельным пытаннях была прынята з улікам меркаванняў прадстаўнікоў ад Паўночна-Заходняга краю: 1. Прызнаць пажаданым усталяванне пры ЦК камісіі для распрацоўкі зямельнага пытання ў развіцці праграмы «Саюза...» 2. Хадайнічаць перад урадам аб неадкладным усталяванні ўрадам пры павятовых земскіх управах (там, дзе іх няма самастойна) павятовых землеўладкавальных камісій... [21, с. 161].

Кадэцкая «Речь» ад 19 сакавіка 1906 г., аналізуючы становішча ў Заходнім краі адзначала: «...наўрад дзе-небудзь «Саюз 17 кастрычніка» меў такі чарнасоценны склад». Мелася на ўвазе пазіцыя мясцовых акцыябрыстаў, якія прынялі ўдзел у агульны сходзе беспартыйных рускіх людзей, што адбыўся 19 сакавіка, і якія супрацоўнічалі з прадстаўнікамі «Русского Собрания и Русского Веча» [22, с. 3]. Пачынанне Заходняга краю аб стварэнні блока акцыябрыстаў і правых хутка распаўсюдзіцца на ўсю імперыю.

Такім чынам, акцыябрысты, як і іншыя блізкародасныя партыі, у Беларусі мелі свае філіялы. Іх ўплыў у Паўночна-Заходнім краі распаўсюджваўся сярод чыноў урадавай адміністрацыі, праваслаўнага святарства, буйных памешчыкаў рускага паходжання. І тым не менш аграрнае пытанне ў іх праграмах не толькі знаходзіла сваё адлюстраванне з улікам гістарычнага часу, але і ў большай ступені, чым у праграмах іншых партый, набліжалася да тых шляхоў яго вырашэння, якія адпавядалі інтарэсам дзяржавы і грамадства і ў той жа час прадухілялі магчымыя катастрофічныя разбурэнні. А гэта азначае, што акцыябрыцкая аграрная праграма была менш палітызаваная і эканамічна больш абгрунтаваная. Варта адзначыць, што толькі партыі цэнтра (кадэты, акцыябрысты і інш.) імкнуліся да вырашэння аграрнага пытання на шляху глыбокіх рэформ. Пры гэтым кадэты з мэтай адаптацыі сваёй праграмы да ўмоў Заходняга рэгіёну ўключалі ў яе пытанні, якія ўлічвалі нацыянальныя асаблівасці.

Ліберальная апазіцыя ў выніку рэвалюцыі 1905—1907 гг. здолела вызначыць і выразіць погляды эліты грамадства Расійскай імперыі, і трэба прызнаць, што іх погляды і дзейнасць садзейнічалі распрацоўцы палітычных, сацыяльна-эканамічных і культурных патрабаванняў, якія адкрывалі шлях да прагрэсу краіны [23, с. 10].

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Россия в начале XX века. М., 2002.
2. Съезды и конференции конституционно-демократической партии. В 3 т. М., 1997. Т. 1. 1905—1907 гг.
3. Политические партии России в период революции 1905—1907 гг.: Количественный анализ : сб. ст. М., 1987.
4. *Забайскі М. М., Пуцік У. С.* Расійская Дзяржаўная дума I склікання ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі // Пытанні гісторыі і метадалогіі гістарычнай навукі : зб. арт. Мінск, 1997. С. 95—102.
5. Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии. В 6 т. М., Т. 1. Протоколы Центрального Комитета конституционно-демократической партии 1905—1911 г., 1994.
6. «Могилёвский голос» выставляет следующий принцип для решения аграрного вопроса // Голос провинции. 1906. 14 мая. С.3.
7. *Смалянчук А. Ф.* Польскі нацыянальны рух на Беларусі і ў Літве напярэдадні і ў перыяд рэвалюцыі 1905—1907 гг. : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02. Минск, 1994.

8. Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века : энциклопедия. М., 1996.
9. *Jurkiewicz J. Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905—1922.* Poznań, 1983.
10. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), ф. 1276, воп 1, спр. 106.
11. *Смалянчук А.* «Краёвасць» у беларускай і літоўскай гісторыі // Беларускі Гістарычны Агляд. 1997. Т. 4. Сшыткі 1—2 (6—7). С. 318.
12. *Lopacinski S. Sprawa włościańska na Litwie i Białoj Rusi* // *Gazeta Wilenska.* 1906. 2.03. S. 1.
13. *Lopacinski S. Sprawa włościańska na Litwie i Białoj Rusi* // *Gazeta Wilenska.* 1906. 3.03. S. 1—2.
14. *Dymsza H. Ziemia czy o świata?* // *Kurjer Litewski.* 1906. 12.01. S. 2.
15. *Korcekowa F. Echa witebskie* // *Kurjer Litewski.* 1906. 18.01. S. 3.
16. Учредительное собрание Конституционно-католической партии // *Новая заря.* 1906. 7 февр. С. 1.
17. Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі (ДАРФ), ф. 102, ДОО. 236, спр. 59.
18. *Programm stronnictwa kanstytucyjno-katolickiego na Litwie i Białorus.* Wilno, 1906.
19. *Odezwa Polskiego Stronnictwa Demokratycznego na Litwie* // *Kurjer Litewski.* 1906. 9.03. S. 1.
20. *Забаўскі М. М.* Расійская Дзяржаўная дума ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі (1906—1917 гг.) Мінск, 1999.
21. Партия «Союз 17 октября». Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК. В 2 т. 1996. Т. 1. Протоколы съездов и заседаний ЦК. 1905—1907 гг.
22. *Общее собрание беспартийных русских людей* // *Северо-Западный голос.* 1906. 21 марта. С. 3.
23. *Фамін В. М.* Радыкалізацыя ліберальна-апазіцыйнага руху на этапе ўздыму першай расійскай рэвалюцыі (студзень—кастрычнік 1905 г.) : матэрыялы Рэсп. навук. канф. Мінск, 27 кастр. 2005 г. Мінск, 2005.

SUMMARY

The article is devoted to the development of the liberal movement in the north-western region at the beginning of the XX th century. It considers the elaboration and evolution of the agrarian-peasant bloc in the centrist parties programs during the Russian Revolution of 1905—1907.

Рэзюмэ

Аналізуецца станаўленне і развіццё ліберальнага руху ў Паўночна-заходнім краі ў пачатку XX ст. Разглядаюцца распрацоўка і эвалюцыя пытанняў аграрна-сялянскага блока ў праграмах цэнтрысцкіх партый ў перыяд рускай рэвалюцыі 1905-1907 гг.

УДК 947.083

П. А. Трубчык

НАЦЫЯНАЛЬНАЕ ПЫТАННЕ Ў ПРАГРАМАХ І ДЗЕЙНАСЦІ САЦЫЯЛ-ДЭМАКРАТЫЧНЫХ ПАРТЫЙ У БЕЛАРУСІ Ў ПЕРЫЯД РЭВАЛЮЦЫІ 1905— 1907 гг.

У перыяд рэвалюцыі 1905 — 1907 гг. вялікі ўплыў на грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі рабілі сацыял-дэмакраты. Нацыянальнае пытанне ў гэты перыяд займала адно з вядучых месц у праграмах і дзейнасці палітычных партый. Таму будзе заканамерным вызначыць пазіцыі па гэтай праблеме найбольш уплывовай палітычнай сілы ў Беларусі, якой з'яўляліся партыі сацыял-дэмакратычнага кірунку.

У сучаснай гістарыяграфіі вылучаная тэма часткова асветлена ў працы С. Рудовіча [1]. Дзейнасць Бунда ў Беларусі разглядаецца ў артыкуле І. Г. Яцкевіча [2].

Як вядома, РСДРП у пачатку XX ст. знаходзілася ў стане «разброду і хістанняў», аднак пасля II з'езда, ў жніўні 1903 г. яе актыўнасць значна ўзрасла. Пра гэта, ў прыватнасці, сведчыць той факт, што напярэдадні рэвалюцыі паліцыя знайшла выданні РСДРП у 134 населеных пунктах Беларусі [3]. У канцы 1903 і на працягу 1904 г. групы РСДРП узніклі ў Мінску, Гомелі, Бабруйску, Магілёве, Мазыры і ў іншых месцах. К 1905 г. сацыял-дэмакратычныя групы дзейнічалі ў большасці гарадоў і мястэчак. Адною з самых значных была Мінская, якую ўзначальвалі М. Н. Кузняцоў і Я. Я. Беленькі. Сацыял-дэмакратычныя групы вялі работу на ўсіх буйных прадпрыемствах горада. Для аб'яднання і каардынацыі дзейнасці груп РСДРП у студзені 1904 г. былі створаны Палескі, а ў сакавіку — Паўночна-Заходні камітэты сацыял-дэмакратаў. Аднак у гады рэвалюцыі самай шматлікай палітычнай арганізацыяй у Паўночна-Заходнім краі быў Бунд. У 1906 г. колькасць членаў Бунда ў Беларусі складала ад 10 да 12 тыс. чалавек. У сувязі з гэтым, можна канстатаваць значную колькасную перавагу бундаўцаў над членамі РСДРП, у радах якой у Беларусі налічвалася ў 1906 г. 4,5 тыс. чал. [4].

РСДРП адна з першых сярод іншых расійскіх партый сфармулявала нацыянальныя патрабаванні пры распрацоўцы партыйнай праграмы. Яшчэ ў 1902 г. газета «Искра» над-

рукавала праект праграмы РСДРП, у якой гарварылася аб неабходнасці прызнання права на самавызначэнне за ўсімі нацыямі, якія ўваходзяць у склад Расіі [5]. Аднак фармальна ўсе плыні расійскай сацыял-дэмакратыі кіраваліся праграмай, прынятай у 1903 г. на II з'ездзе РСДРП. Яна прадугледжвала: «Шырокае мясцовае самакіраванне; абласное самакіраванне для ўсіх мясцовасцей, якія адрозніваюцца бытавымі ўмовамі і складам насельніцтва; знішчэнне саслоўяў і поўнае раўнапраўе ўсіх грамадзян, незалежна ад полу, веравызнання, расы і нацыянальнасці; права насельніцтва атрымліваць адукацыю на роднай мове, якая забяспечваецца стварэннем за кошт дзяржавы і органаў самакіравання неабходных для гэтага школ; права кожнага грамадзяніна размаўляць на роднай мове на сходах; выкарыстанне роднай мовы як і дзяржаўнай ва ўсіх грамадскіх і дзяржаўных установах; права на самавызначэнне за ўсімі нацыямі, якія ўваходзяць у склад дзяржавы; ...» [6].

У праграме ёсць шмат агульнага з нацыянальнымі патрабаваннямі неанародніцкіх партый, якія таксама мелі значную сацыяльную базу ў Беларусі: ахова нацыянальнай мовы і права нацыяў на самавызначэнне. Аднак, што тычыцца поглядаў на дзяржаўнае будаўніцтва, то праграма РСДРП, у адрозненне ад неанароднікаў, якія прадугледжвалі яе дэцэнтралізацыю, абмяжоўвалася патрабаваннем абласнога самакіравання. Пры галасаванні за рэзалюцыю па нацыянальным пытанні У. І. Ленін, які выступаў супраць патрабавання абласнога самакіравання і прапаноўваў абмежавацца фармулёўкай «шырокае мясцовае самакіраванне», застаўся ў меншасці [7].

Увогуле, у вырашэнні нацыянальнага пытання, нягледзячы на прынятую праграму, якая змяшчала палажэнне аб праве нацыяў на самавызначэнне, сацыял-дэмакраты, і перш за ўсё бальшавікі, прытрымліваліся цэнтралісцкіх тэндэнцый. «Сацыял-дэмакратыя, — пісаў У. І. Ленін, — як партыя пралетарыяту, ставіць сваёй галоўнай задачай садзейнічаць самавызначэнню не народаў і нацыяў, а пралетарыяту ў кожнай нацыянальнасці» [8]. Права нацыяў на самавызначэнне, такім чынам, разглядалася з вузкакласавых мэт — барацьбы пралетарыяту супраць буржуазіі.

Але з абвастрэннем у Расійскай імперыі ды іншых краінах нацыянальных праблем, разгортваннем нацыянальна-вызвольных рухаў падчас рэвалюцыі 1905-1907 гг., перад сацыял-дэмакратамі паўстала патрэба больш дэтальна распрацаваць сваю этнапалітычную

дактрыну. У сувязі з гэтым як унутры партыі, так і на пасяджэннях Дзяржаўнай думы, разгарнулася вялікая дыскусія па нацыянальным пытанні. У прыватнасці, 18 мая 1907 г. 43 дэпутаты II Думы — сацыял-дэмакраты — унеслі праект закон аб адмене абмежаванняў у правах, якія звязаны з нацыянальнасцю або веравызнаннем. У хуткім часе іх падтрымалі яшчэ 167 членаў Думы [9]. 28 мая праект закону быў накіраваны ва ўрад. У ім адзначалася, што нацыянальная прыналежнасць або веравызнанне не ўплываюць на правы грамадзян краіны і ўсе супрацьлеглыя гэтаму палажэнню законы, правілы і распараджэнні павінны быць ліквідаваны [10]. У тлумачальнай запісцы да законапраекту адзначалася, што захаванне абмежаванняў у правах, якія звязаны з нацыянальнасцю або веравызнаннем, супярэчыць асновам прававой сістэмы і садзейнічае «развіццю грубых інстынктаў у цёмнага і маласвядомага насельніцтва». Былі падкрэслены палітычны характар гэтых абмежаванняў, якія цесна звязаны з сутнасцю самадзяржаўнай сістэмы, і асабліва жорсткасць праследавання пралетарскіх слаёў насельніцтва нярускіх нацыянальнасцей [11].

Законапраект сацыял-дэмакратаў падтрымала камісія па падрыхтоўцы законапраекта аб недатыкальнасці асобы. У яе пастанове па гэтай прычыне адзначалася аб неабходнасці паказаць ураду на аджыўшы характар «русіфікатарскай сістэмы». «Настаў час, калі ўсе жыхары імперыі, без розніцы народнасці і веравызнання, маюць права свабодна і бесперашкодна развіваць свае нацыянальныя традыцыі, і гэта не толькі не стрымае, а і будзе садзейнічаць развіццю і росту дабрабыту ўсёй дзяржавы» [12].

Аднак дэмакратычны патэнцыял заканадаўчых ініцыятыў дэпутатаў застаўся нерэалізаваным. Пералічаныя вышэй законапраекты супярэчылі палітыцы ўрада, якая была накіравана на стабілізацыю палітычнага рэжыму пасля падзей 1905 г. без якіх-небудзь сур'ёзных змен.

Тым не менш, нацыянальны фактар застаўся адным з асноўных у праграмных палажэннях сацыял-дэмакратаў. Галоўнай мэтай У. І. Леніна і яго паплечнікаў было зліццё народаў у адзінай сусветнай сацыялістычнай дзяржаве [13]. Але, на думку бальшавікоў, не ўсе народы былі аднолькава падрыхтаваныя да пераходу ў гэты ідэальны стан. Калі ў заходніх краінах (Англіі, Францыі, Германіі) нацыянальны рух, паводле ленінскай ацэнкі, ужо адыграў сваю гістарычную ролю («спеў сваю

песню»), то «для ўкраінцаў і беларусаў, напрыклад, толькі чалавек, які ў марах жыве на Марсе, мог бы адмаўляць, што тут няма яшчэ завяршэння нацыянальнага руху, што абуджэнне мас да авалодання роднай мовай і яе літаратурай — (а гэта неабходная ўмова і спадарожнік поўнага развіцця капіталізму, поўнага пранікнення абмену да апошняй сялянскай сям'і) — тут яшчэ адбываецца. «Айчына» тут яшчэ не спела ўсёй сваёй гістарычнай песні» [14]. І хоць ў глабальным руху чалавецтва да камуністычнага квітнення дробныя нацыі ўжо бясспільныя як самастойны фактар, яны яшчэ «адыгрываюць ролю як адзін з ферментаў, адна з бацыл, што дапамагаюць выступленню на сцэну сапраўднай сілы супраць імперыялізму, менавіта: сацыялістычнага пралетарыяту» [15]. Каб прывабіць на бок пралетарыяту гэтую дапаможную сілу, Ленін прапанаваў трактаваць палажэнне аб праве на самавызначэнне як права на аддзяленне і ўтварэнне самастойных дзяржаў, бо, паводле яго пераканання, менавіта ўтварэнне нацыянальных дзяржаў ёсць тэндэнцыяй (імкненнем) усялякага нацыянальнага руху [1. С. 63 — 64.].

Адмоўнымі былі адносіны бальшавікоў і да федэралісцкіх ідэй. У адказ на заўвагу С. Шаўмяна, што права на самавызначэнне азначае і права на федэратыўную сувязь, і права на аўтаномію, Ленін катэгарычна заявіў: «Абсалютна не згодзен. Яно не азначае права на федэрацыю. Федэрацыя ёсць саюз роўных, саюз, які патрабуе агульнай згоды. Як жа можа быць права аднаго боку на згоду з ім другога боку? Гэта абсурд. Мы ў прынцыпе супраць федэрацыі — яна аслабляе эканамічную сувязь, яна непрыгодны тып для адной дзяржавы. Хочаш аддзяліцца? Каціся да д'ябла, калі ты можаш парваць эканамічную сувязь або, дакладней, калі ўціск і непаразуменні «сужыцця» такія, што яны псуюць і нішчаць справу эканамічнай сувязі. Не хочаш аддзяляцца? Тады прабач, за мяне не вырашай, не думай, што ты маеш права на федэрацыю» [16]. Далей Ленін тлумачыў, што права на самавызначэнне не азначае і права на аўтаномію, паколькі аўтаномія адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак — гэта агульны прынцып дэмакратычнай дзяржавы, які не абавязкова мае на ўвазе нацыянальныя асаблівасці. Тым не менш, мы за аўтаномію для ўсіх частак, мы за права аддзялення (а не за аддзяленне ўсіх). Аўтаномія ёсць наш план пабудовы дэмакратычнай дзяржавы. Аддзяленне — гэта ўжо не наш план [17]. Такія пазіцыі Ленін тлумачыў тым, што чым бліжэй дэмакратычныя прын-

цыпы дзяржавы да поўнай свабоды аддзялення, тым радзей і слабей будуць на практыцы імкненні да аддзялення, так як выгоды буйных дзяржаў і з пункту гледжання эканамічнага прагрэсу і з пункту гледжання інтарэсаў масы несумненны.

Меншавікі рабілі акцэнт на тым, што нацыі бываюць расцелены дысперсна, таму іх самавызначэнне ў межах пэўнай тэрыторыі немагчыма. Пад уплывам Бунда ў меншавіцкім асяроддзі распаўсюдзілася тэорыя культурна-нацыянальнай аўтаноміі, распрацаваная аўстрыйскімі марксістамі О. Баўэрам і К. Рэне-рам [18]. Праграма культурна-нацыянальнай аўтаноміі прапанаўвала ў заканадаўчым парадку замацаваць за кожнай нацыяй права на стварэнне асобнай экстэрытарыяльнай адзінкі, куды можа запісацца кожны грамадзянін, які прызнае сваю прыналежнасць да адпаведнай нацыі. Кожнае такое аб'яднанне выбірае кіраўнічы орган для арганізацыі нацыянальнай школы, развіцця навукі, мастацтва, літаратуры, стварэння акадэміі, музеяў, тэатраў, бібліятэк і г. д. Такая пазіцыя меншавікоў, якія пры іншых роўных умовах, як і бальшавікі, заўсёды аддавалі перавагу буйной унітарнай цэнтралізаванай дзяржаве, тлумачылася наяўнасцю ў праграме культурна-нацыянальнай аўтаноміі цэнтралісцкай тэндэнцыі: праграма абяцала развязаць усе нацыянальныя пытанні ў межах наяўных дзяржаў і, адрозна ад федэралісцкіх канцэпцый тэрытарыялістаў, ніяк не замахвалася на іх цэласнасць.

Як ужо адзначалася, у перыяд рэвалюцыі 1905 — 1907 гг. сярод работнікаў дробнай прамысловасці і сферы абслугоўвання, у пераважнай большасці яўрэяў, значна пашырыў свой уплыў Бунд. Тэарэтыкамі нацыянальнага пытання ў кіраўніцтве Бунда былі У. Касоўскі і У. Медэм. Яшчэ да рэвалюцыі 1905 — 1907 гг. У. Медэм распрацаваў тэорыю нейтралітэту сацыял-дэмакратыі ў нацыянальным пытанні. Згодна з ёй, сацыял-дэмакратыя не будзе ўплываць на нацыянальнае развіццё ні з боку развіцця нацыянальнай культуры, ні ў бок асіміляцыі. Галоўная задача сацыял-дэмакратыі, з пункту гледжання У. Медэма — размежаваць нацыі, звесці да мінімуму нацыянальныя кантакты, каб рабочыя маглі цалкам засяродзіць увагу на класавай барацьбе супраць сваёй нацыянальнай буржуазіі. Ідэальнай формай, якая размяжоўвае нацыі і не робіць пры гэтым ціску ні ў бок асіміляцыі, ні ў бок нацыяналізму, У. Медэм лічыў нацыянальна-культурную аўтаномію [19].

Як вядома, яшчэ на IV з'ездзе Бунда ў 1901 г. патрабаванне нацыянальнай аўтаноміі для яўрэяў было прызнана ў якасці канчатковай мэты барацьбы за нацыянальнае раўнапраўе. Будучы дзяржаўны лад Расійскай імперыі з'езд вызначаў як «федэрацыю нацыянальнасцей з поўнай нацыянальнай аўтаноміяй кожнай з іх, незалежна ад займаемай тэрыторыі». Аднак, адзначыўшы небяспеку «распальвання нацыянальнага пачуцця сярод яўрэйскага насельніцтва на шкоду класавай свядомасці пралетарыяту», дэлегаты з'езду адмовіліся выставіць лозунг барацьбы за «поўную нацыянальную аўтаномію» для яўрэяў і прынялі рашэнне змагацца за адмену абмежавальных законаў [20]. Толькі ў кастрычніку 1905 г. на VI з'ездзе Бунда ў праграму было ўключана патрабаванне нацыянальна-персанальнай аўтаноміі.

Такім чынам, большавікі і меншавікі, нягледзячы на розныя падыходы да нацыянальнай праблемы, у будаўніцтве дзяржавы цвёрда стаялі на цэнтралістскіх пазіцыях. Бунд прытрымліваўся федэралістскіх тэндэнцый і патрабаваў нацыянальна-персанальнай аўтаноміі для яўрэяў. Аднак і першыя, і другія вырашэнне нацыянальнага пытання разглядалі праз неабходнасць палітычных і сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Рудовіч С. Час выбару: Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. Мінск, 2001.
2. Яцкевіч І. Г. Некаторыя аспекты нацыянальнай праграмы Бунда ў 1900 — 1914 гг. // Весці БДПУ. 1994. № 2. С. 82 — 85.
3. Король А. С. Большевики Белоруссии в революции 1905 — 1907 гг. Мінск, 1986.
4. Кузнецов А. На пути к Октябрю. Из истории партийного строительства в Белоруссии: 1884 — 1917 гг. Мінск, 1970. С. 77.
5. Искра. 1902. № 21. 1 июня.
6. Сборник программ политических партий в России. СПб., 1905. Вып. I. С. 28.
7. Второй съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959. С. 184.
8. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 7. С. 233.
9. РДГА, ф. 1278, воп. 1, спр. 1220, л. 1, 4.
10. РДГА, ф. 1278, воп. 1, спр. 1220, л. 2.
11. РДГА, ф. 1278, воп. 1, спр. 1220, л. 2 — 3.
12. Государственная Дума. Стенограф. отчет. Второй созыв. Сессия 2. Ч. 1. СПб., 1907. С. 901.
13. Ленин В. И. Социалистическая революция и право наций на самоопределение // Полн. собр. соч. Т. 27. С. 356.
14. Ленин В. И. О карикатуре на марксизм и об «империалистическом экономизме» // Полн. собр. соч. Т. 30. С. 89—90.

15. Ленин В. И. Итоги дискуссии о самоопределении // Полн. собр. соч. Т. 30. С. 56.
16. Ленин В. И. Письмо С. Г. Шаумяну // Полн. собр. соч. Т. 48. С. 234 — 235.
17. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 48. С. 234—235.
18. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия. СПб., 1909; Синоптикус (Реннер К.). Государство и нация. СПб., 1909; Шпрингер Р. (Реннер К.). Национальная проблема (Борьба национальностей в Австрии). СПб., 1909.
19. Медем В. Социал-демократия и национальный вопрос. СПб., 1906. С. 53 — 54.
20. НА РБ, ф. 60, воп. 3, спр. 17, л. 9 — 10, 23.

SUMMARY

The author analyzes views on national ity problem of social-democratic parties in Belarus in 1905 — 1907 revolution.

РЭЗЮМЭ

Аналізуюцца пазіцыі па нацыянальным пытанні сацыял-дэмакратычных партый у Беларусі ў перыяд рэвалюцыі 1905 — 1907 гг. Бібіліягр. — 20 назваў.

УДК 614.84 (093.3)

В. І. Якаўчук

СУПРАЦЬПАЖАРНАЯ АБАРОНА БЕЛАРУСКАЙ ВЁСКИ Ў ПЕРШЫЯ ГАДЫ САВЕЦКАЙ УЛАДЫ (1924— 1930 гг.)

Ксярэдзіне 20-х гг. новая эканамічная палітыка савецкай дзяржавы дала свае вынікі. К 1925 г. з'явіліся першыя рэзультаты паспяваеннага аднаўлення народнай гаспадаркі Беларусі, якая з кожным годам набірала тэмпы. У галіне сельскай гаспадаркі адзначаецца рост колькасці сялянскіх гаспадарак (1917 г.— 7353, 1924 г.— 10190, 1925 г.— 10373, 1926 г.— 10549), пасяўных плошчаў на 18,2 % з 1924 па 1928 г. За гэты ж перыяд аднаўляецца сялянскі статак: колькасць коней узрасла на 13 %, кароў — на 19,5 %, свіней — на 38,2 %. Па даных даследаванняў, ахопліваючых больш за 10 тыс. сялянскіх гаспадарак БССР, колькасць дробнапасяўных (да 2 дзесяцін) гаспадарак паменшылася з 34,9 % у 1924 г. да 24 % у 1927 г. Працэнт гаспадарак без рабочай жывёлы паменшыўся з 16,9 % у 1924 г. да 13,2 % у 1927 г. [1].

Нягледзячы на паляпшэнне становішча ў сельскай гаспадарцы Беларусі, супрацьпажарная абарона сельскіх населеных пунктаў

заставалася вельмі слабай. Асноўнымі прычынамі пажараў было тое, што ў вёсках і сёлах шчыльнасць забудовы была высокай, у абсалютнай большасці сваёй драўлянай, дамы і будынкі былі пакрыты саломай. Вогнеўстойлівае будаўніцтва з-за сваёй дарагоўлі было недаступна беларускаму селяніну. «Строения здесь сплошь деревянные (иногда даже плетневые), построенные скученно, крыты почти исключительно соломою» — так апісвалі сучаснікі беларускія вёскі Гомельскай губерні ў 1925 г. Вёска пакутавала ад недахопу вады, што ўскладняла пажаратушэнне. Такія правэраныя ў тыя часы супрацьпажарныя сродкі, як прапітка саламяных дахаў гліняным растворам ці пасадка абаронных насаджэнняў дрэў, рэдка прымяняліся ў беларускіх вёсках. Статыстыка сведчыць, што будаўніцтва будынкаў вялося ў асноўным з гаручых матэрыялаў. Так, сцены сельскіх жылых і надворных пабудоў на 79,8 % былі драўлянымі, 7,6 % — плячнёвымі, 3,8 % — саманымі, 3,4 % — камбінаванымі, 2,5 % — землянымі і глінянымі, 1,9 % — цагельнымі; дахі на 45,8 % былі саламянымі, 39,9 % — драўлянымі, 6,2 % — жалезнымі, 1 % — чарапічнымі, 4,7 % — землянымі і глінянымі, 1,5 % — глінасаламянымі [2, с. 21].

У гэтыя гады назіраецца рост колькасці пажараў па ўсім Саюзе. Асабліва прыкметным ён быў у Беларусі і на Украіне пры меншым росце колькасці пажараў у буйнейшай рэспубліцы — РСФСР (табл. 1) [2, с. 22].

Табліца 1

Параўнальныя паказчыкі колькасці пажараў у сельскай мясцовасці

(----- табліца -----)

Для аналізу стану пажарнай бяспекі ў беларускай вёсцы ў тыя гады выкарыстоўваўся паказчык сярэдняй спусташальнасці вясковага пажараў, гэта значыць сярэдняга колькасць гаспадарак, якія пацярпелі ад агню. Гэты паказчык дазваляў ацаніць пажарную небяспеку сельскіх населеных пунктаў, стан пажарнай аховы, яе ўзброенасць і г. д. (табл. 2) [2, с. 23].

Табліца 2

Параўнальныя паказчыкі сярэдняй спусташанасці сельскіх пажараў

(----- табліца -----)

З мэтай арганізацыі супрацьпажарнай справы, павышэння эфектыўнасці мерапрыемстваў па барацьбе з пажарамі патрэбны былі дакладныя звесткі аб прычынах па-

жараў і ўмовах, спрыяючых гэтаму. Асноўнымі прычынамі пажараў у беларускай вёсцы ў першыя гады савецкай улады з'яўляліся: няспраўнасць ацяплення, неасцярожнае абыходжанне з агнём, падпалы, маланка і іншыя, у тым ліку невядомыя, прычыны. Іх суадносіны прадстаўлены ў табліцы 3 [2, с. 25].

Табліца 3

Прычыны сельскіх пажараў (у % да агульнай колькасці пажараў)

(----- табліца -----)

У гэтыя гады назіраецца рост падпалаў. Найбольшая іх колькасць назіралася, напрыклад, у Беларусі ў 1928—1929 гг., калі з-за недароду хлябоў і малазямелля сялянства з некаторых раёнаў стала перасяляцца ў іншыя і ліквідоўваць пабудовы, якія заставаліся, шляхам «продажу іх Дзяржстраху». Падпалы з мэтай атрымання страхоўкі назіраліся ў гэтыя гады ў асноўным у адносінах да пазадваровых пабудоў: асецей, лазняў, млыноў, асобна стаячых хлявоў і г. д. Больш за ўсё гэта мела месца ў вясеннюю пару і ў гады дрэнных ураджаяў. Пры гэтым трэба адзначыць, што ў эканамічна неспрыяльныя гады не толькі ўзрастала актыўнае падпальванне, але і памяншалася актыўнасць насельніцтва ў тушэнні пажараў, гэта значыць нярэдка ў гэты час сяляне наўмысна дрэнна змагаюцца з узнікшымі пажарамі, імкнучыся да атрымання страхавой узнагароды як да пэўнага выхаду з цяжкага эканамічнага становішча.

У той жа час у некаторых месцах БССР атрымалі распаўсюджанне падпалы, звязаныя з бандытызмам і дзіцячым свавольствам з агнём. Апошнія дасягалі значных памераў з прычыны таго, што адбываліся большай часткай у рабочую летнюю пару, калі найбольш вялікая была ў вёсцы дзіцячая безнагляднасць, а вёска станавілася асабліва слабай і безабароннай з-за адсутнасці насельніцтва. Штогод колькасць пажараў ад дзіцячага свавольства з агнём складала каля 1,5 % ад агульнай колькасці пажараў, але па сваёй стратнасці ўдзельная вага такіх пажараў дасягала 15—20 %.

Яшчэ больш буйным па ўдзельнай вазе, чым наўмысныя падпалы, з'яўлялася неасцярожнае абыходжанне з агнём. Па сутнасці, большасць сельскіх пажараў адбывалася ў выніку гэтай самай «неасцярожнасці». Да гэтай прычыны былі аднесены любыя неасцярожныя, нядбайныя адносіны да пытанняў пажарнай бяспекі (дрэннае ўстройства і ўтры-

манне пячэй і труб, нядбайнае распальванне агню ў печках хат, лазняў, асецей, неасцярожнае абыходжанне з агнём пры курэнні, пры доглядзе за хатнімі жывёламі, пры распальванні самавараў і г. д.).

Усё гэта з'яўлялася вынікам слабай арганізацыі прафілактыкі пажараў і іх тушэння, што ў сваю чаргу вызначалася адсутнасцю ў сельскай мясцовасці пажарных падраздзяленняў і тэхнічных сродкаў для барацьбы з пажарамі.

Нізавая сетка сельскай пажарнай аховы БССР толькі стваралася. Арганізацыя пажарнай справы ў акрузе займаўся пажарны інспектар, якому дапамагалі раённыя пажарныя інструктары, валасныя і сельскія пажарныя старасты. Але фактычна ні адна акруга не мела пажарных інспектараў у кожным раёне, а ў некаторых акругах іх сталі ўводзіць толькі ў 1925 г. Пры гэтым нават там, дзе райпажарінструктары і меліся, некаторыя з іх, з-за адсутнасці пэўнай падрыхтоўкі, арганізаваць пажарную справу на належным узроўні былі не ў стане. У сувязі з нізкай аплатай іх працы на гэту работу траплялі выпадковыя людзі, а часта гэта праца ўскладалася на каго-небудзь са служачых райвыканкома, якому, нават пры жаданні, не было калі займацца пажарнай справай.

Па прапанове пажарных работнікаў пачалася рэформа па ўзбудненні тэрыторыі абслугоўвання райпажарінструктарамі з тым разлікам, каб за кошт скарачэння агульнай колькасці інструктараў павысіць іх аклад і даць магчымасць ім займацца выключна пажарнай справай, прыцягваючы да гэтай працы больш кваліфікаваных спецыялістаў. Пры гэтым тэрыторыя кожнай акругі разбівалася на ўчасткі па 3 ці 4 адміністрацыйныя раёны і на кожны ўчастак прызначаўся пажарны інспектар, які меў «штабкватэру» пры адным з райвыканкомаў. Урадам была ўстаноўлена і адзіная для ўсіх акруг стаўка для ўчастковых пажарных інспектараў.

Рэалізацыя гэтай рэформы дазволіла мець нізавы пажарны нагляд ва ўсіх акругах БССР і раўнамернае абслугоўванне сельскіх пажарных арганізацый, магчымасць больш цеснай сувязі паміж цэнтрам і месцамі, пэўную вертыкаль падпарадкавання ўчастковага інструктара акруговаму пажарнаму інспектару і большы аўтарытэт пажарнага інструктара як прадстаўніка акрвыканкома.

Створаная вертыкаль органаў дзяржаўнай бяспекі ў сельскай мясцовасці барацьбу з пажарамі спрабавала весці планова, паэтапна і сістэматычна. Праводзіліся інструктажы, вы-

даваліся тэхнічныя рэкамендацыі, аказвалася дапамога пажарным інвентаром, бясплатным водпускам лесу, пажарнай літаратуры і г. д. У кожнай губерні і павеце выяўляліся ачагі найбольшай частаты ўзнікнення пажараў. Рабоце ў такіх мясцовасцях надавалася асабліва ўвага. Да арганізатарскай і пажарна-прафілактычнай работы прыцягваліся пажарныя інструктары, валасныя і сельскія пажарныя старасты, тэхнікі вогнеўстойлівага будаўніцтва, начальнікі сельскіх пажарных дружын і страхавыя агенты. Яны, вызначыўшы на аснове пажарнай статыстыкі сапраўдныя прычыны пажараў, пачыналі планамерную і настойлівую працу па зніжэнні колькасці пажараў, прыцягваючы да яе сельсаветы, сельскія грамадскія і партыйныя арганізацыі, сялян-актывістаў. Райвыканкомы выдавалі абавязковыя пастановы аб мерах па прадухіленні пажараў і барацьбы з імі. Сельсаветы прымалі рашэнні аб выкананні тэрміновых захадаў па паляпшэнні пажарнай аховы сельскіх сяліб, прымяняючы ў тым ліку і абавязковыя для ўсіх грамадзян абкладанні і павіннасці (грашовыя, натурай, працоўныя, гужавыя). Асобы, вінаватыя ў безгаспадарчым выкарыстанні рабочай сілы, прыцягнутай да ліквідацыі пажараў у парадку працоўнай і гужавай павіннасцей, або, якія ўхіляліся ад выканання працоўнай і гужавай павіннасцей прыцягваліся да крымінальнай адказнасці (арт. 61 і 128 Крымінальнага Кодэкса 1926 г.).

У сувязі з высокай стратнасцю сельскіх пажараў для страхавання Белдзяржстрах даручыў страхавым агентам прымаць актыўны ўдзел у справе арганізацыі і здзяйснення на месцах супрацьпажарных мерапрыемстваў, якія праводзіліся на сродкі Дзяржстраха. Мясцовым страхавым органам было прапанавана аказваць усямернае садзеянне пажарнаму нагляду ў арганізацыі добраахвотных пажарных дружын у сельскіх населеных пунктах ці групавых (на некалькі сядзіб). Страхавым агентам было дадзена права прыпыняць далейшы прыём на звышакладнае страхаванне пабудов у шэрагу сядзіб, якія выдзяляліся вялікай колькасцю падпалаў, да спынення ў іх пажараў (у Дубровінскім раёне Аршанскай акругі, Веткаўскім раёне Гомельскай акругі і г. д.). Была зніжана ўстаноўленая норма звышакладнага страхавання пабудов да памераў не больш за 50 % іх ацэначнай вартасці ў шэрагу іншых сядзіб і мястэчак (Дубровіне, Лядах, Казіміраўцы, Зарэччы, Крычаве, Гайшыне, Рэкце і інш.). Прапанавалася ўстрымацца ад выплаты страхавой узнагароды гаспада-

рам двароў, у якіх узніклі пажары з прычыны падпалаў, да поўнага заканчэння расследавання і ўстанаўлення вінаватых. Пры гэтым пытанні аб выплаце такіх страхавых узнагарод павінны былі вырашацца пасля разгляду іх райвыканкамамі.

Акружныя зямельныя аддзелы павінны былі прымаць меры па пажарабяспечным планаванні і забудове сядзіб. Сумесна з загадчыкамі сельскіх школ органы пажарнага нагляду арганізавалі сходы вучняў і іх бацькоў для абмеркавання пытанняў па забеспячэнні пажарнай бяспекі сельскіх населеных пунктаў з мэтай прыцягнення дзяцей і дарослых да свядомага прадухілення пажараў і арганізаванай барацьбы з імі [3].

Такім чынам, праведзены ў першыя гады савецкай улады на тэрыторыі Беларусі комплекс мерапрыемстваў па арганізацыі аховы пажарнай аховы, стварэнні ў 1929 г. Усебеларускіх пажарных курсаў па падрыхтоўцы пажарных інструктараў, выданні мясцовымі органамі ўлады нарматыўна-прававых актаў пажарна-прафілактычнага характару, прапагандысцкай працы з насельніцтвам, арганізацыйная і фінансавая дапамога Белдзяржстраха ў рэалізацыі супрацьпажарных мерапрыемстваў дазволілі стабілізаваць і палепшыць пажарнае становішча ў сельскіх населеных пунктах.

ЛІТАРАТУРА

1. Белорусская ССР в цифрах. К 10-летию существования БССР. 1919—1929 гг. Мн., 1929. С. 26.
2. Пожарное дело. 1925. № 9. С. 21—24.
3. НАРБ, ф. 7, воп. 1, адз. захоўв. 138, л. 3.

SUMMARY

An article highlightes sistem of the state measures on fire protection in the Belorussian rural arias in the first years of Soviet rule.

Рэзюмэ

Рзглядаецца развіццё дзяржаўных захадаў па супрацьпажарнай абароне беларускай вёскі ў першыя гады савецкай улады. Зроблены аналіз стану пажарнай бяспекі ў сельскай мясцовасці БССР, прыводзяцца асноўныя прычыны пажараў. Паказаны асноўныя этапы і напрамкі развіцця супрацьпажарнай абароны сельскіх населеных пунктаў.

Бібліягр. — 3 назвы.

УДК 973.092.10 19/20

I. В. Варывончык

АМЕРЫКАНСКІ СЯРЭДНІ КЛАС І ПРАБЛЕМЫ АДУКАЦЫІ Ў КАНЦЫ ХХ — ПАЧАТКУ ХХІ СТ.

Павышаная ўвага да развіцця адукацыі і падтрымка любых ініцыятыў у гэтым напрамку як палітыкамі, так і шырокімі коламі грамадскасці былі аднымі з найбольш характэрных рыс развіцця ЗША ў канцы ХХ ст. Ва ўмовах халоднай вайны і гонкі ўзбраенняў укладанні ў навуку разглядаліся як частка палітыкі забеспячэння нацыянальнай бяспекі. Спаборніцтва з Савецкім Саюзам у Космасе стала, па сутнасці, ідэалагічнай бітвай, калі адна сістэма даказвала сваю перавагу над другой у галіне навукі і навейшых тэхналогій.

Паспяховае развіццё кейнсінскай дзяржавы і патрэбы навукова-тэхнічнай рэвалюцыі вялі да росту прамога і ўскоснага фінансавання навуковых даследаванняў і адукацыі ў цэлым. Будаваліся новыя ўстановы адукацыі, датавалася выданне вучэбнай і навуковай літаратуры, дзяржаўная палітыка спрыяла расшырэнню доступу ў вышэйшыя навучальныя ўстановы. У выніку вышэйшая адукацыя ператварылася са здабытку прывілеяванай эліты ў масавую з'яву.

70-я гады сталі часам эканамічнага крызісу, стагнацыі вытворчасці і высокага беспрацоўя, а дыплом аб вышэйшай адукацыі ўжо не гарантаваў атрыманне добрай працы і высокі заробак.

Эканамічныя цяжкасці звязваліся ў грамадскай свядомасці з бюракратызацыяй і цэнтралізацыяй капіталу і дзяржавы. Дамінуючым стаў пункт гледжання аб дзяржаве як галоўнай праблеме. Неакансерватыўнае рашэнне ўсіх праблем зводзілася да выбару на карысць індывідуальнай адказнасці і рызыкі замест дзяржаўных гарантый і калектыўных дзеянняў. Прапановы аб калектыўных дзеяннях у інтарэсах агульных даброт дыскрэдытаваліся як далёкія ад амерыканскага ладу жыцця тэорыі зацікаўленай у адміністраванні гэтых дзеянняў ліберальнай эліты.

Стратэгічны ідэалагічны паварот пацягнуў за сабой зрухі ў разуменні мэт і задач адукацыі. Калі ў першай палове 80-х гг. у грамадскім дыскурсе яшчэ гучалі довады на карысць актыўнай дзяржаўнай падтрымкі адукацыі з прычыны неабходнасці супрацьстаяць рас-

тучай японскай эканамічнай экспансіі, то к пачатку 90-х гг., калі японская эканоміка выявіла прыкметы спаду і дэфляцыі, акцэнт змяніліся. Сталі гаварыць аб адукацыі як аб індывідуальных, а не калектыўных дабротах. Сама адукацыя стала разглядацца як пажыццёвае, прыносячае пастаянны даход, укладанне капіталу. У навуковых і паўнавуковых артыкулах сур'эзна абмяркоўвалася пытанне аб акупнасці і прыбытковасці дыпламаў, розных навуковых ступеней для іх уладальнікаў. Адміністрацыі Дж. Буша-старэйшага і Б. Клінтана актыўна выкарыстоўвалі сфармуляваную Гары Бекерам ідэю «чалавечага капіталу». Яна вызначала кожнага індывіда як менеджэра ўласнага жыцця, які сам вырашае, якія капіталаўкладанні ў сябе ў выглядзе ведаў і ўменняў трэба зрабіць, каб паспяхова канкураваць на імкліва змяняючымся рынку працы [32].

Адметнай рысай 80-х гг. стала зніжэнне сацыяльнага статусу растучай колькасці амерыканцаў, раней адносіўшых сябе да сярэдняга класа, незалежна ад таго, якія крытэрыі ацэнкі такога роду сыходнай мабільнасці прымяняліся. Мелі месца сур'эзныя страты ва ўзроўні даходу, зніжэнне ўзроўню жыцця, растучая нестабільнасць эканамічнага становішча. Адукацыя адыгрывала ўсё большую ролю ў вызначэнні ўзроўню даходаў амерыканцаў. 45 % работнікаў, меўшых сярэдняю адукацыю, ужо не маглі разлічваць на сярэдні заробак былых выпускнікоў каледжаў [18, с. 190—191]. Узровень адукацыі становіцца вызначальнай характарыстыкай, якая адрознівала адну сацыяльную групу ад другой, своеасаблівым водападзелам унутры сярэдняга класа, аб'ядноўваўшага ў сабе раней і тых, хто скончыў толькі сярэднюю школу, і выпускнікоў прэстыжных ВНУ.

Пагаршэнне становішча прадстаўнікоў сярэдняга класа з ліку «сініх каўнерыкаў» адбывалася як з прычыны скарачэння колькасці добра аплачваемых працоўных месц у старых галінах прамысловасці, так і з-за недастаткова высокага ўзроўню іх адукацыі, што змяншала шансы на атрыманне раўнацэннай па аплаце новай работы. Калі ў 1979 г. сярэдняя заробатная плата работніка з вышэйшай адукацыяй была на 31 % вышэй, чым у іншых катэгорый работнікаў, то к 1993 г. гэты паказчык быў роўны 53 % [14, с. 646—651]. Пры гэтым рост розніцы ў аплаце працы забяспечваўся галоўным чынам за кошт зніжэння ўзроўню аплаты менш кваліфікаваных работнікаў, у чым былі вінаваты тэхналагічныя змяненні, рост між-

народнай канкурэнцыі і аслабленне прафсаюзаў. З 1979 па 1994 г. штотыднёвыя заробкі выпускнікоў ВНУ выраслі на 5 %, у той час як заробкі выпускнікоў сярэдніх школ зменшыліся на 20 % [13, с. 30]. За той жа перыяд працэнт работнікаў з вышэйшай адукацыяй узрос з 22 да 29 %, што прынцыпова не змяняла карціну адбываючага — назіралася эрозія сярэдняга класа ў тым выглядзе, у якім ён склаўся ў 50—60-я гг. Такое становішча дало падставу вядомаму амерыканскаму эканамісту Фрэнку Ліві назваць ЗША «страной, в чых границах сосуществуют два общества — общество открытых возможностей и новое классовое общество». Паралельна назіраўся рост няроўнасці і сярод работнікаў з аднолькавым узроўнем адукацыі [18, с. 190—191].

У горшы бок змяняліся палітычныя і эканамічныя ўмовы, раней спрыяўшыя расшырэнню доступу да адукацыі ўвогуле і да вышэйшай адукацыі ў прыватнасці. У 80-я гг. узрасла плата за навучанне і скарацілася фінансавая падтрымка ВНУ. Адміністрацыя прэзідэнта Р. Рэйгана зрабіла больш жорсткімі ўмовы атрымання рознага роду пазык і стыпендыяў для студэнтаў, скараціла фінансаванне шэрага федэральных адукацыйных праграм. У адрозненне ад папярэдняга перыяду мясцовага ўлады штатаў праявілі значна меншую зацікаўленасць у павелічэнні расходаў на адукацыю. Агульныя расходы на вышэйшую адукацыю пачынаючы з 1979 г. з улікам інфляцыі не раслі, у той час як кошт адукацыі ў разліку на кожнага студэнта за 80—90-я гг. вырас на 40 % [1].

Вынікам такога становішча стаў рост кошту аплаты навучання, якія ўносілі бацькі і самі студэнты. З 1976 па 1995 г. кошт навучання ў дзяржаўных ВНУ ў сярэднім узрос у два разы. У некаторых штатах вышэйшая адукацыя стала яшчэ больш дарагой. Так, к канцу 90-х гг. кошт навучання ў дзяржаўных ВНУ Каліфорніі ў параўнанні з канцом 70-х гг. павялічыўся ў чатыры разы [2, с. 17]. За гэты ж перыяд у два разы вырасла прыватнае фінансаванне адукацыі, але яно не магло змяніць становішча, па-першае, таму, што складала толькі 8 % агульнага аб'ёму фінансавання, па-другое, значная частка гэтых сродкаў ішла на фінансаванне нешматлікіх элітных, прыватных ВНУ для багатых амерыканцаў [1].

Аслабленне ўвагі штатаў да праблем адукацыі тлумачылася наступнымі акалічнасцямі. Дэцэнтралізацыя ўлады, якая пачалася яшчэ ў 70-я гг., працягвалася ў выглядзе палітыкі «новага федэралізму» ў 80-я гг., прывяла да

значнага расшырэння адказнасці ўлад шта-таў, сфарміравала новы палітычны парадак дня, у якой адукацыя ўжо не адыгрывала, як гэта было раней, вядучую ролю. Максімальны сярэдні ўзровень расходаў на адукацыю ў 40 % бюджэтаў штатаў быў дасягнуты ў 1970 г., у той час як расходы на сацыяльную дапамогу складалі 16 %. Увесь наступны перыяд суадносіны мяняліся не на карысць адукацыі. У 1996 г. на адукацыю ішло 33 %, на сацыяльную дапамогу насельніцтву — 23 % бюджэт-ных сродкаў штатаў [33, с. 323].

Замаражванню расходаў на адукацыю спрыяў ахапіўшы з канца 70-х гг. усе штаты краіны рух за скарачэнне падаткаў на нерухо-масць, які падтрымаў перажываўшы не лепшыя часы сярэдні клас. Ва ўмовах эканамічнага крызісу 70-х гг. і вялікай інфляцыі растучыя расходы на яго галоўны здабытак — уласны дом — здаваліся празмернымі. Жывы водгук у сярэдняга класа выклікала дасягнуўшая піку ў 80-я гг. крытыка неэфектыўнай бю-ракратыі, якая растрачвала сродкі падатка-пацельшчыкаў. Вынікам гэтага стала зніжэнне мясцовых падаткаў на нерухомаць спачатку ў Каліфорніі, а затым і ва ўсіх іншых штатах краіны. Між іншым, менавіта мясцовыя падаткі на ўласнасць з'яўляліся галоўнымі складаль-нымі фінансавання адукацыі на мясцовым уз-роўні [27, с. 133—139]. Стаўшы пры актыўным лабіраванні буйных уласнікаў выйгрышным палітычным напрамкам, палітыка зніжэння мясцовых падаткаў была працягнута і на фо-не эканамічнага пад'ёму другой паловы 90-х гг., калі ўжо адсутнічала яе масавая падтрым-ка з боку сярэдняга класа. Не такі відавочны выбар паміж выгадай ад зніжэння падаткаў і павелічэннем расходаў на адукацыю на пра-цягу 80—90-х гг. усё часцей рабіўся не на карысць апошняга.

Спалучэнне абмежаванага доступу да вы-шэйшай адукацыі з растучай няроўнасцю ў даходах, якія ўсё больш залежалі ад узроўню той жа адукацыі, што вяло, з аднаго боку, да змяншэння ступені сацыяльнай мабільнас-ці, з другога — да абвастрэння канкурэнцыі ў барацьбе за атрыманне дыплама. У 1996 г. у Каліфорніі ў выніку рэферэндуму былі ска-саваны квоты на прыём у ВНУ прадстаўнікоў на-цыянальных меншасцей, пасля чаго судовыя рашэнні аналагічнага зместу былі прыняты ў многіх іншых штатах [3; 5; 17, с. 130—136]. Гэ-та ставіла пад пагрозу далейшае існаванне чорнага сярэдняга класа, чые пазіцыі і без та-го былі значна больш прыступнымі, чым у бе-лых амерыканцаў. Іміграцыя 80-х гг. у буйней-

шыя штаты краіны Каліфорнію, Тэхас, Флары-ду, Нью-Йорк большай колькасці прадстаўні-коў нацыянальных меншасцей пагражала пераўтварэннем іх у замкнутыя сацыяльныя групы, пазбаўленыя шансаў палепшыць сваё становішча шляхам павышэння ўзроўню аду-кацыі.

У пачатку 90-х гг. многія прадстаўнікі ін-тэлектуальнай эліты Амерыкі былі схільны ацэньваць адбываўшыяся змены як пазітыў-ныя і нават выгадныя для краіны. Вядомыя вучоныя і палітыкі Пітэр Друкер і былы міністр працы Роберт Рэйч сцвярджалі, што інфар-мацыйная рэвалюцыя непазбежна, дэ-факта прадудыруе новую каставую сістэму страты-фікацыі, калі вышэйшыя эшалоны грамадства запаўняюць прадстаўнікі новай інтэлектуаль-най, дзелавой і культурнай эліты, мабільныя і незалежныя работнікі разумовай працы. На супрацьлеглым полюсе павінна была апы-нуцца малакваліфікаваная маса работнікаў сферы палуг. Прадказвалася паўсюднае ска-рачэнне руцінай цяжкай працы і яе экспарт у іншыя краіны, ператварэнне краіны ў сус-ветны інтэлектуальны і інфармацыйны цэнтр, ураўнаванне ўзроўню аплаты працы ў розных краінах, рост сацыяльнай дыферэнцыяцыі і павелічэнне колькасці бедных. Усім прапаноў-валася самаўдасканалвацца з тым, каб ад-павядаць высокім і пастаянна змяняючымся патрабаванням рынку працы. Сцвярджалася, што работнік-інтэлектуал ужо стаў самай уп-лывовай сілай сучаснасці [7; 10]. Сапраўдны стан спраў у канцы 90-х гг. XX ст. і першыя пя-ць гадоў XXI ст. мала адпавядаў гэтым прад-казанням.

З 1979 па 1993 г. у ЗША было ліквідавана 43 млн працоўных месц. За апошнія 25 гадоў колькасць прамысловых рабочых скараціла-ся на 5 млн чалавек [34, с. А01]. Зменшылася колькасць рабочых месц сярэдняга ўзроўню заробку (работнікі прамысловых прадпрыем-стваў, офісныя работнікі, тэлефаністы, агенты турыстычных бюро і г. д.). З прычыны спынен-ня халоднай вайны і змяненняў у структуры ўзброеных сіл скарацілася колькасць рабочых месц у ваенна-прамысловым комплексе.

Раней выпускнікі школ і тыя, хто меў не-калькі гадоў навучання ў каледжы, маглі разлічваць на такую працу як на магчымасць мець свой дом, медыцынскую страхоўку, зберажэнні для навучання дзяцей, невялікую пенсію. Такія працоўныя месцы забяспечвалі рост і існаванне вялікай часткі сярэдня-га класа. Зноў узнікаўшыя працоўныя месцы з'яўляліся ў высока і нізкааплачваемых сек-

тарах. Стала больш юрыстаў і дактароў, яшчэ больш абслугоўваючага персаналу ў гасцініцах і індустрыі хуткага харчавання. Значная частка гэтага скарачэння была звязана з новымі тэхналогіямі. Прыкладамі гэтай з'явы могуць служыць увядзенне электронных банкаўскіх картак, тэлефонных аўтаадказчыкаў ці ўвядзенне аўтаматычных ліній на зборачных канвеерах.

К пачатку 70-х гг. разрыў у аплаце працы 30-гадовага работніка з вышэйшай адукацыяй і без яе складаў 17 %. У 2004 г. розніца складала ўжо 50 % і была яшчэ большай для жанчын. Пры росце заробкаў работнікаў з вышэйшай адукацыяй (складалі чвэрць дарослага насельніцтва краіны) мела месца агульнае зніжэнне ўзроўню рэальнай заробатнай платы. Па прагнозах Міністэрства працы на перыяд да 2012 г. будзе расці колькасць высокааплачваемых працоўных месц выкладчыкаў вышэйшай школы, праграмістаў, сістэмных аналітыкаў, менеджэраў. Сярод 30 найбольш запатрабаваных прафесій практычна не было тых, якія не патрабавалі вышэйшай адукацыі. З другога боку, прагназаваўся рост занятасці ў нізкааплачваемых сектарах — у рознічным гандлі, у ахове і абслугоўванні [34].

Новыя тэхналогіі зрабілі магчымым мець больш маладую і больш танную, менш дамагальную і менш арганізаваную, лёгказамыняльную рабочую сілу. Стала магчымым ствараць і кантраляваць вытворчасць на адлегласці, гэта значыць там, дзе гэта было выгадна ў дадзены момант. Гэтаму спрыяла рэвалюцыя ў сістэмах камунікацый і тэхналогіях перавозак, якая зрабіла магчымымі арганізацыю і забеспячэнне вытворчасці практычна ў любой кропцы свету. Патанненню вытворчых выдаткаў спрыяла і тэндэнцыя фемінізацыі рынку працы.

У канцы 2003 г. больш за палову з 500 самых буйных амерыканскіх фірм займаліся вывазам працоўных месц за мяжу [22]. Атрымаўшы доступ да сусветнага рынку больш таннай і кваліфікаванай рабочай сілы, бізнес згуртаванне, кіруючая эліта мела магчымасць адмовіцца ад палітыкі субсідзіравання ўласнай сістэмы падрыхтоўкі спецыялістаў. Узнікала рэальная пагроза змянення сацыяльнай структуры амерыканскага грамадства ў выглядзе дэградацыі і скарачэння колькасці сярэдняга класа.

Эканамічная рэцэсія 2000—2001 гг. прывяла да страты 2,5 млн працоўных месц [19]. Сутыкнуўшыся з рэзкім скарачэннем прыбыткаў, захаваннем моцнага долара, зніжэннем

цэн на сродкі тэлекамунацыі і камп'ютэрнае абсталяванне бізнес эліта распаўсюдзіла палітыку вывазу працоўных месц за мяжу на новыя сферы — на інфармацыйную прамысловасць, сферу абслугоўвання, фінансы і іншыя сферы занятасці работніка-інтэлектуала. З сярэдзіны 90-х гг. да 2001 г. меў месца хуткі рост інфармацыйнай сферы дзейнасці. Ён быў выкліканы хуткім тэхналагічным прагрэсам, зніжэннем цэн на абсталяванне і імклівым расшырэннем інфармацыйных тэхналогій ва ўсіх сферах дзейнасці. Усё гэта спарадзіла попыт на кваліфікаваныя кадры вучоных, сістэмных аналітыкаў, праграмістаў, сістэмных адміністратараў, спецыялістаў па абслугоўванні камп'ютэрнай тэхнікі, стварэнні сетак, забеспячэнні іх бяспекі.

Рост занятасці ў гэтай сферы з 1990 па 2001 г. склаў 50 %. Рэцэсія 2001 г. асабліва балюча ўдарыла менавіта па гэтай параўнальна новай сферы занятасці. Прычынай таму былі яўна завышаныя чаканні, непрапарцыянальны эканамічнаму эфекту рост укладанняў у камп'ютэрныя тэхналогіі і рабочую сілу. Зніжэнне занятасці ў гэтым сектары адбывалася з сакавіка 2001 да лютага 2004 г. і складала 23 %, ці 1,3 млн чалавек. Адбылося і зніжэнне долі занятых у гэтай сферы з 5,2 да 4,1 % усіх занятых у прыватным бізнесе. Рост занятасці намеціўся ў 2005 г. Аднак аднаўленне папярэдняга становішча высокага попыту на работнікаў дадзенай сферы не меркавалася як з прычыны «перавытворчасці» спецыялістаў у мінулы перыяд, так і з-за афшорнага бізнесу і наяўнасці растучай прапановы на міжнародным рынку працы [8].

Прычыны адбываўшага былі відавочны. З аднаго боку, інтэлектуальная праца дзякуючы тэлекамунацыям можа выконвацца ў любой кропцы свету, а яе вынікі неадкладна дастаўляюцца заказчыку. З другога боку, хутка расце маса сусветнай кваліфікаванай рабочай сілы. Толькі на Філіпінах кожны год колькасць выпускнікоў ВНУ складала 380 тыс. спецыялістаў, жадаўшых працаваць на 20 % заробатнай платы ад амерыканскага ўзроўню. У Індыі кожны год рыхтуюць 500 тыс. камп'ютэршчыкаў і іх заробак за год не перавышае 10 тыс. долараў. Замест сусветнай электроннай вёскі з цэнтрам у ЗША ўзніклі магутныя электронныя магістралі, якія насычаюць камп'ютэрны бізнес Індыі і іншых краін. Падрыхтоўка сваёй высокакваліфікаванай рабоай сілы перастае быць эканамічнай неабходнасцю для транснацыянальных карпарацый. Буйны бізнес не хавае сваіх на-

мераў выкарыстоўваць кваліфікаваную рабочую сілу незалежна ад яе нацыянальнай прыналежнасці і не плаціць за яе падрыхтоўку. «Наша цель получить лучшие таланты мира», — адкрыта заяўляў віцэ-прэзідэнт буйнейшай карпарацыі «Джэнерал Электрык» Дзі Мілер [23].

Пры захаванні ацэнкі адукацыі як прыватнай справы кожнага на фоне хранічнага дэфіцыту бюджэтаў, растучай колькасці выпускнікоў школ (максімальная колькасць выпускнікоў чакаецца ў 2009 г.) большасць штатаў краіны паменшылі фінансаванне адукацыі, спрабавалі стварыць механізмы, якія б зрабілі сферу адукацыі самаакупнай ці нават прыбыткавай, аж да яе канчатковай прыватызацыі. Вынікам сталі рост кошту адукацыі ў дзяржаўных ВНУ пры адначасовым скарачэнні вучэбных праграм, кароткатэрміновыя кантракты для выкладчыкаў, меншыя ўкладанні ў інфраструктуру ВНУ. Мелі месца скарачэнне прыёму новых студэнтаў у ВНУ краіны, фактычнае скарачэнне фінансавання крэдытных праграм для студэнтаў, памяншэнне колькасці выкладаўшыхся спецыяльных курсаў [11].

Па звестках Міністэрства адукацыі з 2001 па 2003 г. кошт навучання ў дзяржаўных чатырохгадавых каледжах вырас на 30 %. Скарачэнне расходаў на адукацыйныя праграмы штатаў і рост кошту пацягнулі за сабой памяншэнне колькасці студэнтаў на 250 тыс. чалавек. З 1997 па 2002 г. даўгі студэнтаў па крэдытах выраслі на 66 % і склалі ў сярэднім 18900 долараў. Больш чвэрці з 14 млн студэнтаў ВНУ ў 2004 г. к моманту заканчэння ВНУ будуць мець доўг за навучанне, перавышаючы суму ў 25 тыс. долараў [21].

Такім чынам, у ЗША ў 50—60-я гг. была створана сістэма адукацыі, якая забяспечыла шырокі доступ да вышэйшай адукацыі. Яе ўзнікненне тлумачылася спрыяльнай эканамічнай кан'юнктурай, патрэбай у кваліфікаваных кадрах, а таксама культурнымі асаблівасцямі амерыканцаў, іх верай у сябе як грамадства роўных магчымасцей, дзе кожны павінен быць мець роўны шанс дабіцца поспеху ў жыцці. У адрозненне ад іншых краін Захаду, дзе клопат аб сацыяльных правах грамадзян праяўляўся перш за ўсё ў стварэнні сістэмы сацыяльнай абароны і сацыяльнай дапамогі, менавіта адукацыя стала ў ЗША важнейшым калідорам вертыкальнай сацыяльнай мабільнасці насельніцтва, другім пасля агульнага росту дабрабыту фактарам фарміравання масавага сярэдняга класа. Рост расходаў на адукацыю

падтрымліваўся як федэральнымі, так і мясцовымі ўладамі.

У апошняй трэці XX — пачатку XXI ст. адукацыя стала адыгрываць дваістую ролю. Яна заставалася важнейшай характарыстыкай сярэдняга класа, асновай яго каштоўнасці як высакакласнай рабочай сілы. Але ва ўмовах абвастрэўшайся рыначнай канкурэнцыі адукацыя вяла да дзялення ўнутры сярэдняга класа, за мяжой якога аказваліся не толькі знаходзіўшыся там раней амерыканцы без вышэйшай адукацыі, але і менш здольныя ці менш удачлівыя ўладальнікі універсітэцкіх дыпламаў. Кіруючыся сваімі інтарэсамі, транснацыянальныя карпарацыі ў адносінах да ўласнай рабочай сілы ўсё больш праводзілі палітыку сацыял-дарвінізму і расшыралі імператывы рабочай сілы з-за мяжы. Палітыка ў галіне адукацыі скарачала магчымасці сацыяльнай мабільнасці, зніжала сацыяльныя чаканні і амбіцыі прадстаўнікоў сярэдняга класа, вяла да акасцянення сацыяльнай структуры грамадства. Незразумела, ці будзе ў будучыні сярэдні клас мірыцца з ідэалогіяй індывідуальнай адказнасці і праяўляць гатоўнасць залежаць ад нябачных сіл глабальнага рынку. Такія настроі былі сугучны настроям паспяховых удзельнікаў камп'ютэрнага буму 90-х гг. Аднак эканамічная рэцэсія і зніжэнне ўзроўню занятасці ў інфармацыйнай сферы на працягу 2001—2004 гг. сур'ёзна пахіснулі аптымістычныя ацэнкі перспектывы развіцця і гэтай сферы занятасці.

Шырока распаўсюджаная сярод амерыканцаў вера ў адукацыю і працавітасць як універсальныя сродкі рашэння жыццёвых праблем не адпавядалі рэчаіснасці. Рост сацыяльнай палярызацыі, крызісныя з'явы ў асяроддзі сярэдняга класа патрабавалі актыўнага ўмяшальніцтва ўрада ў сацыяльную сферу.

ЛІТАРАТУРА

1. *Benjamin R., Carroll S.* Breaking the Social Contract: The Fiscal Crisis in Higher Education. Council for Aid to Education, 1998 // <<http://www.rand.org/publications/CAE/CAE100/index.html>> Date of reading 3/07/2000
2. *Benjamin R., Carroll S.* Breaking the Social Contract: The Fiscal Crisis in California Higher Education. Santa Monica: Council for Aid to Education, 1998.
3. *Bowen W., Bok D.* The Shape of the River: Long-term Consequences of Considering Race in College and University Admissions. Princeton: Princeton University Press, 1998.
4. *Brint S., Karabel J.* The Diverted Dream: Community Colleges and the Promise of Educational Op-

- portunity in America, 1900—1985. New York; Oxford University Press, 1989.
5. *Chavez L.* The Color Bind: California's Battle to End Affirmative Action. Berkeley: University of California Press, 1998.
  6. Cohort data from U. S. Census Bureau, Statistical Abstract of the United States: 1999. Washington: GPO, 1999.
  7. *Cook D.* Farewells To American Culture, Work And Competition. 08/22/1993. CTHEORY, R001 // <http://www.ctheory.net/text_file.asp?pick=7>. Date of reading 17.08.2005
  8. *Cooke S.* Information Technology Workers in the Digital Economy. U. S. Department of Commerce, Economics and Statistics Administration. 2003 // <http://www.jobwatch.org/>. Date of reading 13.07.2005
  9. Digest of Education Statistics, 1999. Washington: GPO, 2000.
  10. *Drucker, Peter F.* The Age of Social Transformation. The Atlantic Monthly, November 1994 // <<http://www.theatlantic.com/politics/ecbig/soctrans.htm>>. Date of reading 13.04.2005
  11. *Flores M.* Looming Tuition Jump Worries Some // San Antonio Express-News, 10/12/03 // <<http://news.mysanantonio.com/story.cfm?xla=saen&xlb=320&xlc=1068413>>. Date of reading 18.09.2005
  12. *Freeman R.* The Overeducated American. New York: Academic Press, 1976.
  13. *Gottschalk P.* Inequality, Income Growth, and Mobility: The Basic Facts // Journal of Economic Perspectives. 1997. № 12.
  14. *Gottschalk P., Smeeding T.* Cross-National Comparisons of Earnings and Income Inequality // Journal of Economic Literature. 1997. № 6.
  15. *Hout M.* More Universalism, Less Structural Mobility: The American Occupational Structure in the 1980 // American Journal of Sociology. 1988. № 5.
  16. *Kiester E.* The G. I. Bill May Be the Best Deal Ever Made by Uncle Sam // Smithsonian. 1994. № 11.
  17. *Lemann N.* The Big Test: The Secret History of the Meritocracy. New York: Farrar, Straus Giroux, 1999.
  18. *Levy F.* The New Dollars and Dreams: American Incomes and Economic Change. New York: Russell Sage Foundation, 1998.
  19. *Lindlaw S.* Bush Looks to Stem Manufacturing Job Loss // The Guardian Unlimited. 2003. Sept. 1.
  20. *Marchese T.* U. S. Higher Education in the Postwar Era: Expansion and Growth // U. S. Society and Values. 1997. Vol. 2. № 4.
  21. *Miller G.* Higher Education — Rising Costs and Vanishing Aid // <<http://www.house.gov/georgemiller/middleclass/middleclass.html>>. Date of reading 03/05/2004
  22. *Moyers B.* NOW: In Depth: Politics and Economy: Foreign Service Overview. August 29, 2003 // <<http://www.pbs.org/now/politics/jobflight.html>>. Date of reading 18.08.2005
  23. MSNBC/Reuters: Fed Official: Jobs Permanently Gone. October 20, 2003 // <<http://www.msnbc.com/news/982733.asp?0si=>>>. Date of reading 18.09.2005
  24. National Center for Education Statistics, Digest of Educational Statistics, 1998. Washington D. C.: 1999.
  25. *Newman R.* Falling from the Grace: The Experience of Downward Mobility in the American Middle Class. New York: Free Press, 1988.
  26. *Olson K.* The G. I. Bill, the Veterans and the Colleges. Lexington, 1974.
  27. *Schrag P.* Paradise Lost: California's Experience, America's Future. New York: The New Press, 1998.
  28. U. S. Census Bureau, Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970. Washington: GPO, 1975.
  29. U. S. Census Bureau, Statistical Abstract of the United States. Washington: GPO, 1985.
  30. U. S. Census Bureau, Statistical Abstract of the United States. Washington: GPO, 1999.
  31. Washington Post Infographic: Higher Cost Tuition: Increases in Tuitions and Fees at Selected State Universities and Campuses. July 22, 2003 // <http://www.washingtonpost.com/wpv/education/daily/graphics/tuition_costs_072203.html>. Date of reading 03/05/2004
  32. *Weston L.* MSNBC/CNBC on NBC Money: Is a Degree Worth a Million Bucks? How to determine what piece of paper will really pay off. October 17, 2003 // <<http://www.msnbc.com/news/981649.asp>>. Date of reading 13.04.2005
  33. *Winters R.* The Politics of Taxing and Spending in Politics in the American States, 7th edition, ed. Gray V., Hanson R., Jacob H. Washington D.C.: Congressional Quarterly Press, 1999.
  34. *Witte G.* As Income Gap Widens, Uncertainty Spreads More U. S. Families Struggle to Stay on Track // Washington Post. 2004. Sept. 20.

SUMMARY

The article examines the relationship between the American middle class and education from the immediate postwar era to the present. Within the framework of the topic distinctive features of the postwar economy, problems of sorting functions of education, developments in federal state and local political arenas are also tackled.

Рэзюмэ

Разглядаецца роля адукацыі ў жыцці амерыканскага сярэдняга класа на працягу пасляваеннага перыяду. Зроблена спроба выявіць і прааналізаваць узаемасувязь асноўных працэсаў у эканамічным і сацыяльным жыцці і змяненняў у сферы адукацыі на федэральным і мясцовым узроўнях, вызначыць наступствы гэтых змяненняў для сацыяльна-эканамічнага становішча сярэдняга класа.

Бібліягрю — 32 назвы.

ФІЛАСОФІЯ

УДК [1:051]:37.014.3

П. В. Кікель, І. В. Абалевіч,

МАТЭМАТЫЗАЦЫЯ НАВУКІ І НЕАБХОДНАСЦЬ РЭАРГАНІЗАЦЫІ СІСТЭМЫ АДУКАЦЫІ

ХXI стагоддзе называюць стагоддзем навукі. І ніхто гэты пастулат не аспрэчвае. Калі разглядаць гэтае сцвярджанне з пункту гледжання метафізіка, то з ім можна ці згадзіцца, ці не. Але, калі падысці да рашэння пытання дыялектычна, то яно ляжыць у плоскасці: «і так» — «і не». Раней мы сцвярджалі, што XXI стагоддзе — стагоддзе матэматыкі, прытрымліваемся гэтага і сёння, і гэтае сцвярджанне не супярэчыць праўдзе. Справа ў тым, што адзінай навукі няма, сучасная навука — гэта адначасова і моцны грамадскі інстытут, і цэласная сістэма рознага роду галін ведаў. І ў гэтай сістэме матэматыка з філасофіяй адыгрывае вызначальную ролю. Мяркуйце самі, сёння інтэлектуальныя тэхналогіі, якія вызначаюць неадназначны характар працэсаў, якія адбываюцца ў соцыуме, заснаваны на сродках і метадах матэматыкі. З другога пункту гледжання, тыя веды, якія вызначаюць уклад эканомікі ў змест вытворчых адносін, сёння ва ўмовах інфармацыйнага грамадства можна вызначыць як «матэматызаваныя веды».

У XVIII ст. нямецкі філосаф Імануіл Кант выказваў думку пра ролю матэматыкі ў развіцці навукі. Тады гэта была здагадкай. Сёння прапанова аб тым, што навука толькі тады дасягае дасканаласці, калі яна карыстаецца матэматыкай, можна аргументавана даказаць. Справа ў тым, што рух пазнання ад простага да складанага, ад адзінкавага да агульнага ў выніку пераходу ад дэскрыптыўнага да канструктыўнага з'яўляецца аб'ектыўнай заканамернасцю. Таму раней ці пазней у сувязі з запатрабаваннямі практыкі, а таксама навукі ўзнікае патрэба ў прывабліванні сродкаў і метадаў матэматыкі для дакладнага колькаснага выяўлення асноўных характарыстык аб'екта, бо рамкі апісальных метадаў не могуць змясціць узрастаючы аб'ём інфармацыі. Гэты пераход азначае, што ў навуцы адбываецца якасны скачок ад ведаў, якія атрымліваюцца шляхам правядзення вопытаў, да канс-

труктыўна-тэарэтычнага, дазваляючы на аснове ўжо наяўных даных рабіць абагульненні, правільныя вывады. Такія навукі, як астраномія, фізіка і многія іншыя, якія дасягнулі высокага тэарэтычнага ўзроўню, многім абавязаны матэматыцы. Калі на першых этапах іх развіцця матэматыка адыгрывала дапаможную ролю, то ў выніку іх пераходу на матэматызаваны ўзровень рэалізуецца магчымасць устанавлення праўды з дапамогай сродкаў і метадаў матэматыкі. Напрыклад, фізік-тэарэтык дзякуючы матэматыцы ўказвае фізіку-эксперыментатару на паводзіны фізічнай рэальнасці, з якой непасрэдна не мае спраў.

Матэматызацыя навукі ёсць працэс пранікнення сродкаў і метадаў матэматыкі, які гістарычна развіваецца ў іншыя навукі. Узаемадзеянне канкрэтных навук з матэматыкай у працэсе матэматызацыі ажыццяўляецца ў розных формах, рознымі шляхамі і сродкамі і заснаваны на тым, што кожная з навук, у тым ліку матэматыка, паасобку валодае такой асаблівасцю, якая адсутнічае ў іншай. Матэматыка даследуе формы па-за зместам, безадносна да зместу, у той час як іншыя навукі даследуюць змест, які ў гэтых формах змешчаны. Больш таго, кожная навука заўсёды імкнецца да дакладнасці і строгасці, адназначнасці і вызначанасці паняццяў, якія яна ўводзіць, лагічнасці разважанняў і доказаўнасці вынікаў.

І хоць выключную ролю ў гэтым працэсе адыгрываюць нефармалізаваныя аперацыі, якія складаюць адзін з асноўных бакоў навуковай творчасці, развіццё сучаснай навукі, яе паняццыйнага апарату немагчыма без ужывання агульных і дакладных матэматычных метадаў.

Менавіта чаму, матэматыка садзейнічае развіццю паняццыйнага апарату сучаснай навукі? Справа ў тым, што ўзмацненне матэматычнай складальнай у змесце навукі ўяўляе сабой не знешняе запазычанне матэматычных тэорый, паняццяў і г. д., а ўнутранае пераўтварэнне як самой тэорыі, так і метадаў даследавання аб'ектыўнай рэчаіснасці. Бо развіцце паняццяў навукі, яе паняццыйнага апарату непасрэдна звязана з працэсамі ідэалізацыі, фармалізацыі і іншымі відамі абстрагавання, што ў сваю чаргу вядзе да неабходнасці выкарыстоўваць сродкі і метады матэматыкі.

Матэматыка садзейнічае развіццю паняццыйнага апарату дзякуючы выразна вызначаным абстракцыям, іх бяспрэчнасці, адназначнасці і лагічнай строгасці. Напрыклад, замест таго, каб адзначыць усе выпадкі праламлення

святла ў асобнасці, дастаткова разгледзець матэматычную мадэль (формулу) закону праламлення святла — $\sin\alpha/\sin\beta=n$.

З ускладненнем вивучаемых форм руху матэрыі адпаведна ўскладняецца і неабходны матэматычны апарат, але, нягледзячы на гэта, ён аказваецца найбольш проста і нагляднай мадэллю самых складаных фізічных з'яў. Напрыклад, матэматычны апарат тэорыі адноснасці ці квантавай механікі (тэнзарнае, спінарнае, апэратарнае вылічэнне, тэорыі бясконцамерных гільбертавых прастор і г. д.) шмат складаней матэматычнага апарату класічнай электрадынамікі (дыферэнцыяльнае і інтэгральнае вылічэнні, пераўтварэнні ў трохмернай эўклідавай геаметрыі і г. д.). Аднак вучоным на сённяшні дзень не вядомы іншыя, больш простыя і эфектыўныя сродкі, якімі маглі б падмяняцца функцыі матэматычнага апарату. І гэта тычыцца не толькі вышэйназваных фізічных тэорый.

Гэта можна сказаць і ў адносінах да ўсіх сучасных навукаёмістых тэхналогій. Нараўне з рухам пазнання да сутнасці вивучаемых з'яў усе цяжэй робіцца фармуляваць тэорыі, якія тлумачаць іх. Прычым, калі гіпотэзы адносна тых ці іншых мяркуемых тэндэнцый ці заканамернасцей можна правяраць непасрэдна, то ў выпадку тэарэтычных гіпотэз гэта робіцца немагчымым. Таму, у пазнанні з'яў любой прыроды раней ці пазней узнікае неабходнасць у матэматычнай дэдукцыі. З кожнай гіпотэзы шляхам матэматычных выкладак выводзяць правяраемыя эксперыментальным шляхам вынікі, якія ці пацвярджаюць гіпотэзу, ці выяўляюць яе неабгрунтаванасць.

Сучасныя даследчыкі зразумелі, што матэматыка, будучы асобным відам духоўнай дзейнасці, дазваляе выяўляць пазнавальныя магчымасці чалавека па тэарэтычным засваенні, разуменні і інтэрпрэтацыі рэальнасці. Але самае галоўнае, на наш погляд, яны не сумняваюцца, у тым, што сучасная матэматыка вызначае лёс роду людскога і ў плане практычнага пераўтварэння быцця, тэхналагічнай і канструктыўна-матэрыяльнай дзейнасці (у прыватнасці, шляхам стварэння матэматычных тэорый і мадэлей калапіруючых сістэм, да ліку якіх, у рамках сучасных сінергетычных уяўленняў, можна аднесці грамадства). Сёння практычна не засталася навук, якія б у той ці іншай ступені не выкарыстоўвалі сродкі і метады матэматыкі ў сваім развіцці.

Да сказанага можна дадаць, што паралельна з інтэнсіўнай пабудовай тэарэтычных сістэм з дапамогай сродкаў і метадаў матэ-

матыкі, у сучаснай навуцы паспяхова здзяйсняецца працэс інтэграцыі ведаў. Развіты паняццёвы апарат садзейнічае пошуку агульных прынцыпаў, якія ляжаць у аснове сінтэзу разрозненых «старых» тэарэтычных сістэм у больш агульную сістэму, дзе яны выступаюць як узаемазвязаныя, узаемазалежныя элементы.

З дапамогай агульных і дакладных матэматычных тэорый адбываецца пошук агульных законаў развіцця рэчаіснага свету, даследаванне праблем аб'екта і суб'екта, чалавека і прыроды, прыроды і грамадства, тэорыі і практыкі (традыцыйныя праблемы філасофіі), г. зн. матэматыка выступае універсальнай метадалогіяй навуковага пазнання, а працэс матэматызацыі — дзейснай формай сінтэзу навуковых ведаў.

Відавочна, што развіццё навукі вызначае развіццё адукацыі, таму пытанне аб неабходнасці матэматызацыі адукацыі з'яўляецца архіважным. Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, рэалізуючы навуковаабгрунтаваныя дырэктывы Прэзідэнта, зыходзячы з патрэб і канкрэтных умоў, своечасова праводзіць рэарганізацыю і рэфармаванне адукацыі. Шкада, што на сучасным этапе матэматызацыя адукацыі пакуль «ідзе» толькі «зверху», фармальным увядзеннем скарачаных матэматычных курсаў на нематэматычных факультэтах і ўвядзеннем экзамену па матэматыцы для паступаючых на некаторыя спецыяльнасці.

Усе больш відавочным становіцца, што у сучаснай адукацыі, нараўне з дыхатаміяй «веды дзеля ведаў» і «веды дзеля пераўтварэння», адкрылася лагічная прастора для «матэматызаваных ведаў».

Праблема матэматызацыі адукацыі чакае свайго рашэння. Яе тэарэтычнай перадумовай з'явіўся б аналіз генезісу і структуры ўзаемадзеяння матэматыкі, педагогікі, псіхалогіі і іншых галін сацыягуманітарных ведаў, зробленыя шляхам падвядзення працэсу пад вядомыя катэгарыяльныя структуры, а заснаваны на фармальных і змястоўна-канструктыўных дасягненнях, якімі багата сучасная вышэйшая школа. Пры гэтым прыярытэтным павінен быць пошук механізмаў узаемадзеяння адукацыйных і матэматычных гнасеалагічных устаноў, метадаў, канцэпцый і выяўленых вынікаў пазітыўнага характару. Актуальнасць і неабходнасць такой акцыі аргументуецца наступным чынам.

Сёння больш за 2000 навук складаюць цэласную сістэму ведаў пра Сусвет і для ўсіх з

іх — магістральны шлях развіцця — матэматызацыя, вынікам якой выступаюць матэматызаваныя веды. А ў кантэксце адукацыйнага поля сучаснага навучэнца ўсяго толькі некалькі дзесяткаў вучэбных дысцыплін, змест якіх аформлены, як правіла, на апісальным узроўні. Тое, што змест сучаснай навукі павінен праецыравацца у змест адукацыйных праграм з'яўляецца аксіёмай, а зрабіць гэта сёння немагчыма. Праецыраванне зместу навукі у змест адукацыі магчыма толькі праз стварэнне цэласнай сістэмы вучэбных матэматызаваных дысцыплін.

Неабходнасць радыкальных з у адукацыі на аснове стварэння цэласнай сістэмы матэматызаваных вучэбных дысцыплін дыктуецца не толькі тым, што матэматыка, якая аблягае рашэнне задачы абмену інфармацыі паміж вучэбнымі прадметамі, не толькі дазваляе з адзіных пазцый зірнуць на аб'ектыўную рэчаіснасць, але, і гэта галоўнае, садзейнічае пераходу ад інфармацыйнага ўзроўню адукацыі да ўзроўню засваення ведаў і іх далейшай рэалізацыі ў практычным пераўтварэнні рэчаіснасці.

Хочацца верыць, што ў недалёкім будучым ва ўсёй адукацыйнай прасторы аксіёмай стане той факт, што без выкарыстання ў вучэбным працэсе сродкаў і метадаў матэматыкі, інтэлектуальных тэхналогій, заснаваных на матэматычных ведах, немагчыма будзе падрыхтаваць ні высокакласнага спецыяліста, адпавядаючага соцыуму XXI стагоддзя, ні духоўна багатую асобу, якая ўмее знайсці сваё месца ў дынамічна развіваючымся Сусвеце.

З вышэйсказанага, можна забіць выснову, што матэматыка — гэта мова навукі, стыль, спосаб мыслення сучаснага даследчыка. З аднаго боку, гэта сапраўды так. Але з іншага боку, матэматыка — гэта навук, метадалагічная і светапоглядная значнасць якой у сістэме ведаў няспынна расце. У сувязі з адзначаным, спынімся падрабязней на філасофскай рэфлексіі сучаснай матэматыкі, каб было зразумелым вышэйпададзенае і, самае галоўнае, рацыянальна асэнсавана неабходнасць радыкальных пераўтварэнняў у змесце адукацыі.

Па-першае, матэматыка як феномен культуры складае адзінае цэлае з канкрэтна-гістарычнай практыкай і звязана не толькі з развіццём метадаў даследавання, распрацоўкай спецыфічных навуковых падыходаў да рэпрэзентацыі рэчаіснасці, але і з рэалізацыяй функцый пераходу ад праўдзівых меркаванняў да праўдзівых высноў. Па-другое, матэматыка

уяўляе сабой вызначаную сістэму сродкаў адлюстравання і ўзнаўлення канкрэтнага спосабу дзейнасці. Па-трэцяе, матэматыка, будучы асобным спосабам рэпрэзентацыі рэчаіснасці, ахоплівае некалькі родавых яё тыпаў: матэматычную рэчаіснасць, тоесную аб'ектыўнай дзейнасці; уласную аб'ектыўную рэальнасць матэматыкі, якая адкрываецца ёю ў сферы вышэйшых сферах існага і ў свеце высокаабстрагаваных форм і разнастайнасцей з уключэннем магчымых, патэнцыяльных форм; віртуальную рэальнасць і інш.

Дыскусы аб прыродзе аб'екта (і прадмета) матэматыкі як навукі вагаюцца ад непрызнання яго ў поўным сэнсе дадзенага слова да крайне яснага ўказання на колькасную вызначанасць рэчаў і адносін аб'ектыўнай рэчаіснасці. Рэальнасць адносін, з якімі мае справы матэматыка, ёсць рафініраваны выраз патэнцыяльна мыслімых форм для высвятлення сутнасці аб'ектыўнага свету, узятых у крайне абстрактным выкананні. Яны ўключаюць мысленныя формы магчымага, якое не можа быць «указана» з прычыны адсутнасці ў рэчаісным свеце яго непасрэдна бачных эксплікатаў у якасці прыналежных аб'ектыўнаму свету структур.

Тым не менш, свет паняццяў, якія ўводзяцца матэматыкай, надзяляецца абстрактнай абалонкай і ўяўляе сабой толькі ахопленыя розумам рэчы, адкрытыя на аснове ўлацівага дадзенаму спосабу рэсурса (логіка, дэдукцыя, аналогія і інш.), ёсць рэчаіснасць, настолькі аб'ектыўная, як і свет матэрыяльных рэчаў. Не прызнаць гэта — значыць страціць уяўленне аб здабываемых матэматыкай ісцінах як рэчаісных структурах дадзенай рэальнасці і аказацца прыхільнікам «чистого умопорождения», што афарбавана толькі ў суб'ектыўныя тоны і нясе адбітак чыстай выдумкі.

Прастора, у якой апрадмечваецца матэматычная рэфлексія, матэматычная канцэптуальнасць, матэматычнае теарэтызаванне, матэматычнае мысленне пра істотнае, уяўляе сабой асобую форму структур, праз якія прырода арганізуе свае парадкі, але дазваляе чалавеку выразіць іх крытэрыяльнасць на больш высокіх узроўнях абагульненасці, чым тая, што выяўляе сябе дзейнай на ўзроўні непасрэднага дадзенага. Без эшаланіраванага абагульнення, абстрагавання і пабудовы шматзвённага ланцуга абстракцый ад абстракцый немагчыма пранікнуць у сутнасць прадмета матэматыкі, а таксама ў тыя мэты (ці супермэты), якія даюць рух яе развіццю, арыентуюць на прагрэс.

У сваёй практычнай дзейнасці чалавек мае справу з такой разнастайнасцю сувязей і адносін, якія складаюць колькасную вызначанасць рэчаў, якое непараўнальна са светам матэматычных аб'ектаў, якія яе рэпрэзентуюць. Гэта неадпаведнасць рашаецца стварэннем новых матэматычных сродкаў разумення колькаснай вызначанасці з'яў рэчаіснага свету.

Сваёй шматграннай дзейнасцю чалавек узвёў грандыёзную сістэму матэматычных ведаў, прыдаў ёй жыццёвы імпульс «решателю задач», якія паўсталі на яго шляху, і звязаў з ёй свае надзеі. Генезіс культуры чалавечтва і генезіс, убудаваныя ў яе на правах неад'емнага кампанента ўсяго комплексу матэматычных ведаў, калі і не супадаюць, то шмат ў чым аднапраўлены. І таму адказ на пытанне аб мэтах матэматычнага пазнання трэба шукаць у сістэме яго ўтрымліваючай.

Практыка, карысць, выгода (непасрэдня патрэбы грамадства) ці прыгажосць, мера, гармонія (больш высокія духоўныя каштоўнасці і ідэалы) — што з'яўляецца вядучым звяном і асноўным фактарам матэматычнага пазнання? Адназначнага адказу, універсальна прыгоднага для ўсіх гістарычных фаз станаўлення матэматыкі, культуры і грамадскага станаўлення матэматыкі, культуры і грамадскага прагрэсу ў цэлым, няма. Тут мае месца рух і перамяшчэнне каштоўнасцей ад аднаго полюса да другога. Праўда, відаць, у тым, што на кожнай фазе развіцця матэматыкі як навукі неабходна падразумяваць мернае злучэнне тых ці іншых пачаткаў і іх цесную сувязь.

Раскол матэматыкі на традыцыйную і новую, які адбыўся ў сярэдзіне XX ст., не з'яўляецца «катастрофай» ў межах рацыяналістычных форм і інстытутаў матэматычнай думкі, як лічаць многія, не прадвеснік ці ўвасабленне крызісу культуры грамадства, яго «духоўнай агоніі», не адказ сукупнага розуму чалавечтва ад далейшага пранікнення ў глыбіні сутнасці свету, ад нарошчвання тэхналагічнай магутнасці грамадства праз распрацоўку і ўкараненне ў зварот новых матэматычных ідэй. Насупраць, дадзеная падзея ўяўляе сабой вынік натуральнага працэсу дыялектызацыі навуковых ведаў у яго вышэйшай, найбольш усеагульнай матэматызаванай форме. Гэта — прадукт унутранага развіцця матэматыкі, які парадзіў ў лоне аднаго і таго ж адзінства дзве фундаментальныя супрацьлегласці, дзве палярныя сілы, у выніку сінергізму і самакарэкцыі кожнай з якіх нараджаюцца дадатковыя імпульсы, адкрываюцца няведаныя

да гэтага моманту крыніцы руху наперад і нарошчвання матэматычнага патэнцыялу.

Па гэтай прычыне і матэматычная адукацыя ў метадалагічным плане павінна ўяўляць сабой адзінства творчай дзейнасці матэматыка па рэпрэзентацыі колькаснай вызначанасці аб'ектыўнай рэальнасці, яе пабудовы ў некаторай сістэме матэматычных сродкаў і актыўнасці пазнаючага суб'екта. Апошні праз матэматычныя абстракцыі высокага узроўню не толькі канструіруе існуючыя на дадзены момант станы аб'ектыўнай рэчаіснасці, але і прагназіруе іх змяненне і развіццё ў будучым.

Такім чынам, матэматыка выступае універсальнай метадалогіяй у пошуку прыёмаў і сродкаў не толькі пазнання, але і адукацыі, а творчая дзейнасць матэматыка ўяўляецца як узор, ідэал пазнавальнай актыўнасці суб'екта з мэтай пераўтварэння аб'ектыўнай рэчаіснасці. Бо, як лаканічна сказаў выдатны папулізатар матэматыкі Гуга Штэйнгауз, «матэматыка — пасрэднік паміж духам і матэрыяй».

SUMMARY

The article is devoted to the problem of describing the role and the position of mathematics in modern system of scientific knowledge, in cognition of the world and society. Great reforming force and constructive potential of mathematics us and when the empirical knowledge theoretical, integrity of representations.

Рэзюмэ

Артыкул прысвечаны важнай праблеме — высвятленню ролі і месца матэматыкі ў сучаснай сістэме навуковых ведаў, у працэсе пазнання сусвету і грамадства. Усебакова абгрунтаваны тэзіс аб пераўтваральнай моцы і канструктыўным патэнцыяле матэматыкі ў сучасную эпоху, калі эмпірычныя веды саступаюць месца ведам тэарэтычным, цэласнасці ўяўленняў пра Сусвет, што забяспечваецца матэматызаваным яго бачаннем.

УДК 167

Р. І. Бліхарж, Г. У. Вержыбок

ДАМІНАНТЫ МЕТАДАЛАГІЧНАЙ РЭФЛЕКСІІ Ў НАВУКОВА- ДАСЛЕДЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ

Праграмна-мэтавая накіраванасць навуковага даследавання — атрыманне новых ведаў — істотна ўплывае на змястоўны

адбор яго магчымых варыянтаў. Значнасць пры гэтым набывае і метадалагічная рэфлексія. Яна вызначае асноўныя дамінанты канкрэтнага навуковага даследавання — онтычныя і анталагічныя, логатэхнічныя і інтэлектуальна-рацыянальныя, онтатэхнічныя і аперацыяналісцка-працэдурныя формы (схемы) структуравання, мадэліравання і інстытуцыяналізацыі механізму рэалізацыі даследчыкам філасофскіх і найбольш фундаментальных і агульных метадаў, прыёмаў і сродкаў спецыяльных навук [1—3]. Любое навуковае даследаванне мае выгляд пэўнай схемы, у якой эксперыментальна-вымяральныя працэдурныя, пазнавальныя цяжкасці, сітуацыі, праблемы, задачы, змест тэарэтычных выказванняў (сцвярджэнняў, гіпотэз, ідэй або іх сукупнасць) аўтара дыялектычна звязаны.

Выкладзенае дазваляе ўзаемазвязаць дэскрыптыўныя і прэскрыптыўныя веды, што вызначаюць магчымасць выкарыстання асаблівага свету ідэальных канструктаў, сімвалаў, формул, знакаў, вылічэнняў і г. д. На гэтай аснове ажыццяўляецца функцыя стандартызацыі параметраў асэнсавання і пераасэнсавання існуючых тэорый і факталагічных даных, іх крытыка-аксіялагічна-гістарычная рэтраспектыва ў якасці «дысцыплінарнай» матрыцы. Сама ж матрыца на аснове канкрэтна-навуковых прынцыпаў (адпаведнасць, дапаўняльнасць, назіральнасць) не толькі выяўляе канструктыўнасць метадалагічных пастулатаў, у адпаведнасці з якімі адбываецца рух пазнавальных дзеянняў даследчыка, але і вызначае навуковую надзейнасць і эфектыўнасць эксперыментальна-вымяральных тэхналогій, працэсуальна-працэдурнай метадыкі. Дадзены імператывы служыць асновай для пабудовы канструктыўна-рэфлексійнай пазіцыі суб'екта даследавання.

Дзякуючы гэтаму любое навуковае даследаванне можна характарызаваць як дзейсна-практычнае ў арганізацыйна-мысліцельным і рацыянальна-лагічным аспектах. Папярэдняя інтэрпрэтацыя наяўных ведаў, што маюць як агульны, так і прыватны характар (тэорыі, канцэпцыі, эмпірыка-фенаменальныя даныя) выступае логіка-гнасеалагічным абгрунтаваннем пэўнага прадмета і аб'екта навуковага даследавання, зместу праблемы, дыялектычна гібкай узаемасувязі тэарэтычных, эмпірычных і працэдурна-працэсуальных канструктаў даследавання [рыс. 1—2].

(----- рысунак -----)

Рыс. 1. Дзейсна-практычная характарыстыка навуковага даследавання

Сувязным звязом у мысленным узнёўленні аўтарам канструктаў (элементаў) навуковага даследавання выступае метадалогія, «фонавым» абгрунтаваннем якога з'яўляюцца актуальныя веды аб прадмеце і аб'екце пазнавальнага інтарэсу. Праблемна-пошукавая рэдукцыя гэтых ведаў дазваляе ўключыць у пазнавальны працэс асаблівую кагнітыўна-апрыёрную адзінку — інсайт. Аформлены ў выглядзе дыскурслагічнай дэфініцыі даследчага пошуку, ён выконвае ролю функцыянальна-аператыўнага пачатку, які дае магчымасць сфарміраваць праблему, абгрунтаваць і абазначыць яе, адпаведным чынам зафіксаваць у якіх-небудзь знакава-сімвалічных сістэмах. Неабходнай умовай з'яўляецца ўключэнне імавернаснай ацэнкі ведаў аб аб'екце, разнастайных інварыянтных крытэрыяў значнасці праблемы і праблемнай сітуацыі на дадзены канкрэтны часавы перыяд — аналіз, асэнсаванне, інтэрпрэтацыя, абгрунтаванне, аргументацыя.

У сілу гэтага магчымы памылкі і рознага роду цяжкасці, няпэўнасць. На гэтым выбудоўваецца магчымасць іх эксплікацыі ў гіпотэзы, праблемы і да т. п. Іх інфармацыйнае значэнне фіксуецца з дапамогай інструментальна-лагічных сродкаў, якія аналізуюцца, камбінуюцца, пераўтвараюцца. Адсюль і пэўная гіпатэтычнасць, выпадковасць пазнавальных дзеянняў па прынцыпе «спроб і памылак», «pro et contra», уключанасць індывідуальна-асобасных уяўленняў, ацэнак сэнсу, мэты і зместу канкрэтна-прадметнага даследавання, спосабаў яго арганізацыі.

Дадзеная кантэкстуальнасць, аперацыянальнасць, выпадковасць, сітуацыйнасць, імавернасць, канструктыўнасць вызначаюць і селектыўную функцыю інсайта як своеасаблівага сродку рэфлексіруючага мыслення. Працэс яго практычнага дзеяння ўключае рознага роду меркаванні, здагадкі, гіпотэзы, папярэднія ўяўленні суб'екта аб аб'екце. Іх тлумачэнне з пазіцыі вядомага (ізаморфнага, аналагічнага), не заўсёды з'яўляецца дзейсна сутнасным. Усё гэта выклікае неабходнасць вызначэння асноўных параметраў (дамінант) метадалагічнай рэфлексіі ў навукова-пазнавальнай практыцы.

У гэтым аспекце важнейшым сродкам з'яўляецца філасофстваванне як працэс ацэначна-арыенціровачнай катэгарызацыі агульных схем пазнання, агульнанавуковых і прыватна-навуковых прынцыпаў арганіза-

цыі даследавання. Гэта азначае, што «каким бы то ни был начальний момент научной деятельности, она предполагает соблюдение двух обязательных условий: если идет эксперимент, следует размышлять; когда размышляешь, следует экспериментировать. То есть, в любом случае эта деятельность связана с трансценденцией, с выходом за некие границы» [5, с. 29].

Філасофстваванне (меркаванне, роздум) як сацыякультурнае вымярэнне ўзаемасувязі прафесійнай і метадалагічнай рэфлексій выконвае дэскрыптыўна-аперацыяналісцкую функцыю — што і як вывучаць, тлумачыць, абагульняць, сістэматызаваць. Механізм іх дзеяння выступае ўмовай свабоды мыслі даследчыка — выбар ім «сыходнай» інфармацыі і працэсуальна-працэдурных метадаў, дапушчэнняў, крытэрыяў рэфэрэнтнасці новых ведаў. Значнасць маюць такія дамінанты эксплікацыі рэфлексіі (прафесійнай і метадалагічнай), як стыль мыслення, устаноўка, карціна свету, агульная канцэптуальная сістэма (АКС), парадыгма, з'яўшчэнная ідэя (негатыўная ці пазітыўная). Так, устаноўка, як адна з асноўных форм праяўлення суб'ектыўна-асобаснага разумення навуковай праблемы, выконвае адлюстравальна-інфармацыйную функцыю. Яна выступае ў выглядзе сітуацыйных адносін «праблема — задача — мэта — сродак». Тым самым не толькі характарызуе дэтэрмінаванасць мыслення наяўных ведаў аб аб'екце, але і вызначае розныя аспекты яго даследавання, дэталізуе адпаведны ўзровень прымяняльнасці агульнапрынятых навуковых метадаў і сродкаў даследавання (рыс. 2).

(----- рысунак -----)

Рыс. 2. Схема фармальна-лагічнай структуры навуковага даследавання

1 Агульная канцэптуальная сістэма (метаўзровень) і прыватная канцэптуальная сістэма (ПКС), што ўлічваюць прадметна-аб'ектную спецыфікацыю навуковай дысцыпліны.

Усе сродкі, методыка, тэхніка і тэхналогія іх прымянення павінны быць каштоўна-нейтральным спосабам «апісання» (тлумачэння, разумення) таго, што ёсць. Менавіта на гэтым будзеца патрабаванне аб'ектыўнасці, што праяўляецца як псіхалагічны акт аб'ектывізацыі. Важна памятаць, што ўстаноўка праяўляецца як каштоўна-матывацыйны кампанент навуковага інтарэсу,

пошуку, творчасці. Змест кампанента вызначаецца не толькі асобасным сэнсам светапоглядных уяўленняў. У кантэксце нашай праблемы змястоўна-сэнсавая характарыстыка ўстаноўкі вызначаецца перш за ўсё знешнімі, прадметна-лакалізаванымі аб'ектамі. Менавіта таму ўстаноўка заўсёды ёсць пэўная прадэспазіцыя (схільнасць) «выбіральнасці» дзеянняў з імі (матэрыяльнымі ці ідэальнымі), суаднясення гэтых дзеянняў з рэальнымі ўмовам і існавання.

У сілу гэтага ўстаноўка, як асобасна-псіхалагічнае ўтварэнне, накіравана на выяўленне сутнасных характарыстык аб'екта даследавання, рацыянальнай ацэнкі адпаведнасці эмпірычных або тэарэтычных ведаў рэчаіснасці. Такая эсэнцыялісцкая накіраванасць устаноўкі вызначае стэрэатыпнасць у выбары працэдурна-аперацыяналісцкіх сродкаў, што забяспечваюць гэту адпаведнасць, і ўключае ўстаноўкі ў агульную канцэптуальную сістэму (АКС) агульнанавуковых метадалагічных прынцыпаў.

Агульная канцэптуальная схема з'яўляецца спецыфічнай формай філасофска-светапогляднай і навуковай арыентацыі даследчыкаў. АКС, што абапіраецца на прынцыпы рацыяналізму, рэдукцыянізму і эвалюцыянізму, рэалізуе крытыка-анталагічную і крытыка-гнасеалагічную функцыі метадалогіі (агульнанавуковай і прыватна-навуковай). Дзякуючы гэтаму ажыццяўляецца крытычны аналіз аўтарскіх рашэнняў даследчай задачы (гіпотэзы), абагульненняў, інтэрпрэтацый факталагічнага матэрыялу, практычных рэкамендацый па рэалізацыі выніковых ведаў. Справа ў тым, што аб'екты пазнання ў сваёй прадметна-змястоўнай характарыстыцы паўстаюць перад пазнавальным суб'ектам як некаторае ідэальнае ўтварэнне. Аднак не заўсёды выступаюць прамым іх аналагам. Логіка-гнасеалагічная сумяшчальнасць ідэальных і матэрыяльных утварэнняў (аб'ектаў) не з'яўляецца тым, што адвольна канструюецца па законах фармальнай логікі. Менавіта таму вызначэнне ўмоў іх сумяшчэння выступае як рэфлексійна-інтэлектуальны працэс пошуку асноўных параметраў эксплікацыі наяўных ведаў у канву даследчай праграмы, у змястоўна-працэдурную схему аўтарскіх суджэнняў і пазнавальных дзеянняў.

Любы пазнавальны акт, што нясе змястоўную інфармацыю пра аб'ект (клас, мноства, сукупнасць аб'ектаў), уключае яго пачуццёва-назіральны і рацыянальны (абстрактна-паняцыйны) вобразы. Дыалектычнае адзінс-

тва вобразнасці яго зместу і знакавай формы выражэння дэтэрмінуе ўзаемасувязь адносінаў «пачуццёвае — рацыянальнае — эмпірычнае — тэарэтычнае». Ствараюцца ўмовы прадудыравання такіх «канструкцый» (ідэальных аб'ектаў), якія могуць не мець карэляцыі ў рэчаіснасці. Гэта можа спараджаць ілюзію поўнай тоеснасці вобраза і аб'екта, калі вобразы прадметаў уяўляюцца як самі аб'екты. Разам з тым ілюзія такога парадку заключае магчымасць скажонага адлюстравання (пазнання) аб'ектаў, кагнітыўна-гнасеалагічнае «жаданне» абсалютызаваць пачуццёвыя і рацыянальныя, эмпірычныя і тэарэтычныя формы пазнання, супрацьпаставіць іх.

Інтэнсіўнасць, пэўная працягласць працэсу, прасторавая яго праекцыя на прадметны свет праз іх ідэальных канструктаў накладваюцца на адпаведныя псіхічныя мадальнасці суб'екта, могуць істотна ўплываць і на вызначэнне крытэрыяў сутнасці і верагоднасці ведаў. Для атрымання ведаў аб адпаведнасці (хаця б адноснай) любога ідэальнага вобраза — канструкта, ідэі, тэорыі, гіпотэзы — аб'екту, выкарыстоўваецца метадаў узыходжання ад абстрактнага да канкрэтнага і наадварот. Дзякуючы гэтаму ажыццяўляецца мэтанакіраваная аб'ектывізацыя інфармацыі з дапамогай «аператыўных сімвалаў» дысцыплінарнай матрыцы, што падпарадкоўваюцца пэўным правілам аксіяматыка-дэдуктыўнай пабудовы аб'ектаў. Менавіта АКС і ПКС рэгулююць адносіны суб'екта навуковага даследавання да вывучаемага аб'екта і ведаў аб ім — фактаў, гіпотэз, тэорыі, канцэпцый. Тым самым ствараюцца новыя параметры мадэльнай сувязі суб'ект — прадмет — аб'ект — мэта — задача, што вызначае магчымасць алгарытмізацыі ў логіцы пазнавальных дзеянняў для атрымання новых ведаў, іх апісання і рэпрэзентатыўнасці (тлумачэнне і прадказанне).

Важнасць набывае і эўрыстычная ідэя аўтара, «надзеленая» пэўнай аксіяматычнай відавочнасцю. Гэта дазваляе, з аднаго боку, ажыццяўляць аналіз і сінтэз новай інфармацыі з тым, каб выбудаваць яе ў некаторую адзіную сістэму — тэорыю аб'екта, а з другога — выступаючы як форма верагоднасных ведаў (здагадка, меркаванне, праблематычнае суджэнне, дапушчэнне, сутасць або надзейнасць якога не даказана), ідэя выконвае метадычную функцыю ў арганізацыі навуковага даследавання, канцэптually-метадалагічнага абзначэння праблемы, метадычных прыёмаў іх вырашэння. Як вядома, любое дапуш-

чэнне ёсць выражэнне пэўнага ўзроўню ведаў аб аб'екце, калі яшчэ не дасягнута верагоднае яго тлумачэнне і вылучаецца толькі адно з магчымых. Адзначым, што ідэя ў навуковым даследаванні афармляецца ў форме гіпотэзы (асноўнай і рабочых).

Каб пазбегнуць суб'ектывізму ў іх вылучэнні, неабходна выконваць патрабаванні дыялектычнай логікі, а не метафізічнай аднабаковасці супрацьпаставлення ідэі — дапушчэння па тыпе «або — або». Магчымае і верагоднае ў працэсе мысліцельнай дзейнасці ўзаемазвязаны і ўзаемаабумоўлены. Неабходна мець на ўвазе, што яны — толькі характарыстыкі ведаў, іх нельга змешваць ні з ісцінай, ні з няпраўдай. Як падкрэсліваў М. Планк, «значенне навуковай ідэі часта караніцца не ў ісцінасці яе зместу, а ўсецэннасці... У адносінах да гэтых ідэяў мае значэнне не пытанне — ісціна ці ложна?, а пытанне — ценна ці неценна для навукі?» [6, с. 197].

Але паколькі ўсе ідэі ёсць адпаведнае адлюстраванне вопыту паўсядзённага і навуковага, натуральна, што яны ўяўляюць канцэнтраванае выражэнне светапоглядных уяўленняў. Хоць і не заўсёды іх сувязь са светапоглядам прамая і непасрэдная, усведамляемая самім суб'ектам пазнання. Аднак у любым выпадку ідэя выконвае функцыю метадалагічна-гнасеалагічнага і метадычна-працэсуальнага прынцыпаў. З дапамогай гэтых прынцыпаў ажыццяўляецца сістэматызацыя, абагульненне і сінтэз эмпірычных ведаў, іх пераўтварэнне ў тэарэтычныя.

Такое функцыянальнае прызначэнне навуковай ідэі ў пазнанні вызначае магчымасць і неабходнасць стварэння мадэлі пастаноўкі праблемы і яе вырашэння. У навуцы яна атрымала назву парадыгма. Як мадэль — схема дапушчэнняў і дзеянняў з даследуемым аб'ектам — яна выконвае функцыю іх алгарытмізацыі. Гэта садзейнічае ўключэнню ў звязку «предположение (ідэя) — абвэржэнне (эксперымент) — доказ (тэорыя)» такіх форм і іспосабаў пазнавальнай дзейнасці, якія рэалізуюць яе ў выглядзе квазінепарыўнага працэсу. На гэтым грунтуецца творчы пошук новых рашэнняў і новых падыходаў разумення атрыманых ведаў (факта), іх сувязі з папярэднімі ўяўленнямі, тэорыямі, ацэнкамі.

Ствараецца магчымасць пашырыць рамкі катэгарыяльнага апарату за кошт уключэння ў ход пазнавальнага працэсу ідэі паралелізму і эквівалентнасці адпаведных навуковых і філасофска-метадалагічных паняццяў. Абсяг іх «сутыкнення» значна пашырае рамкі наву-

ковага даследавання. З аднаго боку, дапамагае пераадолець, у пэўнай ступені, стэрэатып навуковых поглядаў на «ўстарэлыя» методыкі арганізацыі даследавання, а з другога — садзейнічае захаванню ўсяго станоўчага ў стандартызаваным алгарытме, назапашаным у працэсе даследчай дзейнасці папярэдніх пакаленняў і індывідуальнага вопыту (так званы «адборачны варыянт»).

Дзякуючы новым тэхналогіям арганізацыі канкрэтных даследаванняў, ЭВМ і матэматызацыі рашэння кагнітыўна-пазнавальных задач і абагульнення атрыманых факталагічных ведаў значна ўзрастае роля метадалагічнай рэфлексіі. Натуральна, што захоўваецца і значнасць парадыгмы як строга фіксаванай «дысцыплінарнай матрыцы». Такая інтэрпрэтацыя інфармацыйна-аксіялагічнай значнасці парадыгмы тлумачыцца і тым, што ў навуковым пазнанні прысутнічаюць умовы для ўзнікнення новых сродкаў і метадаў даследавання, што суправаджаецца змяненнем і ўскладненнем аб'екта і прадмета, прадпасылка і абгрунтаванню, ролі эксперыменту, зместу і структуры тэарэтычных ведаў, крытэрыяў іх рэпрэзентатывнасці.

Менавіта таму ў якасці істотнага і неабходнага крытэрыяльнага параметра функцыянальнай значнасці парадыгмы, як мадэлі-схемы, алгарытму, матрыцы пастаноўкі, вызначэння і рашэння даследчых задач выступае навуковая карціна (вобраз) свету. Будучы ідэальнай мадэллю свету, які існуе і сам па сабе і як свет, што ўключае чалавечую жыццязейнасць, вызначае канцэптuallyныя, метадалагічныя і інструментальныя прадпасылкі (папрабаванні) яго вывучэння. На аснове гэтых прадпасылак фарміруюцца сістэма аргументацыі, абгрунтавання і абвяржэння ведаў, іх сістэматызацыя і абагульненне. Самі ж прадпасылкі выбудовваюцца ў адпаведнасці з кантэкстам агульных светапоглядных уяўленняў, якія сацыяльна-культурна абумоўлены гістарычным часам і ўключаны ў прафесійна-метадалагічныя веды даследчыка.

Прадпасылкамі выступаюць найбольш агульныя ўяўленні аб рэальнасці, законах узаемадзеяння яе элементаў, зыходных пасылках змяненняў на ўзроўні субстратнага (рэчыўнага) стану рэальнасці, вызначэння меры сістэмы адліку гэтага стану і г. д. Яны з'яўляюцца канцэптuallyнымі прадпісаннямі, на аснове якіх выбудовваюцца мадэлі навуковай аргументацыі: сістэмы індуктыўна-статыстычных, імавернасных, логіка-вероятностных вывадаў, аксіяматыка-індуктыўных і інш.

Характэрнымі рысамі навуковай аргументацыі і навуковага светапогляду з'яўляюцца праясненні меры сапраўднасці / несапраўднасці вылучаемага палажэння. На гэтым грунтуецца прэзюмпцыя сумнення: пад сумненнем павінна быць пастаўлена ўсё, што не даказана фактамі, правэрана ў эксперыменце, не рэалізавана, практычна-прадметна не ажыццёўлена. Значыць, сродкамі аргументацыі, апісання, тлумачэння, разумення павінны быць аб'ектываваныя рэзультаты. Адсюль імкненне да поўнай элімінацыі суб'екта і ўсяго суб'ектыўнага ў ходзе навуковага даследавання. Чым аб'ектыўней навуковы рэзультат, тым ён бліжэй да ісціны.

Навуковае даследаванне не ёсць рэзультат спантаннай дзейнасці розуму вучонага, адарванага ад яго прафесійнай падрыхтоўкі. Ён вызначаецца прыродай даследуемага аб'екта, служыць пэўнай пазнавальнай мэце, што арганізоўвае і накіроўвае даследчы працэс на атрыманне патрабаванага выніку. У кантэкстуальны змест навуковага даследавання ўключаюцца спецыфічна індывідуалізаваныя адносіны да метадалагічных абгрунтаванняў навуковых ведаў. Навуковае пазнанне практычна заўсёды «лакалізавана» ў свядомасці і дзеяннях асобнага суб'екта. Ён — істотная структурная адзінка навуковага пазнання і таму яго асобасныя характарыстыкі ўплываюць на рэальныя формы арганізацыі даследавання, выбар тэхнікі і тэхналогій яго паводзін, логіка-рацыянальныя метады сістэматызацыі і абагульнення атрыманых вынікаў, спосабы лагічнай пабудовы тэорыі, вызначэння крытэрыяў навуковасці і аб'ектыўнай сапраўднасці выніковых ведаў, спосабаў іх верыфікацыі.

Уключэнне індывідуальна-асобаснага ў пазнавальны працэс не выключае філасофска-метадалагічнага папрабавання інтэрсуб'ектыўнасці фіксацыі рэзультатаў навуковага даследавання як яго сутнаснай характарыстыкі. Акцэнт на немагчымасці элімінаваць усе моманты індывідуальна-суб'ектыўнага (або суб'ектыўна-групавога), адмовіцца ад іх у працэсе навуковага пазнання, дазваляе зразумець механізм псіхалогіі творчасці, з'яўлення новых ідэй, новых адкрыццяў у навуцы. Індывідуальнае, будучы непаўторным, стварае ўмовы для разнастайнасці навуковых выказванняў па адной і той жа праблеме, паняццёва канцэптuallyнай фіксацыі (ідэй, тэорыі), метадаў і спосабаў яе вывешчэння, апісання і інтэрпрэтацыі. У гэтым кантэксте агульнанавуковыя і прыватна-навуковыя метадалагічныя нарматывы маю-

ць абсалютнае і універсальнае значэнне для кожнага даследавання, выконваюць функцыю аксіялагічнай ацэнкі яго рэзультатыўнасці з пункту гледжання атрымання аб'ектыўна-сапраўдных ведаў. Менавіта ў гэтым плане неабходна гаварыць аб парадыгмальнасці навукова-даследчай дзейнасці і навуковага стылю мыслення.

Парадыгма як агульнапрынятая мадэль навуковага даследавання выступае своеасаблівай формай трансляцыі ўяўленняў вучонага аб логіка-метадалагічных нарматывах, гнасеалагічных стандартах, канцэптуальных абгрунтаваннях, канкрэтных спосабах апісання, абагульнення і інтэрпрэтацыі прмежжавых і выніковых рэзультатаў даследчай дзейнасці. Аналітычнасць парадыгмальнага падыходу дазваляе ажыццяўляць «адсячэнне» другаснага, канструяванне гіпотэз і вывадаў ведаў, лагічна выводзіць новыя сцвярджэнні з іншых, афармляць мыслі ў форме лагічнага ланцуга меркаванняў, некаторыя зьенні якога правяраюцца шляхам «выхадаў» у сферу практычнай рэалізацыі (эксперымент, прадметна-матэрыяльная практыка грамадства). У логіка-метадалагічных адносінах гэта азначае, што ў ходзе рэалізацыі даследчай праграмы ажыццяўляецца «непрерывный процесс интерпретации, включающий феноменальную эмпирическую очевидность, ведет к углублению интерпретации и приводит нас через серию последовательных приближений к интересубъективно значимой истине» [7, с. 460].

Дамінантай эксплікацыі метадалагічнай культуры даследчыка выступае і стыль мыслення, што прымяняецца ў навуковай супольнасці. Стыль мыслення вызначае своеасаблівасць тэхніка-тэхналагічных прыёмаў работы з той ці іншай інфармацыяй, працэдура-працэсуальных метадаў і спосабаў яе выкарыстання. Гэта дазваляе ажыццяўляць аналітыка-аксіялагічную інтэрпрэтацыю ведаў аб аб'екце ў аспекце практычна-эмпірычнага або рацыянальна-тэхналагічнага яго выкарыстання. Разам з тым асэнсаванне і прыняцце адпаведных рашэнняў аб неабходных і эфектыўных дзеяннях ажыццяўляецца на аснове агульнапрынятых стандартаў пастаноўкі кагнітыўна-даследчых задач. У гэтым кантэксце стыль навуковага мыслення і парадыгма выконваюць рэгулятыўную функцыю, выступаюць адначасова інтэграваным выражэннем адлюстравальна-інфармацыйнага і ацэначна-каштоўнаснага ўзроўня засваення і ўсведамлення суб'ектам гістарычнага вопыту пазнавальных адносін да свету.

Такім чынам, канкрэтна-навуковае даследаванне ўключае некалькі кампанентаў, узаемасувязь і ўзаемадзеянне якіх апасродкавана прадметна-лагічным зместам інтэлектуальнай (карціна свету, ідэалы навуковасці, устаноўкі, канцэпцыі, тэорыі, прынцыпы, дэфініцыі, нарматывы, методыкі, разлікі, формулы) і матэрыяльнай (прыборы, назіранні, вымярэнні, эксперыменты, разнастайныя тэхнічныя сродкі) тэхналогій. Усе яны ёсць спецыфічныя прадметы, прыёмы і сродкі арганізацыі навуковай дзейнасці. Характэрнай іх асаблівасцю з'яўляецца ўсеагульнасць і рэцэптурнасць, што вызначае, на наш погляд, адзінства стылю навуковага мыслення, рэалізуемага суб'ектамі навуковай дзейнасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Егоров Ю. А. Методологические проблемы современного научного познания : учеб. пособие. М., 1993.
2. Лазаревич А. А. Научное познание в информационном обществе. Мн., 1993.
3. Мировоззренческие структуры в научном познании. М., 1993.
4. Бліхарж Р. І., Вержыбок Г. У. Сістэмна-структурны і фармальна-лагічны аналіз навуковага даследавання // Весті ВДПУ. 2005. № 1. Серія 2.
5. Башляр Г. Новый рационализм. М., 1987.
6. Планк М. Единство физической картины мира. М., 1996.
7. Апель Карл-Отто. Проблема феноменологической очевидности в свете трансцендентальной семиотики // Хрестоматия по истории философии (западная философия) : учеб. пособие для вузов. В 3 ч. Ч. 2. М., 2001.
8. Бліхарж Р. І., Вержыбок Г. У. Дамінанты метадалагічнай рэфлексіі ў навукова-даследчай дзейнасці // Весті ВДПУ. 2005. № 2. Серія 2. № 1.

SUMMARY

Principal dominants of methodological reflective explication in content — information, technical-technological context are analyzed. Activity-creative characteristics of the functionally-operative origin in the scientific research are considered.

Рэзюмэ

Аналізуюцца асноўныя дамінанты эксплікацыі метадалагічнай рэфлексіі ў змястоўна-інфармацыйны і тэхніка-тэхналагічны кантэксты навуковага даследавання. Разглядаецца дзейнасна-творчая характарыстыка функцыянальна-аператыўных пачаткаў — дамінант навуковага даследавання.

Рыс.— 2. Бібліягр.— 5 назваў.

УДК 1:316

А. У. Кузняцоў

САЦЫЯЛЬНАЯ ФІЛАСОФІЯ Ў СІСТЭМЕ СУЧАСНЫХ ФІЛАСОФСКІХ ВЕДАЎ

Умногіх сучасных падручніках па філасофіі структура філасофскіх ведаў звычайна падраздзяляецца на чатыры галоўныя філасофскія дысцыпліны: 1) анталогію — вучэнне аб быцці; 2) гнасеалогію — вучэнне аб пазнанні; 3) антрапалогію — вучэнне аб чалавеку, яго прызначэнні, дзейнасці і г. д.; 4) сацыяльную філасофію — вучэнне аб грамадстве, філасофію гісторыі і інш. Дадзены пералік асноўных філасофскіх дысцыплін выразна прасочваецца і ў стандартах вышэйшай адукацыі Рэспублікі Беларусь па прадмеце філасофіі [1].

Апрача названых асноўных філасофскіх дысцыплін вылучаюцца дадатковыя філасофскія дысцыпліны, да якіх аўтары падручнікаў па філасофіі адносяць часам адвольна абрысаванае кола разнастайных вучэбных прадметаў: этыку — філасофію маралі, эстэтыку — філасофію мастацтва, філасофію мовы, палітыкі, права і г. д.

Узаемасувязь паміж чатырма асноўнымі і дадатковымі філасофскімі дысцыплінамі (калі такая субардынацыя праводзіцца) разглядаецца такім чынам, што яны фарміруюць як бы цэнтр філасофскіх ведаў, які вызначае асноўныя вектары развіцця яго перыферыі, да якой належаць дадатковыя філасофскія дысцыпліны. У сваю чаргу, самі галоўныя філасофскія дысцыпліны лічацца дастаткова аўтаномнымі і незалежнымі адна ад другой.

На наш погляд, дадзеная класіфікацыя філасофскіх ведаў, з аднаго боку, фіксуе рэальны гістарычны працэс развіцця і дыферэнцыяцыі філасофскіх ведаў, а, з іншага — з'яўляецца некрытычнай спробай злучэння ў адно цэлае прынцыпаў асноўных напрамкаў філасофскай думкі XX ст: анталага-натуралістычнага, феноменалага-экзістэнцыяльнага, гнасеалага-метадалагічнага і сацыяльна-крытычнага. У выніку такога злучэння фарміруецца дастаткова эклектычныя філасофскія канцэпцыі, прынцыпова не здольныя вырашыць тыя грандыёзныя праблемы, якія стаяць перад сучасным чалавецтвам і філасофіяй як самаусведамленнем сучаснай эпохі.

Як вядома, у час зараджэння класічнай еўрапейскай філасофіі ў Старажытнай Грэцыі

(VII — V стст. да н. э.) сваю галоўную задачу першыя філосафы бычылі ў пабудове агульнага вучэння аб быцці. Зыходзячы з канцэпцый аб быцці і ўстройстве Космасу, філосафы-дасакратыкі рабілі вывады аб прызначэнні чалавека, аб яго пазнавальных магчымасцях і аб тым, як павінна быць пабудавана грамадства і дзяржава. Па сутнасці, пад філасофіяй да самага Арыстоцеля разумеліся ўсе веда чалавека аб свеце («логас») у адрозненне ад разнастайных уяўленняў чалавека аб багах («міфас») і думкі людзей («докса») аб прыродзе, грамадстве і чалавеку. Аднак пашырэнне ведаў чалавека аб свеце, паступовая спецыялізацыя форм ведаў, зрабілі неабходнай своеасаблівую рэформу філасофскіх ведаў.

Арыстоцель, падводзячы вынікі развіцця ўсей папярэдняй філасофскай думкі, раздзяліў гэтыя веда на две часткі: адна павінна займацца вывучэннем асобных фрагментаў быцця, а другая, якую ён сам назваў першай філасофіяй, а яго вучні — метафізікай — аналізам першаасноў быцця наогул.

Тым самым, у гісторыі навукі Арыстоцель заняў ганаровае месца заснавальніка навук, якія да гэтага часу існуюць і актыўна развіваюцца: фізікі, псіхалогіі, палітыкі і інш., а ў гісторыі філасофіі застаўся як стваральнік першай цэласнай і ўсёабдымнай метафізічнай сістэмы. Каласальны аўтарытэт Арыстоцеля, з аднаго боку, і асобныя умовы развіцця навукі і духоўнага жыцця увогуле традыцыйна-аграрнага грамадства (аб якіх мы скажам ніжэй) — з іншага, прывялі да таго, што да самага славутага каперніканскага перавароту ў філасофіі I. Канта паняцці «метафізіка» і «філасофія» практычна атаясамліваліся. Галоўнай задачай філасофіі ў адрозненне ад асобных навук (фізікі, псіхалогіі, палітыкі і г. д.) з'яўлялася стварэнне канцэпцыі аб вечных, абсалютных і нязменных асновах быцця. У гэтым выпадку і канцэпцыя пазнання (гнасіялогія), і канцэпцыя чалавека (антрапалогія), і канцэпцыя грамадства і дзяржавы былі ўсяго толькі вынікамі агульнаметафізічных вучэнняў аб быцці.

У эпоху еўрапейскага сярэднявечча, калі хрысціянства як рэлігійны святапогляд адыгрывала дамінуючую ролю ў духоўным жыцці грамадства, атрымлівае ярка выяўленую тэалагічную афарбоўку. Асобную ролю ў працэсе рэлігійна-тэалагічнай інтэрпрэтацыі метафізікі Арыстоцеля адыграў у XIII ст. Фама Аквінскі. Намаганьнямі Фамы метафізіка пераўтварылася ў аснову рацыяналістычнай тэалогіі і па сутнасці злілася з ёй.

У эпоху Адраджэння і вялікай навуковай рэвалюцыі Каперніка—Галілея навука паступова выцесняе тэалогію з яе цэнтральнага месца ў сістэме тэарэтычных ведаў.

Вялікія заснавальнікі новай філасофіі Дэкарт, Бэкан, Спіноза, Гобс, Лейбніц бачылі сваю асноўную задачу ў стварэнні метадалогіі навуковых ведаў, у распаўсюджанні рэвалюцыі ў прыродазнаўстве, якая пачалася ў астраноміі і механіцы, на ўсе сферы навукі. У выніку навуковай рэвалюцыі і дзейнасці вялікіх заснавальнікаў новай філасофіі дыскрыдытаванай у вачах інтэлектуальнай эліты таго часу, аказалася не толькі метафізічная тэалогія Фамы Аквінскага, але і метафізіка самага Арыстоцеля. Сімтаматычна, што менавіта ў гэты час (сярэдына XVII ст.) у працах картэзіянца Клаўберга з'яўляецца сам тэрмін «анталогія» — вучэнне аб быцці, як нейкае проціпастаўленне паняццю метафізікі ў арыстоцэлевай філасофіі. Аднак, хоць усе вялікія заснавальнікі новай філасофіі бязлітасна крытыкуюць метафізіку Арыстоцеля і тамізму, самі яны лічаць сваю працу завершанай толькі тады, калі «дабудоваць» свае філасофскія сістэмы метафізічнымі канцэпцыямі. Тут дастаткова ўпамянуць «Метафізічныя разважэнні» Р. Дэкарта, «Этыку» Б. Спінозы, «Манадалогію» Г. В. Лейбніца і «Левіафана» Т. Гобса. Такім чынам, да самага пачатку XVII ст. метафізіка як вучэнне аб асновах быцця, з якога дэдуцыруюцца канцэпцыі чалавека, пазнання і грамадства, па сутнасці, з'яўляецца галоўнай і бадай што адзінай (незалежнай ад іншых і адначасова зыходнай для іншых) філасофскай дысцыплінай.

Панаванне метафізікі як вучэння аб нейкіх вечных, абсалютных і нязменных асновах быцця ў еўрапейскай філасофскай думцы ад антычнасці да XVIII ст. можна растлумачыць тым, што метафізіка адпавядала як тыпу сацыяльных адносін, так і менталітэту традыцыйна-аграрнага грамадства з яго спосабам узаемадзеяння з прыродай (адпаведнасць гаспадарчага жыцця цыклам прыродных працэсаў, якія паўтараюцца), простым узнаннем матэрыяльных умоў жыцця, сакралізацыяй іерархічнага сацыяльнага парадку, панаваннем традыцыяналізму ў духоўным жыцці.

У XVIII ст. адбываецца аслабленне пазіцый метафізікі ў сістэме філасофскіх ведаў. Гэтаму спрыялі наступныя гістарычныя абставіны: па-першае, развіццё эмпірычнага прыродазнаўства, якое звязана з імёнамі І. Ньютана, Р. Бойля, Р. Гука і інш., правяло да адказу ад тых разумовых метафізічных спекуляцый,

з дапамогай якіх тварцы вялікіх метафізічных сістэм XVII ст. Дэкарт, Гобс, Спіноза, Лейбніц спрабавалі абгрунтаваць метадалогію і асноўныя прынцыпы новага прыродазнаўства. Калі ў XVII ст. гэтыя сістэмы адыгралі важную ролю ў развіцці прыродазнаўства і навуковай думкі ў цэлым, абараніўшы сціплыя парасткі новай навукі ад нападак схаластычнай метафізікі тамізму і прыхільнікаў рэлігійнага абскурантызму, то ў XVIII ст. такія прынцыпы новых метафізічных канцэпцый, як прынцыпы блізкадзеяння, звязанне матэрыі да працягласці, прыярытэт дэдуктыўна-аксіяматычнага і ігнараванне ролі эмпірычнага метаду навуковага даследвання сталі дастаткова сур'ёзнымі перашкодамі на шляху развіцця новага прыродазнаўства. Усе больш папулярным становіцца ў асяроддзі прыродазнаўцаў высказванне, якое прыпісваюць І. Ньютану: «Фізіка, бойся метафізікі!».

Па-другое, засноўваючыся на пастулатах сенсуалізму і эмпірызму, Д. Юм бязлітасна крытыкуе асноўныя прынцыпы метафізічных вучэнняў XVIII ст. — канцэптаі субстанцыі і прычыннасці. Звязанне Юмам прынцыпаў субстанцыянальнасці і прычыннасці да звычайна пазнавальнага розуму выклікала, па словах І. Канта, скандал у філасофіі.

Па-трэцяе, крытыка Ж. Ж. Русо аднаго з асноўных прынцыпаў рацыяналістычнай думкі эпохі Асветы аб рашаючай ролі навукі ў маральным развіцці чалавечага грамадства, прывяла французскага мысліцеля да ідэй аб тым, што не эгаістычны розум, а прыроджанае пачуццё спачування іншаму з'яўляецца асновай грамадскіх адносін. Такія крытыка і ідэі падрывалі пазіцыі метафізічнага рацыяналізму ў галіне грамадазнаўства, якое разглядае сацыяльную тэорыю як аналаг тэорыі матэматычнага прыродазнаўства. Магчыма, аўтар «каперніканскага перавароту» у філасофіі і прыхільнік ньютаніянства ў прыродазнаўстве І. Кант лічыў, што менавіта ідэі Д. Юма і Ж. Ж. Русо разбудзілі яго ад «дагматычнай спячкі».

Канец XVIII ст. азнаменаваўся дзвюма вялікімі гістарычнымі падзеямі, якія паставілі еўрапейскае грамадства на рэйкі тэхнагеннага развіцця: Вялікай французскай рэвалюцыяй і Вялікім прамысловым пераваротам у Англіі. Яны сведчылі аб каласальным паскарэнні грамадскага развіцця, што, здавалася, назаўсёды падрывала прэтэнзіі метафізікі на пошук і знаходжанне вечных, абсалютных і нязменных асноў быцця, у тым ліку быцця і сацыяльнага.

Заканамерным адказам на аслабленне пазіцый метафізікі ў сістэме філасофскіх ведаў і з'явілася крытычная філасофія І. Канта. Зрэшты, І. Кант не лічыў немагчымым стварэнне прынцыпова другой метафізікі, чым тая, што да гэтай пары панавала ў філасофіі. Аднак сваю ролю І. Кант бачыў у прапедэўтыцы такой метафізікі ў выглядзе крытычнага аналізу чалавечага пазнання ў галіне навукі (крытыка чыстага розуму), маралі (крытыка практычнага розуму) і мастацтва (крытыка здольнасці суджэння). Без такога аналізу пазнавальных здольнасцей розуму Кант не лічыў магчымым стварэнне колькі-небудзь абгрунтаваных метафізічных вучэнняў. Таму пасля Канта гнасеалогія атрымлівае статус асноўнай філасофскай дысцыпліны, канцэпцыі якой павінны папярэднічаць любым вучэнням аб быцці — анталогіям.

Аднак вучні Канта — прадстаўнікі нямецкай класічнай філасофіі — Фіхтэ, Шэлінг, Гегель, якія кіраваліся на прапедэўтыку Канта ў выглядзе крытычнага аналізу пазнавальнай дзейнасці чалавечага розуму, спрабуюць кожны па-свойму ажыццявіць галоўную задачу свайго настаўніка — стварыць новую метафізічную канцэпцыю. Навуказнаўства І. Г. Фіхтэ, сістэма трансцэндэнтальнага ідэалізму Ф. В. Шэлінга і, нарэшце, канцэпцыя абсалютнага ідэалізму і дыялектычнай логікі Г. В. Ф. Гегеля былі па сутнасці, апошнімі грандыёзнымі спробамі, з улікам крытыкі ўсёй папярэдняй метафізікі Кантом, даць канчатковы адказ на вечныя філасофскія пытанні, г. зн. пабудаваць метафізічныя канцэпцыі аб асновах быцця. Немагчымасць стварэння такіх строга абгрунтаваных метафізічных канцэпцый, якія выявіліся ў тым, што філасофія позняя Фіхтэ, Шэлінга і нават Гегеля набывае нейкі ірацыянальна-тэалагічны характар, адзначала канчатковае завяршэнне класічнай еўрапейскай філасофіі, галоўная задача якой і заключалася ў канчатковых і рацыянальна абгуртаваных адказах на вечныя філасофскія пытанні — што я магу ведаць? што я павінен рабіць? на што я магу разліваць у будучыні? хто такі чалавек і ў чым заключаецца сэнс быцця?

Развіццё еўрапейскай філасофіі першай паловы XIX ст. было звязана з крытыкай спробы пабудаваць усёабдымную метафізічную канцэпцыю быцця ў асобах прадстаўнікоў нямецкай класічнай філасофіі.

Падвяргаючы крытыцы панлагізм Г. В. Ф. Гегеля, які зводзіў усю актыўнасць чалавека і грамадства да мыслення і які спрабаваў пабудаваць метафізічную канцэпцыю быцця,

абапіраючыся на дыялектыку паняццяў, вучні Гегеля — Л.Фейербах і С. К'еркегор адзначаюць, што апрача мыслення чалавеку ўласцівы і іншыя характэрыстыкі — вера, любоў, надзея. Таму, з іх пункту гледжання, перш трэба аналізаваць сам працэс мыслення і пазнавальнай дзейнасці чалавека з усімі яго якасцямі і характэрыстыкамі. І хоць Л. Фейербах і С. К'еркегор дэманструюць прынцыпова розныя падыходы да распрацоўкі адказаў на гэтыя пытанні, Л. Фейербах — натуралізм і атэізм, а С. К'еркегор — экзістэнцыяльны тэізм, менавіта дзякуючы працам гэтых мысліцеляў, асобы і аўтаномны статус, поруч з анталогіяй і гнасеалогіяй, набывае такая філасофская дысцыпліна, як антрапалогія.

У сваю чаргу, адштурхоўваючыся ад матэрыялістычнай антрапалогіі Л. Фейербаха і спрабуючы сінтэзаваць антрапалогію з гістарычным падыходам да аналізу мыслення Г. В. Ф. Гегеля, К. Маркс у знакамітых тэзісах аб Фейербаху ўпершыню выказаў думку аб тым, што сам чалавек з яго асобымі характэрыстыкамі з'яўляецца прадуктам грамадскага развіцця. Таму перш чым гаварыць аб сутнасці чалавека, неабходна разгледзець сутнасць і заканамернасці развіцця самога грамадства.

У той жа час (першая палова XIX ст.) О. Конт, які прынцыпова крытыкаваў метафізічныя пастулаты філасофіі эпохі Асветы, даказвае гістарычную неабходнасць новай пазітыўнай стадыі развіцця чалавечага духу (нараўне з тэалагічнай і метафізічнай стадыямі, якія тэарэтычна вычарпалі сябе). Але калі прывыроднаўства, з пункту гледжання О. Конта, практычна поўнаасцю вызвалілася ад метафізічных пастулатаў і развіваецца як пазітыўная навука, то ў ведах аб грамадстве яшчэ пануюць прынцыпы метафізікі. Таму О. Конт ставіць перад сацыяльнымі тэарэтыкамі задачу стварэння новай навуковай дысцыпліны — сацыялогіі. Сацыялогія, на думку О. Конта, як пазітыўная навука аб грамадстве павінна адыграць такую самую ролю ў грамадскіх ведах, якую ў свой час адыгралі фізіка і механіка ў галіне прыродазнаўства.

Хоць К. Маркс і О. Конт катэгарычна разыходзяцца ў разуменні грамадства і ў прынцыпах метадалогіі грамадскіх ведаў (як Л. Фейербах і С. К'еркегор у разуменні сутнасці чалавека), усе ж намаганнямі гэтых двух мысліцеляў закладаюцца асновы новай філасофскай дысцыпліны — сацыяльнай філасофіі, якая таксама прэтэндуе на лідэрства ў сістэме філасофскіх ведаў.

Такім чынам, к да пачатку другой паловы XIX ст. у выніку распаду метафізікі як ядра філасофскіх ведаў, аформіліся асноўныя філасофскія дысцыпліны у якасці аўтаномных у адносінах адной да адной. Далейшае развіццё філасофіі (другая палова XIX — XX стст.) было абумоўлена, з аднаго боку, разуменнем вядучых мысліцеляў таго, што ва умовах паскораннага развіцця тэхнагеннага грамадства немагчыма пабудаваць нейкую ўсёабдымную метафізічную сістэму, а з іншага — імкненнем гэтых жа мысліцеляў адказаць з дастатковай паўнатой і якасцю на «вечныя», г. зн. па сваёй сутнасці, «метафізічныя» пытанні філасофіі.

На аснове распрацоўкі праблем філасофскіх дысцыплін, якія былі самастойна аформлены, — анталогіі, гнасеалогіі, антрапалогіі і сацыяльнай філасофіі — у еўрапейскай філасофіі гэтага перыяду ўзнікаюць асноўныя напрамкі: анталага-натуралістычны (філасофія жыцця, класічны фрэйдызм, разнавіднасці матэрыялізму), гнасеолага-метадалагічны (неакантыянства, пазітывізм, аналітычная філасофія), фенаменалага-экзистэнцыяльны (фенаменалогія, экзистэнцыялізм, персаналізм, герменеўтыка), сацыяльна-крытычны (класічны марксізм, франкфурцкая школа, постструктуралізм, сучасная крытычная сацыялогія). Не ўдаваючыся ў падрабязны аналіз працэсу развіцця філасофскай думкі другой паловы XIX — XX стст., адзначым толькі наступнае: на вызначаным этапе развіцця тэхнагеннага грамадства і еўрапейскай філасофіі як самапазнання гэтага грамадства дамінаваў менавіта той напрамак філасофскай думкі (у сваю чаргу ён асноўваецца на на вызначанай філасофскай дысцыпліне), які найбольш адэкватна выражаў асноўныя характэрыстыкі сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і духоўнага жыцця менавіта гэтага перыяду развіцця тэхнагеннай цывілізацыі.

Так, другая палова XIX — пачатак XX стст., калі тэхнагенная цывілізацыя находзілася на пад'ёме, характэрызуецца дамінаваннем у філасофскай думцы гнасеолага-метадалагічнага напрамку. Абапіраючыся на крытычную філасофію І. Канта, з аднаго боку, і ідэі пазітыўнай філасофіі О. Конта, з іншага, прадстаўнікі гэтага кірунку бачылі галоўную задачу філасофіі ў вырашэнні праблем тэорыі пазнання, якая павінна была стаць асновай развіцця метадалогіі навукі. З іх пункту гледжання, само развіццё навукі, тэхналогіі і эканомікі, якія грунтуюцца на навуковым пазнанні, павінны былі вырашыць усе сацыяльныя праблемы іх уласнай эпохі.

Развіццё навукі павінна было прывесці грамадства, калі не да раю на Зямлі, дык сама менш да дасягнення ўсеагульнага дабрабыту і індывідуальнага развіцця кожнага чалавека. Найбольш радыкальныя паслядоўнікі гэтага напрамку адказваліся ад пастаноўкі так званых вечных філасофскіх пытанняў, абяўляючы гэтыя пытанні псеўдапраблемамі, перажыткамі панавання метафізікі ў тэарэтычным мысленні.

Аднак крызіс тэхнагеннай цывілізацыі ў першай палове XX ст. (дзве сусветныя вайны, стварэнне ў большасці краін Еўропы таталітарных рэжымаў, якія зводзілі чалавека да ролі простага вінціка складанай дзяржаўнай машыны, дэградацыя маралі і духоўнай культуры пры пераважным прагрэсе тэхналогіі і навукі) прывёў да дамінавання ў філасофскай думцы сярэдзіны XX ст. фенаменалага-экзистэнцыяльнага напрамку. Прадстаўнікі гэтага кірунку крытыкуюць ілюзорныя тэхнакратычныя і сцыентысцкія утопіі свіх папярэднікаў, годнасць асобы перад тварам сучаснага Левіафана (бюракратычнай дзяржавы) і адзначаюць, што без прагрэсу маралі самога чалавека, навуковы і тэхнічны прагрэс варожы чалавечаму грамадству. Сама пастаноўка вечных філасофскіх пытанняў, з іх пункту гледжання, сведчыць аб сапраўднай экзистэнцыі чалавека ў адрозненне ад несапраўднага існавання ў якасці складальнай часткі страшэннага механізму тэхнагеннага грамадства. Нарэшце сучасная эпоха (канец XX — пачатак XXI стст.), якая характэрызуецца шырокамасштабным экалагічным крызісам (які паставіў на парадак дня само існаванне чалавека на Зямлі), распадам сусветнай сацыялістычнай сістэмы (які абярнуўся не вызваленнем асобы ад акоў дзяржаўнай бюракратычнай сістэмы, а страшэнным крызісам духоўнай культуры краін, якія вызваліся ад таталітарызму), адраджэннем неакаланіяльнага імперыялізму ў асобе ЗША і НАТА, якія дабіваюцца па ўсім свеце выканання сваіх вузкаэгаістычных інтарэсаў, ростам руху пратэсту ў выглядзе анціглабалізму, новага сацыялістычнага руху і радыкальнага ісламізму, ставіць сацыяльна-крытычны напрамак філасофскай думкі XX ст. у цэнтр сучаснай філасофіі. Прадстаўнікі гэтага напрамку крытыкуюць індывідуалізм, арыстакратычнае занябанне інтарэсаў сацыяльных нізоў, антрапацэнтрызм прадстаўнікоў фенаменалага-экзистэнцыяльнага напрамку, і ў той час падхопліваюць і развіваюць іх крытыку тэхнакратызму, сцыентызму і логацэнтрызму.

Такім чынам, сацыяльная філасофія ў пачатку XXI ст. паступова становіцца цэнтральнай філасофскай дысцыплінай. Але для таго, каб адыграць ролю інтэгратора сучасных філасофскіх ведаў, сацыяльная філасофія павінна, па-першае, зберагчы і ўмацаваць крытычную накіраванасць у адносінах да сучаснага «новага сусветнага парадку». Найважнейшымі функцыямі філасофіі павінны стаць практычная і прагнастычная функцыі. Па-другое, сацыяльная філасофія павінна значна пашырыць кола сваіх праблем. На раўне з традыцыйнымі для праблематыкі сацыяльнай філасофіі пытаннямі аб прыродзе грамадства і сацыяльных адносін, філасофіі гісторыі, узаемасувязі грамадства і асобы і інш., у яе сістэме патрэбна адшукаць месца для аналізу гістарычна зменлівай сацыякультурнай абумоўленасці найважнейшых філасофскіх катэгорый, якія належаць да сферы анталогіі, гнесеалогіі і антрапалогіі. Праблемы гэтых філасофскіх дысцыплін павінны стаць праблемамі сучаснай сацыяльнай філасофіі. Нарэшце, «вечныя» філасофскія праблемы сацыяльнай філасофіі павінны прывесці да фармата пошуку вырашэння глабальных праблем сучаснасці.

ЛІТАРАТУРА

1. Философия : учеб. прогр. — Мн., 2000.

SUMMARY

???????????????

Рэзюмэ

Разглядаецца фарміраванне асноўных дысцыплін сучасных філасофскіх ведаў як вынік працэсу распаду класічнай еўрапейскай метафізікі ў канцы XVIII — першай паловы XIX ст. Гісторыю філасофіі другой паловы XIX — XX стст. аўтар разглядае праз прызму дамінавання ў філасофскіх ведах аўтаномных дысцыплін: анталогіі, гнесеалогіі, антрапалогіі. Аналізуюцца сацыякультурныя перадумовы прэваліравання ў сучасных філасофскіх ведах (канец XX — пачатак XXI стст.) сацыяльнай філасофіі.

Бібліягр. — 1 назва.

ПАРАДЫГМЫ САЦЫЯЛЬНЫХ ВЕДАЎ

У структуры сучасных сацыяльна-гуманітарных дысцыплін (паліталогіі, сацыялогіі, эканамічнай тэорыі, педагогіцы, псіхалогіі і г. д.) значнае месца адводзіцца раздзелу, прысвечанаму гісторыі гэтых дысцыплін. Аналіз прац, паказвае, што да XIX ст. большасць навукоўцаў і мысліцеляў упісалі свае імёны ў гісторыю не толькі якой-небудзь адной з сацыяльна-гуманітарных дысцыплін, але сталі адначасова і знакамітымі прадстаўнікамі гісторыі і іншых галін навук. Напрыклад, Ж. Ж. Русо можа быць па праве названы адным з папярэднікаў сучаснай сацыялогіі, палітычнай тэорыі і педагогікі. А. Р. Ж. Цюрго — заснавальнік эканамічнай школы фізіякратаў XVIII ст. — з'яўляецца адначасова і адным з вядомых тэарэтыкаў гісторыі і сацыялогіі. Т. Гобс зрабіў свой уклад ў гісторыю большасці сучасных сацыяльна-гуманітарных дысцыплін. Спіс такіх мысліцеляў і навукоўцаў (ад антычнасці да XVIII ст. ўключна), якія ўнеслі значны ўклад ў гісторыю адначасова некалькіх сацыяльна-гуманітарных дысцыплін, можна працягваць досыць доўга.

Факты пацвярджаюць пункт погляду шматлікіх гісторыкаў сацыяльнай думкі аб тым, што паліталогія, сацыялогія, эканамічная тэорыя, псіхалогія і іншыя аформіліся як самастойныя акадэмічныя дысцыпліны (са сваім прадметам і метадамі даследавання) толькі ў XIX ст. у працэсе развіцця і дыферэнцыяцыі сацыяльных ведаў. Да гэтага перыяду сацыяльныя ведаў з'яўляліся досыць аднастайнай сістэмай ўяўленняў і паняццяў аб грамадстве і яго гісторыі, аб узаемасувязі грамадства і асобы, аб дзяржаве, якая ўваходзіла складальнай часткай у метафізічную канцэпцыю таго або іншага мысліцеля, што ўключала апроч сацыяльных ведаў, праблемы анталогіі, гнесеалогіі і антрапалогіі.

Раскладанне традыцыйнай метафізікі ў канцы XVIII ст. пад уплывам капэрніканскага перавароту ў філасофіі, ажыццёўленага І. Кантам, паслужыла падставай як для вылучэння асноўных філасофскіх дысцыплін (анталогіі, гнесеалогіі, антрапалогіі), так і дыферэнцыяцыі сацыяльных ведаў, якая прывяла да з'яўлення ў першай палове XIX ст. дастаткова аўтаномных сацыяльна-гуманітарных дысцыплін. Такім чынам, ужо апыёрна можна выказаць здагадку, што гісторыя сацыяльных ведаў ў цэлым праходзіць вызначаныя (звязаныя з гісторыяй самога грамадства) этапы

УДК 1: 316

Кузнецов А.У., Кузнецов В.У.

ФАРМІРАВАННЕ ТЕАЦЭНТРЫЧНАЙ

свайго развіцця, якія адрозніваюцца адзін ад аднаго сістэмай паняццяў, з дапамогай якой сацыяльныя тэарэтыкі спрабуюць апісаць рэальна наяўную сацыяльную рэчаіснасць і даць вызначаныя прагнозы магчымага стану грамадства ў будучыні. Гэтая апрыёрная здагадка можа быць дапоўнена даследаваннем эмпірычных фактаў гістарычнага развіцця сацыяльных ведаў.

Любы гісторык сацыяльнай думкі, прачытаўшы твор таго або іншага аўтара, нават не ведаючы імя і гадоў яго жыцця, практычна адразу вызначыць, да якой вялікай гістарычнай эпохі ў развіцці еўрапейскага грамадазнаўства належыць дадзеная праца — да эпохі антычнасці, сярэднявечча, новага часу (XVII — XVIII стст.), XIX — пачатку XX ст. або да сучаснасці. Працы аўтараў, якія належаць да адной эпохі гістарычнага развіцця, нягледзячы на тое што яны часам выяўляюць у сваіх сацыяльна-палітычных канцэпцыях дыяметральна процілеглыя ідэалогіі, аб'ядноўвае агульны погляд на грамадства, перспектывы яго гістарычнага развіцця, дзяржаву і г. д. Такія гістарычна зменлівыя сістэмы уяўленняў і паняццяў аб сацыяльным свеце чалавека можна пазначыць паняццем «парадыгма сацыяльных ведаў».

Як вядома, паняцце «парадыгма» было ўведзена ў філасофскі лексікон у пачатку 60-х гадоў мінулага стагоддзя выдатным гісторыкам і філосафам Т. Кунам. Спрабуючы асэнсаваць феномен навуковай рэвалюцыі, які быў выразна зафіксаваны яго папярэднікамі яшчэ ў пачатку XX ст. у сувязі з эпохальнымі працамі ў галіне фізічнай тэорыі А. Эйнштэйна, М. Планка, Н. Бора, В. Гейзенберга і інш., Навуковец разглядаў гэты факт як працэс змены парадыгм навуковага спазнання. Пад парадыгмай навуковага пазнання Кун разумее сістэму паняццяў, якія апісваюць навуковую карціну свету і вызначаную метадалогію навуковага даследавання. Калі Кун сканцэнтраваны на праблемах навуковых рэвалюцый у галіне прыродазнаўства, дык М. Фуко ў сваёй знакамітай працы «Словы і рэчы» разглядаў аналагічныя працэсы, якія адбываюцца ў галіне грамадазнаўства, ужываючы замест паняцця «парадыгма» паняцце «эпістэма».

Такім чынам, дзякуючы працам Куна і Фуко, працэс развіцця навуковых ведаў пачынае разглядацца не як кумулятыўны эвалюцыйны працэс нарастання ведаў аб свеце, а як працэс рэвалюцыйны, у выніку якога не столькі да старых навуковых ведаў прырошчваюцца

новыя, колькі радыкальна мяняюцца агульнатэарэтычныя сістэмы навуковых ведаў.

Т. Кун і М. Фуко вельмі мала згадваюць аб сацыякультурных перадумовах і агульнафіласофскіх канцэпцыях, якія абгрунтоўваюць змену парадыгм (эпістэм) навуковых ведаў, засяроджваючыся на ўнутраных навуковых працэсах, якія вызначаюць навуковую рэвалюцыю. На наш погляд, не скідаючы з рахунку унутрынавуковыя парадоксы, якія прымушаюць навукоўцаў у выпадку іх вырашэння мяняць, парадыгму навуковых ведаў, вялікую ролю ў навуковых рэвалюцыях, асабліва ў галіне сацыяльных ведаў, адыгрываюць, з аднаго боку, рэзка пераменлівыя сацыякультурныя ўмовы жыцця большасці членаў грамадства, а з іншага — фундаментальныя філасофскія канцэпцыі. Ужываючы дадзеныя канцэпцыі, сацыяльныя тэарэтыкі спрабуюць пабудаваць новую сістэму паняццяў і ўяўленняў, з дапамогай якіх можна было б арыентавацца і рабіць прагнозы ў сацыяльнай сітуацыі, якая рэзка змянілася.

Пад парадыгмай сацыяльных ведаў мы разумеем сістэму ўяўленняў і паняццяў, з дапамогай якіх апісваецца наяўная сацыяльная рэальнасць, характарызуецца гістарычнае мінулае грамадства і робяцца прагнозы аб яго будучыні. У структуру парадыгмы сацыяльных ведаў ўваходзяць паняцці і ўяўленні аб грамадстве і яго структуры, аб узаемасувязі грамадства і прыроды, аб адносінах грамадства і асобы, аб каштоўнасцях духоўнай культуры, аб сацыяльнай гісторыі і перспектывах развіцця грамадства, а таксама метады абгрунтавання сацыяльных ведаў. Уключаючы ў працоўнае азначэнне паняцця парадыгмы сацыяльных ведаў тэрмін «ўяўленне», мы хочам падкрэсліць, што ў адрозненне ад прыродазнаўства, якое грунтуецца на аснове навуковай метадалогіі і ў азначэнні якога дарэчы толькі тэрмін «паняцце», сацыяльныя веды ўзнікаюць са з'яўленнем самога чалавека і грамадства, на ранніх стадыях развіцця якога, вядома, не існавала ніякай навукі. Таму ў той перыяд часу гэтыя веды маглі вызначацца толькі праз калектыўныя ўяўленні людзей аб саміх сабе, аб грамадстве і прыродзе. На наступных этапах развіцця сацыяльных ведаў нараўне з паняццямі, якія распрацоўваюцца сацыяльнымі тэарэтыкамі, у грамадскім усведамленні на яго звычайным, эмпірычным узроўні існуюць ўяўленні, з дапамогай якіх большасць членаў грамадства арыентуецца ў пэўнай сацыяльнай сітуацыі. У сваю чаргу, гэтыя ўяўленні праз сістэму сацыякультурных уста-

ноў (царква, школа, СМІ) вызначаюцца шмат у чым тымі тэарэтычнымі паняццямі, якія выпрацоўваюцца сацыяльнымі мысліцелямі.

Радыкальныя змены ў грамадстве прыводзяць да таго, што паняцці, з дапамогай якіх сацыяльныя тэарэтыкі дагэтуль тлумачылі сацыяльныя працэсы і рабілі прагнозы на будучыню, губляюць сваё значэнне, а ўяўленні большасці членаў грамадства, якія караняцца, у канчатковым выніку, у гэтых тэарэтычных пастулатах, не могуць забяспечыць арыентацыю іх носбітам у зменлівым сацыяльным асяроддзі. Усё гэта прыводзіць да крытыкі ранейшай парадыгмы сацыяльных ведаў і вылучэнню новых ідэй і паняццяў, якія пасля стануць складальнымі элементамі будучай новай парадыгмы сацыяльных ведаў.

У працэсе змены парадыгм у прыродазнаўстве новая парадыгма, хоць і не без барацьбы, выціскае старую з мыслення навуковай супольнасці: так картэзіянства ў сваё час выцесніла поўнасцю арыстоцэлеўскую фізіку, само картэзіянства да сярэдзіны XVIII ст. выціскаецца ньютаніянствам, якое, у сваю чаргу, было выціснута ў сувязі з навуковай рэвалюцыяй пачатку XX ст. У сацыяльных ведах старыя парадыгмы ніколі не могуць быць поўнасцю выціснуты з усведамлення членаў грамадства і нават з мыслення шматлікіх сацыяльных тэарэтыкаў.

Няхай новая парадыгма сацыяльных ведаў і займае дамінуючае становішча ва ўсведамленні большасці членаў грамадства і большасці тэарэтыкаў, старыя парадыгмы канчаткова не бываюць выціснуты, хоць і адціскаюцца на перыферыю грамадскага усведамлення. Вельмі часта аргументы, запазычаныя са старых парадыгм сацыяльных ведаў, выкарыстоўваюцца ў ідэалагічнай барацьбе ў інтарэсах тых сацыяльных слаёў, якія страцілі перспектывы ў працэсе грамадскага развіцця.

Паколькі змена парадыгм сацыяльных ведаў, звязаная з радыкальнымі зменамі ў развіцці грамадства, гістарычныя формы парадыгм, безумоўна, вызначаюцца тым тыпам соцыуму, у грамадскім усведамленні якога гэтыя парадыгмы пануюць. Зыходзячы з гэтай здагадкі і на аснове вывучэння гісторыі грамадскай думкі, мы можам вылучыць шэсць гістарычных тыпаў (у гісторыі грамадскай думкі Еўропы) парадыгм сацыяльных ведаў: міфалагічную, міфакосмацэнтрычную, тэацэнтрычную, прыродазнаўча-прававую, сацыяльна/культурна-гістарычную і якая фарміруецца ў цяперашні час — экалага/глабалісцка-футуралагічную.

Першая парадыгма сацыяльных ведаў, безумоўна, уласцівая раннім формам сацыяльных адносін — так званаму архаічнаму грамадству. Другая парадыгма звязана з узнікненнем на Усходзе і на Захадзе Старога свету раннекласавых дзяржаў. Тэацэнтрычная парадыгма сацыяльных ведаў склалася ў канцы эпохі антычнасці і панавала ў Еўропе ў эпоху Сярэднявечча. Прыродазнаўча-прававая парадыгма сацыяльных ведаў склалася ў Заходняй Еўропе ў сярэдзіне XVIII ст. і заставалася дамінуючай да сярэдзіны XIX ст. Яна характэрная для грамадства пераходнага тыпу — ад традыцыйна-аграрнага да тэхнагеннага. Нарэшце, у перыяд прамысловага перавароту (сярэдына XIX ст.), а, такім чынам, пачатку станаўлення і развіцця тэхнагеннага грамадства да самага росквіту ў сярэдзіне XX ст., дамінуючую ролю ў сацыяльнай думцы адыгрывае сацыяльна/культурна-гістарычная парадыгма. У апошняй трэці XX — пачатку XXI ст. відавочным для большасці насельніцтва стаў крызіс тэхнагеннага грамадства, які выяўляецца ў такіх сваіх сімптомах, як глабальныя праблемы сучаснасці. Яны ставяць на пародак дня пытанне аб выжывальнасці чалавека на Зямлі. Таму намаганнямі прадстаўнікоў розных грамадазнаўчых дысцыплін фарміруецца ў цяперашні час экалага/глабалісцка-футуралагічная парадыгма сацыяльных ведаў.

Безумоўна, свой уклад ў фарміраванне новай парадыгмы сацыяльных ведаў ўносяць і ўносяць прадстаўнікі ўсіх сфер культуры. Палітычныя дзеячы, рэлігійныя мысліцелі, вялікія маралісты, знакамітасці ў галіне мастацтва, прадстаўнікі прыродазнаўчых і грамадскіх дысцыплін, і большасць членаў грамадства, інтуітыўна разумеюць супярэчлівасць і неадзначнасць сацыяльных арыенціраў у радыкальна змяняльным грамадстве. Але ўсё ж галоўную і вызначальную ролю ў фарміраванні новай парадыгмы сацыяльных ведаў адыгрывае філасофія. Паколькі філасофія з'яўляецца рэфлексіяй над універсальнымі культуры [1, с. 910] (такімі як быццё, пазнанне, чалавек, грамадства і г. д.), пастолькі асноўнымі функцыямі філасофіі з'яўляюцца: эксплікацыя на аснове сінтэзу ўсіх сфер пазнавальнай дзейнасці чалавека (навука, мастацтва, рэлігія, эмпірычныя веды і г. д.), сэнсаў універсальнай культуры, крытычны аналіз гэтых сэнсаў і, нарэшце, вылучэнне новых сэнсаў універсальнай культуры. Праз філасофію, культура якая сама развіваецца, шукае новыя шляхі свайго развіцця. Таму ў фарміраванні кожнай новай парадыгмы сацыяльных ведаў (натуральна, за выключэннем)

чэннем міфалагічнай парадэгмы) філасофія адыгрывае ключавую ролю. Пры гэтым варта адзначыць, што ў філасофіі задаўга да таго, як тая або іншая парадэigma сацыяльных ведаў стане дамінуючай у грамадскай свядомасці вызначанай гістарычнай эпохі, ужо закладваюцца тэарэтычныя і метадалагічныя асновы дадзенай парадэгмы. Так, ужо само з'яўленне філасофіі ў старажытнай Грэцыі, старажытнай Індыі і старажытным Кітаі ў VII — IV стст. да н. э. сведчыць аб крызісе міфалагічнага мыслення, да таго пануючага ў грамадскай свядомасці, і неабходнасці пошуку новых сацыяльных арыенціраў і ідэалаў, якія выходзяць за межы міфа. Так фарміруюцца асновы міфакосмацэнтрычнай парадэгмы сацыяльнага мыслення, у якой грамадства разглядаецца як частка сусветнага цэлага, кіраванага вечнымі і нязменнымі законамі быцця, якіх прытрымліваюцца нават багі. Панаванню прыродазнаўча-прававой парадэгмы сацыяльных ведаў ў другой палове XVIII ст., на аснове якой сфарміраваліся асноўныя лозунгі вялікіх рэвалюцый, што радыкальна змянілі сацыяльна-палітычнае жыццё Заходняй Еўропы (1776 г. — амерыканская рэвалюцыя, 1789 г. — Вялікая французская рэвалюцыя, 1848 г. — усеёўрапейская рэвалюцыя), папярэднічала рэвалюцыя ў галіне філасофіі, якую здзейснілі вялікія мысліцелі XVII ст. — Дэкарт, Бэкон, Спіноза, Гобс, Лейбніц, Лок.

Каперніканскі пераварот у філасофіі, які ажыццявіў І. Кант і нямецкая класічная філасофія, ўзросшая на яго аснове, марксізм, пазітывісцкая сацыялогія О. Конта папярэдзілі дамінаванне з другой паловы XIX ст. у сацыяльных ведах так званай сацыяльна/культурна-гістарычнай парадэгмы. Нарэшце, крытыка еўрапейскай метафізікі Ф. Ніцшэ і М. Хайдэгерам, ідэі рускага касмізму, крытычная філасофія франкфурцкай школы, постмадэрнісцкая філасофія і канцэпцыя сінергетыкі І. Прыгожына з'яўляюцца ў сучасную эпоху метадалагічнай і тэарэтычнай асновай экалага/глобалісцка-футуралагічнай парадэгмы сацыяльных ведаў, што яшчэ фарміруецца.

Панаванне тэацэнтрычнай парадэгмы сацыяльных ведаў ў Заходняй Еўропе большасць гісторыкаў грамадскай думкі адносяць да эпохі Сярэднявечча, калі хрысціянства вызначала ўсе формы духоўнага жыцця тагачаснага грамадства.

Аднак, як вядома, хрысціянства ўзнікла ўжо ў перыяд позняй антычнасці ў межах Рымскай імперыі і з'явілася першым у гісторыі

духоўным сінтэзам усходняй рэлігійнай думкі і позняй антычнай філасофіі.

Слабасць старажытнаеўрапейскай дзяржавы перад небяспекай грозных нападаў магутных ворагаў, слабасць цэнтралізаванай дзяржаўнай улады (у адрозненне ад старажытнага Егіпта і старажытнай Вавілоніі), якая не змагла паставіць пад свой кантроль ідэалагічныя рухі свайго часу, (прыводзіць з VII ст. да н. э.) да з'яўлення феномену прароцкага руху.

Як сцвярджаюць гісторыкі, прарокі старажытнай Іўдэі, якіх было значна больш, чым тых, хто быў названы ў Старым Запавеце, з'явіліся арганізатарамі палітычнага, сацыяльнага і ідэалагічнага жыцця гэтай краіны [2, с. 125].

Асноўныя палажэнні іўдаізму як рэлігіі склаліся менавіта ў эпоху прароцкіх рухаў. Прарокі, іх паслядоўнікі і прыхільнікі фарміравалі, паступова адбіраючы з усяго мноства міфалагічных ўяўленняў старажытных іўдэяў, міфалогіі сумежных народаў і ўласных прароцтваў, складальныя часткі Старога Запавету. Гэтая дзейнасць прарокаў і іх паслядоўнікаў прывяла да таго, што Стары Заповіт адрознівае ад іншых культаў старажытнага Ўсходу цэласнасць ахопу і тлумачэння прыродных і сацыяльных з'яў.

Як адзначаюць сучасныя даследчыкі, Стары Заповіт — гэта помнік не адной этнічнай культуры. Ён з'яўляецца сінтэзам культурнага ўзаемадзеяння, помнікам дыялогу культур большасці народаў найстаражытных цывілізацый Міжземнамор'я.

Паколькі прарокі разглядалі сябе (а іх паслядоўнікі разглядалі саміх прарокаў) як непасрэдных транслятараў рашэнняў усемагутнага Бога, то прароцкі рух кідаў выклік традыцыйнаму жрэцтву, якое брала на сябе функцыі абслугоўвання культу і ва ўсіх старажытнаўсходніх дэспатыях узурпіравала пасрэдніцкія функцыі паміж багамі і грамадствам.

Паколькі з пункта погляду старазапаветных прарокаў існуе ўсемагутны Бог, які не церпіць глыбокай пашаны ніякім іншым багам і перад абсалютнай моцай і воляй якога любая зямная іерархія і любая зямная ўлада нічога не значаць, то тым самым яны падрываюць усю сістэму старажытнаўсходніх рэлігійных вераванняў, якія пераносяць зямную іерархію на нябёсы і якія абагатвараюць вярхоўнага правіцеля гэтых дзяржаў.

З гэтага выцякае своеасаблівы сацыяльны крытыцызм старазапаветных прароцтваў, які адзначаецца шматлікімі даследчыкамі біблейскіх пісанняў. Менавіта гэтым сацыяльным

крытыцызмам, а таксама і тым, што старазапаветным прарокам прыходзілася здзяйсняць не толькі функцыю ідэолагаў, але і функцыю сацыяльных арганізатараў, тлумачыцца тая акалічнасць, што ў Бібліі, у адрозненне ад падобных ёй міфалагічных зборнікаў старажытных народаў (гамераўскага эпасу і індыйскіх Вед), існуе больш зямных каранёў і гістарычных рэалій, што ў ёй пануе прагматычна юрыдычны дух.

Праўда, у сваёй па-прапаведніцку выкрывальнай дзейнасці, крытыкуючы сталыя і рэальна наяўныя традыцыі свайго часу, прарокі апеліравалі да Завету — міфічнай дамовы паміж Богам і іўдзейскім народам, г. зн. да яшчэ больш старажытнай, і, як яны сцвярджалі, парушанай традыцыі.

Але ідэя адкрыцця — ідэя непасрэдных зносін з Богам, які перадае прарокам — самым звычайным членам іўдзейскага грамадства — тыя або іншыя свае рашэнні, давала магчымасць ім вылучаць такія ідэалы сацыяльнага інтэрната, такія нормы грамадскай маралі, якія прынцыпова расхадзіліся з нормамі рэальна наяўнага грамадства.

З дапамогай канцэпцыі ўсемагутнага Бога і ідэі адкрыцця прарокі як бы вырываліся за межы наяўнага традыцыйнага грамадства і марылі аб будучыні, якое радыкальна павінна адрознівацца ад сучаснасці. З пазіцыі гэтага будучага, грамадства, дзе адносіны паміж людзьмі і Богам будуць не такія, як яны існуюць, а якія яны павінны быць, прарокі судзяць тое грамадства, якое існуе рэальна.

Такім чынам, ідэі, якія выпрацоўваліся падчас прароцкага руху — ідэя адзінага і ўсемагутнага Бога, ідэя адкрыцця, ідэя выбіральніцтва і божай лагоды, ідэя вольнага рашэння (прытрымлівацца ўказанням Бога), якое прымае кожны чалавек, ідэя граху (адхіленне ад шляху прапанаванага Богам) і непазбежнай кары за грэх, ідэя выратавання і, нарэшце, месіянская вера ў сваё прызначэнне (быць пасярэднікамі паміж Богам і людзьмі) — з'яўляліся ў сутнасці выклікам традыцыйнаму грамадству старажытнаўсходніх манархій. Яны (усе тыя ідэі, якія пасля пяройдучь у хрысціянства) выходзілі за цвёрдыя сацыяльныя і ідэалагічныя рамкі гэтага грамадства і, тым самым, па сутнасці, былі рэвалюцыйнымі для свайго часу.

Другой (нараўне з старазапаветнымі паданнямі) крыніцай хрысціянства з'яўляюцца антычная культурная спадчына і ў першую чаргу антычная філасофія.

Старажытнагрэцкую думку адрознівае, нараўне са спробамі знайсці заканамернасці быцця ўсяго існага, вострая цікавасць да палітычных і сацыяльных працэсаў дзяржаў-полісаў. Бурнае палітычнае жыццё, якое праходзіла ў полісе, надзвычай высокая сацыяльная актыўнасць грамадзян поліса прымушалі мысліцеляў разважаць над праблемамі сацыяльнай выявы чалавека, над сацыяльнымі адносінамі паміж людзьмі і над палітычнай арганізацыяй грамадства. Філасафы спрабуюць класіфікаваць розныя формы дзяржаўнай улады, знайсці агульнае для вялізнай разнастайнасці тыпаў дзяржаў, сацыяльных адносін, законы функцыяніравання грамадства, без уліку якіх любы тып дзяржавы рызыкуе загінуць.

Галоўная задача антычных мысліцеляў складалася ў стварэнні рацыянальнай асновы сацыяльных адносін паміж грамадзянамі антычнага поліса. Гэтым абумоўлівалася асабліва сці натурфіласофіі дасакратыкаў, утапічныя ідэалістычныя шуканні Платона і канцэпцыя антычнага рацыяналізму Арыстоцеля.

Аднак філасафы дасакратыкі думаюць аб Космасе яшчэ ў духу міфа-космацэнтрычнай парадыхмы сацыяльных ведаў (як і большасць мысліцеляў старажытнага Кітая і Індыі), спрабуючы з дапамогай адвольна вылучаных гіпотэз (усё з вады, усё з паветра, усё з цяпла і г. д.), часта вельмі слаба па-эмпірычнаму і лагічна абгрунтаваных, пабудоваць агульную тэорыю Космасу, адмысловае месца ў якім займаюць багі і людзі. Затым на аснове агульных ўяўленняў аб касмічным цэлым яны спрабуюць вывесці ўсеагульныя, раз і назаўжды дадзеныя законы, па якіх павінна існаваць і функцыяніраваць чалавечая супольнасць.

Антрапалагічны паварот антычнай філасофіі, зроблены Сакратам, а затым паглыблены і развіты яго вучнем Платонам і Арыстоцелем (вучнем Платона), прывёў да рэвалюцыі ў філасофскім мысленні і вылучэнню такіх ідэй, якія выводзілі за межы міфакосмацэнтрычнай парадыхмы і стваралі тэарэтычную падставу для будучай хрысціянскай тэалогіі. Так, з дуалістычнай канцэпцыі філасофіі Платона аб свеце сапраўдным (свеце ідэй) і свеце несапраўдным (свеце рэчаў) выцякала рэзкае проціпастаўленне вечнага і часовага, ідэальнага і матэрыяльнага, праўдзівага і ілжывага, належага і існага, суб'екта і аб'екта, Бога і свету. Гэта супрацьпастаўленне з'яўляецца характэрнай рысай, якая адрознівае Заходнюю (еўрапейскую) філасофію ад Усходняй філасофскай думкі, у якой такога супрацьпастаў-

лення не назіраецца. У той жа час гэтае проціпастаўленне ляжыць у аснове тэацэнтрычнай парадыгмы сацыяльных ведаў, з якой паходзяць характэрныя рысы, якія адрозніваюць яе ад космацэнтрычнай парадыгмы.

Арыстоцель сваёй рацыяналістычнай метафізікай закладвае другое адрозненне Заходняй і Усходняй філасофіі. Пасля Арыстоцеля ў Заходняй філасофіі дамінуе ўяўленне аб ісціне як уласцівасці меркавання, якое можа быць падвергнута аб'ектыўнай праверцы з дапамогай сродкаў фармальнай логікі або эксперыменту. З пункта погляду прадстаўнікоў Усходняй філасофіі, ісціна ёсць вынік пазнавальнага акту перажывання, інтуіцыі. Таму ісціна не можа быць правераная з дапамогай аб'ектыўных метадаў. Па меркаванні філосафаў Усходу, ісціна можа лічыцца аб'ектыўнай, калі святыя або настаўнікі, якія яе спасціглі з дапамогай інтуіцыі, аднадушныя ў тым, што дакранаецца яе прыроды і спосабаў разумення. Вось чаму толькі на Захадзе сталі магчымымі і рацыяналістычная тэалогія, якая адрознівае тэацэнтрычную ўстаноўку філасофскага мыслення ад міфакосмацэнтрычнай, і стварэнне строга абгрунтаваных тэарэтычных ведаў аб грамадстве, дзяржаве і чалавеку. Як адзначаў Н.А. Бярдзязеў, «...тэалогія заўсёды заключае ў сабе нейкую філасофію, яна ёсць філасофія, легалізаваная рэлігійным калектывам, і гэта асабліва трэба сказаць пра тэалогію хрысціянскую. Уся тэалогія настаўнікаў царквы ўвасаблялася ў сабе вялізную дозу філасофіі. Усходняя патрыстыка была прасякнутая платанізмам і без катэгорый грэчаскай філасофіі не ў сілах была бы выпрацаваць хрысціянскай дагматыкі. Заходняя схаластыка была прасякнутая арыстоцэлеўскай філасофіі не магла бы выпрацаваць нават каталіцкага вучэння аб эўхарыстыі (субстанцыі і акцыдэнцыі). Дабертоньер не без падставы гаворыць, што ў сярэднявечнай схаластыцы не філасофія была прыслужніцай тэалогіі, а тэалогія была прыслужніцай філасофіі, вядомага, роду філасофіі. Гэта дакладна пра Томаша Аквіната, у якога тэалогія была цалкам падпарадкаваная арыстоцэлеўскай філасофіі» [3, с. 99].

Аднак хрысціянства не з'яўлялася эклектычнай сумессю старазапаветных ўяўленняў і класічнай антычнай філасофіяй, яно было іх сінтэзам, а, такім чынам, спалучала ідэі, якія выводзілі як за межы класічнай антычнай філасофіі, так і ўсходняй рэлігійнай думкі. Хрысціянства з'яўлялася духоўнай рэвалюцы-

яй сусветнай Рымскай імперыі, рэвалюцыяй, якая паказвае на новыя, нязведаныя шляхі развіцця чалавецтва.

Ужо ў самой асобе фундатара хрысціянства ўтрымоўваўся выклік, кінуты ўсёй сацыяльнай структуры рымскага грамадства і дзяржавы пачатку нашай або хрысціянскай эры. З аднаго боку, не адзін з фундатараў сусветных рэлігій не думаўся як увасоблены ў чалавечай існасці ўсемагутны і ўсёведаючы бог і, з іншага боку, не адзін з іх не займаў такога вельмі сціплага становішча ў сацыяльнай структуры свайго грамадства і не меў гэтак мала поспеху пры жыцці як Ісус, які пакінуў пасля сябе малую купку паслядоўнікаў і памерлы ганебнай смерцю побач з разбойнікамі на крыжы. «У іншых рэлігіях мы знойдзем вельмі шмат падобнага. Але мы ніколі не знойдзем фундатара, мыслімага, з аднаго боку, богам, а з іншага — распятага на крыжы» [4, с. 61.].

Паводле пропаведзей Ісуса выратаюцца не мудрацы і кніжнікі, а жабракі, якія ўверавалі ў яго выратавальную місію. Гэта ідэя з'яўлялася выклікам ўяўленням антычнай філасофіі, якая атаясамлівала веды і добрачыннасць.

У канцэпцыі хрысціянства сцвярджаецца роўнасць і апошняга раба, і магутнага імператара перад абліччам бязмерна Усемагутнага Бога. І гэта з'яўлялася выклікам усёй сацыяльнай іерархіі антычнага рабаўладальніцкага грамадства.

Перад Богам роўныя прадстаўнікі ўсіх народаў незалежна ад іх культурных асаблівасцей, якія сфарміраваліся ў глыбіні стагоддзяў. Перад Богам няма адрозненняў паміж элітам і юдэем. У гэтым складаўся выклік забабонам тагачаснага рэлігійнага жыцця, якое вылучала дадзены народ з яго адмысловай родавай боскасцю.

Прынцыповыя адрозненні хрысціянства ад асноватворных ўяўленняў тагачаснага светапогляду, якія сучаснікамі разумеліся як парадокс і нават абсурд, добра выказаў хрысціянскі багаслоў II ст. н. э. Тэртуліян сваёй заявай: «Credo, quia absurdum» (лат. — «веру, таму што абсурдна»). Гэта, строга гаворачы, не цалкам дакладная цытата з яго трактата «Аб целе Хрыста», якая лічыцца скажэннем яго слоў «credibile est quia ineptum» (лат. — «пэўна, бо недарэчна») у палеміцы з гностыкам Маркіёнам, але яна цудоўна ахоплівае самую сутнасць веры. Вера існуе не дзякуючы, а насуперак доказам. Калі штосьці можа быць даказана, то гэта ўжо не прадмет веры. Вера патрабуе высілкі паверыць менавіта ў Немаг-

чымае, Неймавернае і Неспасціжнае — без гэтага прарыву за межы звычайнасці розуму і усведамлення Бога не спасцігнуць. «І я, пагарджаючы сорам, шчасліва бессаромны і выратавальна дурны, — піша Тэртуліян (*De Carne Christi*, 5) — Сын Божы распят — гэта не сорама, бо годна сораму; і памёр Сын Божы — гэта цалкам пэўна, бо недарэчна; і пахаваны, з мёртвых паўстаў — гэта несумненна, бо немагчыма». Гэта не палемічны запал — гэта краевугольны камень хрысціянскіх перакананняў. Верыць у даказанае і паказанае — мала таго. Сапраўдная Вера пачынаецца менавіта там, дзе канчаюцца дослед і доказы. Вера заўсёды — не дзякуючы, а насуперак. «Ты паверыў, таму што ўбачыў Мяне; блажэнныя не якія бачылі, а якія паверылі» (Евангелле ад Іяна, 20:29).

Узнікненне хрысціянства як цалкам новага напрамку духоўнага жыцця мела далёка ідучыя наступствы. Паняцце неабмежаванага нічым і нікім Бога, перанесенае з юдаізму ў межы антычнай карціны свету, паказвала гарманічны і абмежаваны Космас грэчаскай філасофіі.

Паколькі толькі чалавек мысліўся тварэннем, створаным Богам па сваёй выяве і падабенству, то чалавек, быўшы адной са складальных частак гарманічнага Космасу, як ён уяўляўся антычным філосафам, усё ў большай ступені атрымоўваў у вачах сярэднявечнага філосафа статут вяршыні ўсіх тварэнняў.

Паколькі ўсё актыўнае, якое стварае, было як бы выключана хрысціянствам з рэальнай прыроды і аддадзена Богу як адзіна актыўнаму пачатку ва ўсім Сусвеце, і толькі чалавечая дзейнасць разглядалася як адлюстраванне сусветнай актыўнасці Бога (выява і падабенства), то чалавеку як бы ўручалася Богам магчымасць для пераўтваральнай дзейнасці над зямным светам.

У адрозненне ад антычнай філасофіі гісторыі, дзе час цыклічна, і ўсё ў гісторыі вечна вяртаецца, у хрысціянскай тэалогіі свет набывае накіраваны ў адзін бок часавы вектар — ад стварэння свету Богам да суднага дня.

Акцэнт, які робіцца хрысціянствам на веры як неабходнай умове выратавання душы, і падначаленне акту веры інтэлектуальных здольнасцей чалавека стваралі павышаную цікавасць да псіхічных перажыванняў у душы чалавека і невядомы антычнасці спавядальны акт філасофскай творчасці.

Хрысціянства прынесла ў духоўнае жыццё Еўропы дзве ідэі, цалкам чужыя антычнасці: ідэю стварэння свету і ідэю адкрыцця. Гэтыя

ідэі цесна ўзаемазлучаны адна з адной і мяркуюць быццё адзінага Бога. Ідэя тварэння дамінуе ў анталогіі сярэднявечнай філасофіі, ідэя адкрыцця — ў гнасеалогіі.

У сярэднявечнай філасофіі маюцца дзве тэндэнцыі ў разуменні бога: паводле з аднаго пункту погляду, Бог ёсць вышэйшы розум, паводле іншага — Бог ёсць бязмерная і абсалютная воля. Гэтыя розныя падыходы ў разуменні боскай сутнасці мелі вельмі сур'ёзныя вынікі для развіцця сярэднявечнай філасофіі.

Усе новыя ўяўленні, выпрацаваныя хрысціянствам па дачыненні да свету і чалавека, аказалі вялізны ўплыў на наступнае развіццё філасофскай думкі і з'явіліся, у канчатковым выніку, перадумовамі фарміравання філасофскіх канцэпцый, якія сталі ідэйнымі крыніцамі развіцця ў Заходняй Еўропе тэхнагеннай цывілізацыі.

Гэтаму спрыяла і тая акалічнасць, што, з'яўляючыся пратэстам супраць грэшнасці зямнога сацыяльнага свету, хрысціянства не клікала да сыходу ад яго, а да таго, каб ператвараць гэты свет паводле сваіх уласных прынцыпаў. Хрыстос прыходзіць у гэты свет для яго выратавання, ён заклікае сваіх прыхільнікаў абвясчаць свету вестку аб выратаванні, але для гэтага ім неабходна жыць у гэтым свеце, ісці ў шырокія масы народа, прапаведуючы новае вучэнне.

Для таго, каб ператварыцца ў ідэалогію сацыяльных змен і трансфармацыі грамадства, расчыніць свой бунтарскі патэнцыял, хрысціянства павінна было вызваліцца і ад дагматызацыі і міфалагізацыі свайго веравучэння, і ад іерархізацыі сваёй арганізацыі, якія яно атрымала ў эпоху, калі стала афіцыйнай рэлігіяй Рымскай імперыі.

ЛІТАРАТУРА

1. *Стёпин В. С.* Философия : энцикл. слов. М., 2004.
2. *История древнего мира. Расцвет древних обществ.* М., 1982.
3. *Мир философии.* В 2 ч. М., 1991. Ч. 1.
4. *Философия эпохи ранних буржуазных революций.* М., 1983.

SUMMARY

???????????????

РЭЗЮМЭ

Агрунтоўваецца неабходнасць парадыгмальнага падыходу да гісторыі сацыяльных ведаў, даецца класіфікацыя гістарычных тыпаў парадыгм, аналізуецца сацыякультурныя перадумовы змены дамінуючых парадыгм сацыяльных ведаў. Даецца аналіз ідэйных

крыніц тэацэнтрычнай парадыгмы сацыяльных ведаў і азначаюцца яе характэрныя асаблівасці.

Бібліягр. — 4 назвы.

ПАЛІТАЛОГІЯ

УДК 32.001

В. М. Грынёва

ПАЛІТЫКА НЕЙТРАЛІТЭТУ І ЗАБЕСПЯЧЭННЕ КАЛЕКТЫЎНАЙ БЯСПЕКІ

Сучасная навука ўдзяляе значную ўвагу розным аспектам развіцця міжнародных адносін і знешнепалітычнай дзейнасці дзяржаў на сусветнай арэне. У свеце падзей, якія адбыліся у канцы 1980-х — пачатку 1990-х гг., у знешняй і ўнутранай палітыцы шмат якіх дзяржаў назіраюцца змены прыярытэтаў. У сувязі з узнікненнем новых пагроз міру і бяспекі пераглядаюць свае пазіцыі і нейтральныя дзяржавы. Так, з 10 верасня 2002 г. Швейцарыя стала паўнапраўным членам ААН, што выклікала вострыя дыскусіі аб магчымама адмаўленні ад палітыкі нейтралітэту як асновы знешнепалітычнага курсу. У першую чаргу гэта звязана з тым, што, адпаведна п.5 арт. 2 Статута ААН, «усе члены Арганізацыі Аб'яднаных Нацый аказваюць ёй магчымую дапамогу ва ўсіх дзеяннях, якія прадпрымаюцца ёй адпаведна Статуту» (гэта датычыцца і ваенных дзеянняў). Адпаведна Статуту, «у выпадку, калі абавязкі членаў Арганізацыі супярэчаць іх абавязкам па якім-небудзь іншым міжнародным пагадненні, пераважную моц маюць абавязкі па Статуте». Такім чынам, абавязкі пастаянна нейтральнай дзяржавы павінны адступаць перад патрабаваннямі Савета Бяспекі па ўвядзенні ваенных санкцый супраць дзяржаў-агрэсараў. Адсюль узнікае заканамернае пытанне: ці сумяшчальна палітыка нейтралітэту з удзелам у міжнародных арганізацыях у сферы бяспекі.

На першы погляд, адказ будзе адмоўны. Але пры далейшым вывучэнні атрымоўваецца, што няма ніякіх перашкод для удзелу нейтральных дзяржаў у сістэме калектыўнай бяспекі, што выцякае з вызначэння такіх паняццяў, як нейтралітэт і калектыўная бяспека.

Нейтралітэт (ням. Neutralität; ад лац. neuter ні той, ні іншы) — прававы статус, які выцякае з устрымання дзяржавы ад удзелу ў ваенных дзеяннях паміж іншымі дзяржавамі, падтрымка адносін непрадузятасці да ваюючых бакоў, а таксама прызнанне ваюючымі бакамі такога ўстрымання і непрадузятасці; у мірны час

— адмаўленне ад удзелу у ваенных саюзах і блоках.

Некаторыя гісторыкі мяркуюць, што нейтралітэт пачаў складвацца ў антычны час і разумеўся як абавязак неваючай дзяржавы ўстрымлівацца ад садзейнічання таму, хто вядзе несправядлівую вайну, або таму, хто перашкаджае дзеяннем дзяржавы, якая вядзе справядлівую вайну. Лічыцца, што ў Грэцыі ў IV ст. да н. э. існавала устойлівая практыка прымянення нейтральнага статусу.

Першае афіцыйнае ўпамінанне аб нейтралітэце адносіцца да 1408 г., калі французскі кароль Карл VII выдаў дэкрэт аб тым, што ён захавае нейтралітэт у барацьбе рымскіх пап з авіньёнскімі.

З таго моманту шмат што змянілася як у самім паняцці нейтралітэт, так і ў яго сутнасці. Адным з фактараў такіх змен можна лічыць узнікненне сістэмы калектыўнай бяспекі.

Пад сітэмай калектыўнай бяспекі ў сучаснай практыцы разумеецца сістэма сумесных дзеянняў дзяржаў свету або пэўнага яго геаграфічнага рэгіёну, якія прадпрымаюцца, каб пазбегнуць пагрозы міру і прадухіліць акты агрэсіі або іншыя парушэнні міру. Найбольш выразнымі прыкладамі такой сістэмы могуць службыць Ліга нацый і існуючая сёння Арганізацыя Аб'яднаных Нацый.

Пасля ўтварэння Лігі нацый стаў прыярытэтным погляд, што нейтралітэт не сумясцімы з удзелам у гэтай міжнароднай арганізацыі, таму што яе члены былі абавязаны прымаць захады супраць парушальнікаў статут арганізацыі, а нейтралітэт прадугледжваў «устрыманне» ад удзелу ў канфліктах. Акрамя гэтага Ліга была ўтворана для забеспячэння міру. Такім чынам, лічылася, што ў будучым не будзе войнаў. Гэта значыла, што нейтралітэт страчваў свой сэнс. Негледзячы на гэта было зроблена выключэнне для адзінай дзяржавы. 8 сакавіка 1920 г. Швейцарыя ўступіла ў Лігу нацый з умовай, што краіна не будзе прымаць удзел у ваенных акцыях супраць агрэсараў і абмяжуецца толькі ўдзелам у эканамічных санкцыях. Такім чынам, дзяржавы-ўдзельніцы прызналі за Канфедэрацыяй права не адступаць ад праводзімай ёй палітыкі нейтралітэту.

З-за унутраных супярэчнасцей Ліга нацый не справілася з ускладненымі на яе задачамі, і ў красавіку 1946 г. была ліквідавана рашэннем спецыяльна скліканай Асамблеі.

Другой спробай стварэння універсальнай міжнароднай арганізацыі па забеспячэнні міру і стабільнасці стала Арганізацыя Аб'яднаных Нацый. Яе мэты — падтрымка міжнароднага

міру і бяспекі, развіццё сярброўскіх адносін паміж нацыямі на аснове павагі прынцыпу раўнапраўя і самавызначэння народаў, а таксама ажыццяўленне міжнароднага супрацоўніцтва ў рашэнні міжнародных праблем эканамічнага, сацыяльнага, культурнага і гуманітарнага характару.

Адпаведна са Статутам ААН, міжнародная калектыўная бяспека — сістэма сумесных мерапрыемстваў дзяржаў, якія накіраваны на падтрымку міжнароднага міру і забеспячэнне бяспекі, прадухіленне пагрозы вайны і прыняцце захадаў па падаўленні актаў агрэсіі.

Асноўнымі палітыка-прававымі элементамі калектыўнай бяспекі з'яўляюцца:

- сістэма асноўных прынцыпаў міжнароднага права;
- сістэма мірнага вырашэння міжнародных спрэчак;
- каллектыўныя меры і дзеянні па прадухіленні і папярэджанні і актаў агрэсіі пагрозы міру;
- калектыўныя намаганні па вырашэнні праблемы раззбраення, забарона і знішчэнне зброі масавага вынішчэння;
- умацаванне і пашырэнне міжнароднага супрацоўніцтва.

Найбольш эфектыўнай з'яўляецца ўніверсальная сістэма калектыўнай бяспекі, якая прадугледжваецца Статутам Арганізацыі Аб'яднаных Нацый. Яна зыходзіць з прызнання адзінства і непадзельнасці свету, неабходнасці забароны агрэсіі і недапушчальнасці выкарыстання сілы для вырашэння міжнародных спрэчак.

Сістэма калектыўнай бяспекі адпаведна Статуту ААН уключае ў сябе:

- меры, якія накіраваны на забарону прымянення сілы і пагрозы сілай у адносінах паміж дзяржавамі (арт. 2, п. 4);
- меры, якія прадугледжваюць мірнае вырашэнне міжнародных спрэчак (глава VI Статута);
- меры па скасаванні ўзброеных сіл (арт. 11, 26, 47);
- меры па выкарыстанню рэгіянальных арганізацый бяспекі (глава VIII Статута);
- часовыя меры па спыненні парушэнняў міру (арт. 40);
- прымусовыя меры без вакарыстання ўзброеных сіл (арт. 41);
- прымусовыя меры з выкарыстаннем ўзброеных сіл (арт. 12)

З прыведзеных дэфініцый відавочна, што палітыка нейтралітэту і дзеянні, якія прадпрымаюцца ў межах забеспячэння і падтрыман-

ня міру і бяспекі, не супярэчаць адзін аднаму. Больш таго, практыка паказвае, што нейтральныя дзяржавы не адмаўляюцца — быць у складзе ўзброеных сіл ААН. Так, у саставе апошніх прымалі ўдзел кантынгенты войск Швецыі і Аўстрыі, а ў 1990 г. Швейцарыя аўтаномна далучылася да санкцый ААН у адносінах да Ірака. У гэтай сувязі цалкам справядлівым з'яўляецца погляд прафесара У. Н. Дурдунейскага, які, абумоўліваючы сумяшчальнасць нейтралітэту з удзелам у сістэме калектыўнай бяспекі, адзначае, што «абавязкі нейтральнай дзяржавы знаходзяцца ў іншай юрыдычнай плоскасці, чым абавязкі члена арганізацыі калектыўнай бяспекі: нейтралітэт мае на ўвазе ўстрыманне ад удзелу ў міжнароднай вайне ў фармальным сэнсе слова, гэта значыць, у адкрытай арганізаванай узброенай барацьбе паміж асобнымі дзяржавамі, а санкцыі з боку міжнароднай арганізацыі супраць агрэсара, якія будуць з'яўляцца узброенымі дзеяннямі ў матэрыяльным сэнсе, з'яўляюцца не вайной паміж дзяржавамі, а калектыўным адпорам міжнароднай арганізацыі парушальніку міру і бяспекі».

Калі нейтральная дзяржава лічыць для сябе ўдзел у ваенных санкцыях недапушчальным, гэта не значыць, што яна не можа стаць членам міжнароднай арганізацыі. Перад уступленнем у тую ці іншую арганізацыю краіна, якая прытрымліваецца нейтральных прынцыпаў у сваёй знешняй палітыцы, можа асобна агаварыць умовы сваяго членства, як гэта зрабіла Швейцарыя перад уступленнем у Лігу нацый і ААН.

Зноў жа, для Аўстрыі, якая не зрабіла ніякіх абумоўленасцей, увядзенне ваенных санкцый не азначае аўтаматычнага ўдзелу ў іх, паколькі Савет Бяспекі, на аснове арт. 48 Статута ААН, мае права вызначыць, наколькі усе, або толькі некаторыя члены абавязаны прыняць удзел у ваенных санкцыях.

Рэгіянальныя сістэмы калектыўнай бяспекі адкрыты для ўсіх краін, у тым ліку і нейтральных. Пры гэтым удзел нейтральных дзяржаў ажыццяўляецца на ўмовах, падобных на тыя, якія вызначаюць іх членства ў ААН. Паказальным уяўляецца той факт, што Заключны акт Нарады па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе — дакумент, які закладвае асновы міру і бяспекі народаў еўрапейскага кантынента, у міжнародна-прававым парадку прызнаў і аформіў прынцып нейтралітэту. У цэнтры Заключнага акта — Дэкларацыі прынцыпаў, якімі дзяржавы-ўдзельніцы кіруюцца ва ўзаемных адносінах, — 33 еўрапейскія дзяржавы, ЗША

і Канада ў ліку іншых праў пацвердзілі, што «яны таксама маюць права на нейтралітэт». Пры гэтым падкрэсліваецца, што «у межах міжнароднага права ўсе дзяржавы-ўдзельніцы маюць аднолькавыя правы і абавязкі».

Неабходна адзначыць, што Швецыя і Аўстрыя з'яўляюцца актыўнымі членамі Еўрапейскага Саюза. Пры гэтым іх урады адводзяць гэтай арганізацыі значную ролю ў падтрымцы міру і бяспекі, ва ўрэгуляванні канфліктаў. Напрыклад, Швецыя з'яўляецца адным з ініцыятараў фарміравання адзінай знешняй палітыкі і палітыкі бяспекі Еўрапейскага Саюза. Больш таго, Стакгольм паслядоўна выступае за ўдзел ЕС у прадухіленні і ўрэгуляванні крызісаў у рэгіёне, прапануючы перадаць гэтай міжнароднай арганізацыі міратворчыя функцыі НАТА і пераўтварыць Заходнеўрапейскі Саюз (у якім Швецыя мае статус назіральніка), які з'яўляецца абарончым саюзам, у міратворчую структуру ЕС.

Доля Аўстрыі ў сістэме створаных у Еўропе ў 2003 г. сіл хуткага рэагавання (ЕСХР) складае 2 тыс. чалавек сухапутнай арміі. Акрамя таго Аўстрыйская Рэспубліка выступае за эфектыўнае супрацоўніцтва паміж ЕС і НАТА, зноў жа з мэтай павышэння міжнароднай бяспекі.

Неабходна спыніцца на дзейнасці такой арганізацыі, як Паўночнаатлантычны Альянс. Арганізацыя Паўночнаатлантычнага дагавору была створана для супрацьстаяння сацыялістычнаму блоку ў Еўропе. Яна першапачаткова ўяўляла сабой ваенны саюз. Таму аб удзеле ў ёй нейтральных дзяржаў не магло быць і гаворкі. Аднак у сувязі са зменамі ў сусветнай палітыцы ў канцы 1980-х — пачатку 1990-х гг., распадам СССР паўстала пытанне аб мэтазгоднасці далейшага існавання Альянса. Таму былі зроблены захады па рэарганізацыі асноўных прынцыпаў НАТА. Зараз асноўнымі яе мэтамі з'яўляецца падтрымка міру і бяспекі. Не засталіся у баку і нейтральныя дзяржавы, якія прымаюць актыўны ўдзел у праграме «Партнёрства дзеля Міру». Больш таго, у Аўстрыі, напрыклад, усе часцей раздаюцца галасы ў падтрымку ўваходжання краіны ў НАТА. І хоць пераважная частка аўстрыйскага насельніцтва выказваецца за захаванне нейтральнага статусу, некаторыя сацыялагічныя апытанні сведчаць аб перавазе тых, хто лічыць, што краіна, нягледзячы на грамадскае меркаванне, мае намер далучыцца да НАТА.

У вынікі неабходна падкрэсліць, што палажэнне аб нейтралітэце дазваляе прымаць удзел у міжнародных аперацыях па падтрымцы

міру і прадухіленні крызісных сітуацый, пры ўмове, што яны ажыццяўляюцца на аснове мандата ААН або АБСЕ. Нейтралітэт таксама прадугледжвае арганізацыю абарончага супрацоўніцтва з іншымі дзяржавамі, калі гэта поўнасю адпавядае асноўным палажэнням нейтралітэту — да таго часу, пакуль удзельнікі супрацоўніцтва не будуць уцягнуты ва ўзброеныя канфлікты або гэта супрацоўніцтва будзе выклікаць узнікненне крызісных сітуацый, якія супярэчаць нейтральнаму статусу. З гэтага выцякае, што пры асобных агаворках, палітыка нейтралітэту цалкам сумяшчальная з удзелам у міжнародных арганізацыях калектыўнай бяспекі.

ЛІТАРАТУРА

1. Ганюшкін Б. В. Нейтралітэт і недалучэнне. М., 1965.
2. Дурдунейскі У. Н. Нейтралітэт у сістэме калектыўнай бяспекі // Савецкая дзяржава і права. 1957. № 8.
3. Заключны акт Нарады па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе [Электронны рэсурс] — Рэжым доступу: <http://www.hro.org/docs/ilex/intconf/hels75.htm> / 24.01.2006.
4. Ісакава С. Н. Міжнародная барацьба з тэразызмам і аўстрыйскі нейтралітэт [Электронны рэсурс] — Рэжым доступу: <http://ashpi.narod.ru/isak.html> / 11.08.2004.
5. Малек М. Аўстрыйская палітыка бяспекі: нейтралітэт або НАТА? // Сусветная эканоміка і міжнародныя адносіны. 2000. № 2.
6. Міжнароднае права / пад рэд. Г. І. Тункіна. М., 1994.
7. Нейтралітэт // Вялікая савецкая энцыклапедыя [Электронны рэсурс] — Рэжым доступу: <http://www.rubricon.com> / 10.11.2005.
8. Роля ААН у пытаннях забеспячэння міжнароднай бяспекі [Электронны рэсурс] — Рэжым доступу: <http://www.5ka.ru/51/37364/1.html> / 19.01.2006.
9. Сусветны энцыклапедычны слоўнік / гал. рэд. М. У. Адамчык. Мн., 2004.
10. Улаховіч В. Я. Постсавецкі нейтралітэт: часовы або стратэгічны выбар // Глобальны свет перад новымі выклікамі : зб. Арт., Мн., 2002.
11. Статут ААН [Электронны рэсурс] — Рэжым доступу: <http://www.un.org/russian/document/basicdoc/charter.htm> / 24.01.2006.

SUMMARY

The article is dedicated to the possibility of combination the policy of neutrality with the participation in international organizations of collective security. In the light of the changes, which happened in the world political arena in the end of 1980 — and the beginning 1990 ies lots of states, including neutral states, had to review their foreign and internal policies. As a result in 1995 Sweden and Austria became full-fledged

members of the European Union and on September 10, 2002 Switzerland joined the UNO United Nations Organization. That events involved sharp discussions about the possible renunciation of the policy of neutrality as a base of foreign policy. But, as it is shown in the article, neutrality doesn't hamper the participation in joint actions in the framework of international organizations in order to resist the menaces to world peace and security.

Рэферат

Абгрунтоўваецца магчымасць сумяшчэння палітыкі нейтралітэту з удзелам у міжнародных арганізацыях калектыўнай бяспекі. У святле змяненняў, якія адбыліся на сусветнай палітычнай арэне ў канцы 80 — пачатку 90-х гг. XX ст. шмат якія дзяржавы перагледзелі свае пазіцыі ў знешняй і ўнутранай палітыцы. У выніку, 1995 г. Швецыя і Аўстрыя становяцца паўнапраўнымі членамі Еўрапейскага Саюза, а з 10 верасня 2002 г. Швейцарыя далучаецца да Арганізацыі Аб'яднаных Нацый. Гэтыя падзеі выклікалі вострыя дыскусіі аб магчымым адмаўленні ад палітыкі нейтралітэту як асновы знешнепалітычнага курсу. У артыкуле паказана, што нейтралітэт ніяк не перашкаджае удзелу ў сумесных дзеяннях у рамках міжнародных арганізацый для супрацьстаяння пагрозам міру і бяспекі.

Бібліягр. — 11 назваў.

УДК 30:37.017.4

А. Т. Зямнова

КАМПЕТЭНТНАСНЫ ПАДЫХОД ДА РЭАЛІЗАЦЫІ ЗАДАЧ ФАРМІРАВАННЯ АКТЫЎНАЙ ГРАМАДЗЯНСКАЙ ПАЗІЦЫІ НАВУЧЭНЦАЎ (НА МАТЭРЫЯЛЕ КУРСА «ЧАЛАВЕК. ГРАМАДСТВА. ДЗЯРЖАВА»)

Маладзь як найбольш сацыяльна актыўная і мабільная частка грамадства павінна валодаць дастаткова высокім узроўнем прававых ведаў, уменняў, навыкаў. Для выпускніка школы ўменне прымяняць прававыя веды на практыцы з'яўляецца важным кампанентам сацыяльна-гуманітарнай адукацыі асобы, што ў сучасных умовах забяспечвае магчымасць паспяховай прававой сацыялізацыі маладых людзей. Кампетэнтнасна арыентаваная адукацыя — адзін з напрамкаў

мадэрнізацыі сучаснай адукацыі. Фарміраванне кампетэнтнасцей як здольнасцей прымяняць веды ў рэальнай жыццёвай сітуацыі з'яўляецца адной з актуальных праблем сучаснай педагогікі [17, с. 6].

У першым нумары мы разглядалі навукова-метадычныя аспекты станаўлення і развіцця актыўнай грамадзянскай пазіцыі асобы навучэнца пры вивучэнні курса «Чалавек. Грамадства. Дзяржава», асновы фарміравання прававой кампетэнтнасці законапаслухмянага грамадзяніна Рэспублікі Беларусь, без якой станаўленне актыўнай грамадзянскай пазіцыі навучэнцаў, іх паспяховае сацыяльнае і прафесійнае адаптацыя будуць абцяжараны. Прапануюем шырокаму колу чытачоў распрацаваныя і эксперыментальна правяраныя метадычныя рэкамендацыі, накіраваныя на фарміраванне прававой кампетэнтнасці вучнёўскай моладзі пры вивучэнні Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь на ўроках «Чалавек. Грамадства. Дзяржава». Артыкул таксама ўтрымлівае шырокі спіс навуковай, навукова-метадычнай і нарматыўна-прававой літаратуры па разглядаемай праблеме.

Метадычнае забеспячэнне ўрокаў накіравана на стварэнне ўмоў для развіцця грамадзянска-прававой актыўнасці, адказнасці, правасвядомасці навучэнцаў; на далейшае асваенне асноў прававой грамадскай і прававой культуры, навыкаў прававых паводзін, неабходных для эфектыўнага выканання выпускнікамі асноўных сацыяльных роляў у грамадстве (грамадзяніна, выбаршчыка, падаткапальца, члена органа мясцовага самакіравання). Прапанаваныя метады навучання заснаваны на прынцыпах дзейснага падыходу да арганізацыі вучэбна-пазнавальнага працэсу: сістэматычнае ўключэнне элементаў практычнай работы з фрагментамі юрыдычных крыніц, правядзенне ролевых і дзелавых гульняў (ці іх фрагментаў), арганізацыя праблемных гутарак, дыскусій.

Тэма ўрока:

«Выбарчая сістэма і рэферэндум»

Мэты і задачы: сфарміраваць асноўныя паняцці, забяспечыць веданне заканадаўчых норм, вызначаючых працэдуру выбараў і рэферэндуму; навучыць правілам запавядання бюлетэня; фарміраваць навыкі работы з юрыдычнай крыніцай.

Асноўныя паняцці і тэрміны: выбарчае права, выбары, рэферэндум, выбарчы цэнз.

Прыёмы і сродкі навучання: лекцыя, дыскусія, тлумачэнне, аналіз Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, Выбарчага кодэкса.

План лекцыі:

1. Выбары. Прынцыпы выбарчага права (усеагульнасць, свабода, роўнасць, тайна галасавання).

2. Рэферэндум як спосаб волевыяўлення грамадзян.

1. Выбары — працэдура выбарна кандыдата на выбарчую пасаду. Уключае: вылучэнне, збор подпісаў і рэгістрацыю кандыдата, перадвыбарную агітацыю, галасаванне і падлік галасоў, уступленне на пасаду. Выбіраюць дэпутатаў Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага схода (парламента), дэпутатаў мясцовых Саветаў дэпутатаў, кіраўніка дзяржавы — Прэзідэнта РБ. Каб удзельнічаць у выбарах, неабходна валодаць выбарчым правам. Адрозніваюць актыўнае (выбіраць, удзельнічаць у выбарах) і пасіўнае (вылучаць сваю кандыдатуру і выбірацца на выбарную пасаду) выбарчае права. Так, стаць дэпутатам мясцовых Саветаў дэпутатаў можна па дасягненні 18 гадоў, Палаты прадстаўнікоў — з 21 года, членам Савета Рэспублікі — з 30 гадоў, прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь — з 35 гадоў.

У сусветнай заканадаўчай практыцы існуюць пэўныя ўмовы, якія вызначаюць, колькі працэнтаў выбаршчыкаў павінна з'явіцца на выбарчыя ўчасткі, каб выбары адбыліся, і які працэнт галасавання з'яўляецца вызначальным. Гэтыя паказчыкі называюць выбарчым цэнзам. У Рэспубліцы Беларусь для першага тура выбараў абавязкова яўка простаі большасці (50 % + 1 чалавек) на выбарчыя ўчасткі ад унесеныя у спісы выбаршчыкаў. У выпадку парушэння гэтага правіла прызначаюцца паўторныя выбары. Перамога ў выбарах той кандыдат, які набярэ таксама простую большасць галасоў. Калі ж ніхто не набярэ патрэбны працэнт галасоў, але выбары будуць прызнаны адбыўшыміся, то набраўшыя большую колькасць галасоў два кандыдаты пераходзяць у другі тур галасавання.

Заданне: азнаёміцца з главой 1 раздзела III Канстытуцыі РБ. Прачытаць артыкул 64 і адказаць на пытанні:

1. Хто мае права выбіраць? (Права выбіраць маюць грамадзяне Рэспублікі Беларусь, дасягнуўшыя 18 гадоў.)

2. Хто не можа ўдзельнічаць у выбарах? (У выбарах не ўдзельнічаюць грамадзяне, прызнаныя судом недзеяздольнымі, асобы, якія знаходзяцца па прыговору суда ў месцах

пазбаўлення свабоды. У галасаванні не прымаюць удзелу асобы, у адносінах да якіх у парадку, устаноўленым крымінальна-працэсуальным заканадаўствам, выбрана мера стрымання — утрыманне пад вартай.)

Арганізаваць гутарку, суправаджаючую аналіз артыкулаў 65—68 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь.

Пытанні да гутаркі:

1. Што азначае свабодны характар выбараў (рэферэндуму)? (Выбаршчык асабіста прымае рашэнне аб удзеле ў выбарах, на аснове адкрытай і публічнай агітацыі выбірае, за каго аддаць свой голас.)

2. Што азначае выраз «выбары ў РБ з'яўляюцца роўнымі»? (Выбаршчыкі не залежна ад узросту, полу, узроўню адукацыі, даходаў, сацыяльнага становішча маюць роўную колькасць галасоў.)

3. Што азначае выраз «выбары ў РБ з'яўляюцца прамымі»? (Дэпутаты сельскіх, гарадскіх, раённых, абласных Саветаў дэпутатаў, Палаты прадстаўнікоў парламента, Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь выбіраюцца грамадзянамі непасрэдна. Ускосна — дэпутатамі мясцовых саветаў базавага ўзроўню — праходзяць выбары толькі ў Савет Рэспублікі.)

Тлумачэнне

У адпаведнасці з Канстытуцыяй РБ і Выбарчым кодэксам забяспечваецца тайна галасавання на выбарах (рэферэндуме): кожны выбарчы ўчастак абсталяваны кабінай для тайнага галасавання; ніхто з членаў выбарчай камісіі не мае права кантраляваць працэс запяўнення бюлетэня выбаршчыкам.

2. Рэферэндум — спосаб і працэдура волевыяўлення грамадзян па найбольш важных для дзяржавы пытаннях. Рэферэндумы трывала ўвайшлі ў палітычнае жыццё многіх дзяржаў свету. У Швецыі з 1800 г. было праведзена больш за 300 рэферэндумаў. У ЗША народным галасаваннем прынята больш за 130 рашэнняў аб зацвярджэнні паправак і дапаўненняў у дзеючыя канстытуцыі штатаў. вопыт правядзення рэферэндумаў маюць Францыя, Германія, Швейцарыя, Румынія, Расія, Эстонія, Казахстан, Таджыкістан, Польшча. Рэферэндум, як і выбары, — гэта адказная, палітычна значная кампанія. Часта практыкуецца сумяшчэнне гэтых мерапрыемстваў, каб захаваць высокую яўку і пазбегнуць дадатковых фінансавых затрат.

Адрозніваюць мясцовыя і рэспубліканскія рэферэндумы. Мясцовыя могуць праводзіцца ў адной ці некалькіх абласцях, горадзе, раёне

з мэтай прыняцця рашэння па актуальнай для рэгіёну праблеме. У рэспубліканскіх рэферэндах прымаюць удзел усе грамадзяне краіны, валодаючыя выбарчым правам, бо абмяркоўваемыя пытанні маюць агульнадзяржаўную важнасць.

У гісторыі сучаснай Беларусі праходзілі рэферэндумы:

— у 1995 г. (разглядаліся пытанні аб наданні рускай мове статусу, роўнага з беларускай, аб устанаўленні новай сімволікі, аб падтрымцы інтэграцыйных працэсаў з Расійскай Федэрацыяй);

— у 1996 г. (пытанні аб адносінах да адмены смяротнай кары, аб увядзенні прыватнай уласнасці на зямлю; два праекты змяненняў і дапаўненняў у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь); гэты рэферэндум дазволіў вырашыць існаваўшае супрацьстаянне заканадаўчай і выканаўчай улад цывілізаваным шляхам, пазбегнуць дэстабілізацыі палітычнай сістэмы;

— у 2004 г. (пытанне аб унясенні змяненняў у артыкул 81 Канстытуцыі па працэдуры выбарання Прэзідэнта РБ).

Вынікі рэферэндумаў паказалі высокую ступень даверу большасці насельніцтва вышэйшаму кіраўніцтву краіны. Унясенне змяненняў у Асноўны Закон дазволіла забяспечыць эфектыўную дзейнасць выканаўчай, заканадаўчай і судовай улад, Кіраўніка дзяржавы ў інтарэсах беларускага народа.

Арганізаваць гутарку, суправаджаючую аналіз артыкулаў 73—78 Канстытуцыі.

Заданне: азнаёміцца з главой 2 раздзела III Канстытуцыі РБ.

Пытанні да гутаркі:

1. Хто можа назначаць рэферэндум? (Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь па ўласнай ініцыятыве, а таксама па прапанове Палаты прадстаўнікоў і Савета Рэспублікі або па прапанове не менш чым 450 тыс. грамадзян, валодаючых выбарчым правам, у тым ліку не менш чым 30 тыс. грамадзян ад кожнай з абласцей і горада Мінска.)

2. Калі рашэнне аб прыняцці, змяненні і дапаўненні Канстытуцыі РБ лічыцца прынятым? (Рашэнне лічыцца прынятым, калі за яго прагаласавала большасць грамадзян, унесеныя ў спісы для галасавання.)

3. Як адмяняюцца рашэнні, прынятыя на ўсенародным рэферэндуме? (Рашэнні, прынятыя рэферэндумам, могуць быць адменены ці зменены толькі шляхам рэферэндуму,

калі іншае не будзе вызначана рэферэндумам.)

Абмеркаваць агульныя правілы запаўнення бюлетэня:

1) бюлетэнь выдаецца выбаршчыку членам выбарчай камісіі пад роспіс;

2) галасуючы самастойна тайна яго запаўняе ў асобнай кабінцы для галасавання;

3) бюлетэнь апускаецца ў спецыяльную закрытую урну;

4) асобы, па якіх-небудзь прычынах не маючыя магчымасці прагаласаваць у дзень выбараў, могуць выкарыстаць права датэрміновага галасавання;

5) асобы, не маючыя магчымасці прагаласаваць на выбарчым участку, могуць прагаласаваць дома (ці па месцы знаходжання), папярэдзіўшы аб гэтым участковую выбарчую камісію.

Расказаць аб розных відах выбарчых бюлетэняў і спосабах іх запаўнення — прастаўленне значкоў у спецыяльна адведзеных пустых клетачках, закрэсліванне адказу ці кандыдатуры, падкрэсліванне патрэбнага варыянта — у залежнасці ад віду і формы бюлетэня.

Хатняе заданне: скласці макет выбарчага бюлетэня і (ці) бюлетэня для ўдзелу ў рэферэндуме.

Тэма ўрока:

«Прынцып падзелу галін улады»

Мэты і задачы: фарміраваць веды аб падзеле галін дзяржаўнай улады як асноўным прынцыпе прававой дэмакратычнай дзяржавы; развіваць уменні аналізаваць, параўноўваць і абагульняць звесткі.

Асноўныя пацяцці і тэрміны: заканадаўчая, выканаўчая, судовая ўлады.

Прыёмы і сродкі навучання: дыскусія, аналіз тэксту падручніка, запаўненне табліцы «Сістэма ўлады ў Рэспубліцы Беларусь».

Выкладзі прынцып падзелу ўлад як асноватворны ў прававой дзяржаве. Мэта рэалізацыі прынцыпу — узаемны кантроль усіх галін і выкананне законаў (гл. матэрыял параграфу 29 [16, С. 249]).

Пытанні для дыскусіі:

1. Чым можа стаць для дзяржавы і яго грамадзян сканцэнтраванне неабмежаванай улады ў руках аднаго чалавека?

2. Прывядзіце такія прыклады з гісторыі развіцця дзяржаў.

3. Якія магчымы шляхі выхаду з такой грамадска-палітычнай сітуацыі?

Заданне: прааналізаваць параграф «Органы дзяржаўнай улады РБ» [16, С. 249] і запоўніць прапанаваную табліцу. Схему табліцы і пытанні да яе запісаць на дошцы.

(----- табліца -----)

Тэма ўрока:

**«Мясцовае кіраванне і самакіраванне»
(справаводства)***

Мэта: фарміраваць навыкі складання заяў.

Прыёмы і сродкі навучання: тлумачэнне, складанне заявы.

Растлумачыць тое, што дадзеная працэдура (пастаноўка на ўлік тых, хто мае патрэбу ў паляпшэнні жыллёвых умоў) з'яўляецца неабходнай умовай для выкарыстання права на льготны крэдыт пры куплі ці будаўніцтве жылля, атрымання сацыяльнага жылля ці месца ў інтэрнаце. Пералічыць катэгорыі грамадзян, якія маюць права на паляпшэнне жыллёвых умоў на льготных умовах:

- сем'і і адзінокія грамадзяне, пражываючыя ў жылых памяшканнях, дзе колькасць метраў карыснай плошчы не адпавядае ўстаноўленым для мясцовасці сацыяльным стандартам;
- маладыя сем'і, пражываючыя з бацькамі ці арэндуючыя жылля памяшканні;
- адзінокія маці, выхоўваючыя сыноў (бацькі, выхоўваючыя дачок) і пражываючыя ў аднапакаёвай кватэры — прыцып розных полаў;
- сем'і, у якіх знаходзіцца хворы адкрытай формай туберкулёзу, а жыллёвыя ўмовы не дазваляюць забяспечыць яму ізаляваную камнату.

Успомніць з навучэнцамі агульныя правілы складання заяў. Адзначыць асаблівасці заявы аб пастаноўцы на ўлік тых, хто мае патрэбу ў паляпшэнні жыллёвых умоў:

1) у верхнім правым вугле адзначаецца, на чыё імя (каму? — старшыні гарадскога выканаўчага камітэта І. І. Іванову) і ад каго (Пятро-

ва, Сідаравай — у родным склоне) напісана заява;

2) тэкст пачынаецца са слоў «прашу паставіць на ўлік тых, хто мае патрэбу ў паляпшэнні жыллёвых умоў у сувязі з ..... (адзначыць прычыну)»;

3) у ніжнім левым вугле ставіцца дата, у ніжнім правым вугле — асабісты подпіс.

Назваць асноўныя дакументы, неабходныя для пастаноўкі на ўлік тых, хто мае патрэбу ў паляпшэнні жыллёвых умоў: пашпартныя даныя, копіі пасведчання аб нараджэнні непаўналетніх дзяцей, пасведчання аб заключэнні (скасаванні) шлюбу, даведка аб жыллёвых умовах на сучасны момант, у асобных выпадках — медыцынскія заключэнні.

Заданне: напісаць заяву ў аддзел гарадскога гаспадаркі выканаўчага камітэта аб пастаноўцы на ўлік тых, хто мае патрэбу ў паляпшэнні жыллёвых умоў.

Вывады

Праблема фарміравання актыўнай грамадзянскай пазіцыі навучэнцаў няпростая. Яе актуальнасць абумоўлена змяненнем сацыяльных функцый моладзі ў грамадстве, паскарэннем працэсу яе сацыялізацыі. Вынікі недахопаў станаўлення сталага, законапаслухмянага грамадзяніна праяўляюцца ў выглядзе негатыўных сацыяльных з'яў і цягнуць цяжкія наступствы: пакалечаныя лёсы людзей, стаўшых на шлях злачынства, траўмы ў выніку парушэння працоўнай дысцыпліны ці тэхнікі бяспекі, маёмасныя спрэчкі былых мужа і жонкі, адсутнасць у цэлым дакладнай грамадзянскай пазіцыі законапаслухмянага члена грамадства. Выкладзеныя пазіцыі вызначылі задачы, якія сталі асноватворнымі пры арганізацыі вопытна-эксперыментальнай работы:

- узбраенне навучэнцаў сістэмай агульнаабавязковых прававых норм, фарміраванне ў іх пазітыўных адносін да ведаў аб маралі і праве, вопыту грамадзянскіх паводзін;
- увядзенне навучэнцаў у складаныя грамадскія адносіны, забеспячэнне ўсведамлення імі абароннай, ахавальнай функцыі права;
- стварэнне ўмоў для назапашвання навучэнцамі ўстойлівага вопыту элементарных прававых уменняў і навыкаў.

Сродкамі сацыяльна-палітычных дысцыплін неабходна фарміраваць: глыбокія і ўстойлівыя веды аб дзяржаўным упарадкаванні, ролі асобы ў грамадскім развіцці; уменні аналізаваць грамадскія і дзяржаўныя працэсы, вызначаць прычынна-выніковыя сувязі ўласных

* Матэрыял тэмы даволі дасканала выкладзены ў падручніку. Змест урока дазваляе фарміраваць не толькі новыя веды аб функцыянаванні мясцовых органаў улады, але і выкарыстаць час для навучэння элементарным навыкам складання заявы аб паляпшэнні жыллёвых умоў. Менавіта практычнай частцы ўрока прысвечаны дадзеныя метадычныя рэкамендацыі.

учынкаў і іх наступстваў; выхоўваць пачуццё любові і павагі да Радзімы, пачуццё гонару за дасягненні Беларусі і патрэбу іх прымнажання ў навучанні, працы, грамадскім жыцці.

ЛІТАРАТУРА

1. *Галиахметова Р. Н.* Развитие нравственно-правовой культуры учащихся школ инновационного типа (на материале гуманитарных дисциплин) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Казань, 2001.
2. *Гражданское образование: зарубежный опыт, проблемы развития* / отв. ред. А. А. Михайлов, В. А. Дунаев. Мн., 1999.
3. *Земнова Е. Т.* К вопросу об актуальности правового образования молодежи // Политическая система Беларуси: достижения, проблемы, возможности совершенствования : Материалы Междунар. науч.-практ. конф. Мн., 2001. С. 100—103.
4. *Земнова Е. Т.* Формирование правовой культуры учащихся как средство содействия успешной адаптации к новым условиям социума // Адаптация к профессиональной деятельности как психолого-педагогическая проблема: методологические основания, пути и способы решения : Материалы Междунар. науч.-практ. конф. Барановичи, 2001. Ч. 3. С. 62—65.
5. *Земнова Е. Т.* Правовая компетентность как элемент гражданской культуры учащейся молодежи // Формирование гражданской культуры молодежи в условиях интеграции РБ в европейское образовательное пространство: материалы Междунар. науч. конф. 2004. С. 148—151.
6. *Инновационные методы обучения в гражданском образовании.* Мн., 1999.
7. *Каландаришвили З. Н.* Изучение гражданско-правовых дисциплин в средних общеобразовательных школах России как фактор социальной адаптации молодежи : автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. СПб., 2000.
8. Конституция Республики Беларусь.
9. Концептуальные основы идейно-воспитательной работы с детьми, учащейся и студенческой молодежью.
10. Концепция воспитания детей и учащейся молодежи в Республике Беларусь. Мн., 2003.
11. *Лукашенко А. Г.* Доклад на семинаре руководящих работников республиканских и местных государственных органов по вопросам совершенствования идеологической работы // Официальный сайт Президента Республики Беларусь: Выступления Президента — 2003 год.
12. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка / под ред. Шведовой. М., 1991. С. 289.
13. *Основы идеологии белорусского государства* : учеб.-метод. пособие / под ред. В. В. Шинкарева. Мн., 2004.
14. Послания Президента Республики Беларусь А. Г. Лукашенко Национальному собранию Республики Беларусь 1997—2003.
15. Программа курса «Человек. Общество. Государство. VIII—XI классы» для учреждений, обеспечивающих получение общего среднего образования / Под ред. Ю. А. Харина // Чалавек. Грамадства. Свет. 2003. С. 11—21.
16. Республиканская программа «Молодежь Беларуси» на 2004—2005 годы / Зарегистрировано в Национальн. реестре правовых актов РБ 12.03.2004 № 272.
17. *Хуторской А. В.* Ключевые компетенции как компонент личностноориентированной парадигмы образования // Адукацыя і выхаванне. 2004. № 3. С. 3—9.
18. *Царик И. А., Торохова А. В., Клышевич И. Ю.* Нравственно-правовое воспитание подростков. Мн., 2000.
19. *Человек. Общество. Государство: мир социального действия* : учеб. пособие для 10-го кл. общеобразовательной школы / под ред. Ю. А. Харина. Мн., 2001.
20. *Человек. Общество. Государство: мир культуры* : учеб. пособие для 11-го кл. общеобразовательной школы / под ред. Ю. А. Харина. Мн., 2001.
21. *Элиасберг Н. И.* Правовое образование в отечественной школе 30-х — 90-х годов XX века. Опыт системно-генетического анализа : монография СПб., 2000.
22. *Яскевич Я. С.* Человек. Общество. Государство. Ответы на вопросы программы. Тесты. Мн., 2003.

SUMMARY

??????????????????

Рэзюмэ

??????????????????

УДК 32.001(494)

М. Б. Канапацкі, А. П. Мельнікаў

МЯСЦОВАЕ САМАКІРАВАННЕ Ў ШВЕЙЦАРЫІ

Мясцовае самакіраванне — гэта прызнаваемая і гарантуемая канстытуцыяй самастойная і пад сваю адказнасць дзейнасць насельніцтва па рашэнні непасрэдна ці праз органы мясцовай улады пытанняў мясцовага значэння, зыходзячы з інтарэсаў насельніцтва, яго гістарычных, культурных традыцый.

Афіцыйная назва Швейцарыі — Швейцарская Канфедэрацыя. Нягледзячы на такую назву, Швейцарыя па форме дзяржаўна-

га ўпарадкавання — гэта федэратыўная парламенцкая рэспубліка, якая ў адміністрацыйных адносінах складаецца з 26 кантонаў [1]. Кантоны падзяляюцца на абшчыны (камуны). Паколькі ў перакладзе з англійскай мовы слова «commune» абазначае і камуна, і абшчына, мы ў далейшым будзем выкарыстоўваць гэтыя тэрміны як сінонімы пры характарыстыцы мясцовага самакіравання ў гэтай краіне.

Трэба звярнуць увагу на з'яву, якую амаль немагчыма сустрэць ў ні аднай іншай федэратыўнай дзяржаве. Акрамя адміністрацыйна-тэрытарыяльных абшчын, аб якіх гаварылася вышэй, у Швейцарыі існуюць яшчэ і іншыя абшчыны, напрыклад, школьныя, царкоўныя, так званыя грамадзянскія (рамесныя) і г. д. Гэтыя ўтварэнні ў многіх адносінах пераплятаюцца з адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі абшчынамі, але, як паказвае прыклад грамадзянскіх абшчын, якія узніклі ў сярэднія вякі, сёння яны маюць толькі абмежаванае значэнне. Аднак сам факт іх выжывання паказвае, наколькі актуальным працягвае заставацца пытанне самакіравання на ўсіх узроўнях і якой важнай складальнай часткай сучаснай дэмакратыі стала гэта з'ява.

Агульная колькасць абшчын у Швейцарыі паступова скарачаецца ў выніку зліцця маленкіх абшчын з вялікімі. Калі ў 90-х гг. мінулага стагоддзя іх налічвалася каля 3000, то ў пачатку XXI ст. гэта колькасць скарацілася да 2900. Памеры тэрыторыі абшчын вар'іруюцца ад 0,3 да 282 км². У адных абшчынах пражывае намнога больш жыхароў, чым у маленкіх кантонах, у іншых іх колькасць не перавышае 100 ці 200 чалавек.

У Швейцарыі сістэмы самакіравання на месцах арганізаваны неаднолькава. Мясцовая аўтаномія адрозніваецца ў розных кантонах па тыпе арганізацыі, узроўню дэлегавання паўнамоцтваў, па фінансавым планаванні. Кожны асобны кантон рэгулюе адносіны са сваімі абшчынамі на аснове кантанальнай канстытуцыі, а таксама адпаведных муніцыпальных законаў, пры гэтым у розных кантонах пры рашэнні тых ці іншых пытанняў назіраюцца значныя адрозненні [2].

На сённяшні дзень мясцовае самакіраванне ў Швейцарыі мяркуе:

- права на існаванне абшчыны, уключаючы права аб'ядноўвацца з іншымі абшчынамі;
- права ствараць уласныя палітычныя і адміністрацыйныя структуры ў рамках кантанальнага заканадаўства;
- права збіраць падаткі з мэтай пакрыцця расходаў на задавальненне патрэб абш-

чыны і рашэння пастаўленых перад ёй задач;

- свабоду дзеянняў у рашэнні ўсіх пытанняў, якія не ўваходзяць у кампетэнцыю кантонаў ці федэральнага цэнтра.

Такім чынам, усе пытанні, якія тычацца жыцця камуны, рашаюцца яе грамадзянамі непасрэдна. У невялікіх абшчынах з гэтай мэтай утвараецца камунальная асамблея (сход абшчыны) [3]. Яна збіраецца рэгулярна для рашэння мясцовых бягучых спраў, такіх, як фінансавыя праблемы, будаўнічыя праекты і г. д. Выбарчыя правы прадастаўляюцца швейцарскім грамадзянам, якія пастаянна пражываюць у камуне. Сход абшчыны мае права кантролю за дзейнасцю абшчыннай адміністрацыі, устанаўлення штогадовых каштарысаў, адабрэння падаткаў і г. д.

Выканаўчую ўладу ў камуне ажыццяўляе мясцовы савет, які выбіраецца камунальнай асамблеяй і звычайна працуе няпоўны рабочы дзень, гэта значыць не на пастаяннай аснове. Камунальная асамблея таксама выбірае, як правіла, на пастаяннай аснове клерка (сакратара) і іншых важных службовых асоб, такіх, напрыклад, як казначэй і інш.

Мясцовы савет звычайна складаецца не менш чым з 5 членаў. Яго старшыня (прэзідэнт) выбіраецца насельніцтвам. Абшчыннае кіраўніцтва выконвае наступныя функцыі:

- рэалізацыя прадпісаных канфедэратыўнымі і кантанальнымі законамі задач;
- выкананне абшчынных спраў, калі яны не падпадаюць пад кампетэнцыю іншай улады ці абшчыннага сходу;
- папярэдняе абмеркаванне пытанняў, выносімых на сход абшчыны;
- правядзенне выбараў;
- падтрыманне спакою і парадку, забеспячэнне бяспекі грамадзян і інш. [4].

Для падтрымання грамадскага парадку савет абшчыны можа аддаваць распараджэнне, у адпаведнасці з якім могуць быць арыштаваны (на тэрмін да 2 сутак) асобы, якія пагражаюць бяспецы іншых грамадзян ці іх уласнасці.

Калі камуна даволі вялікая для кіравання асамблеяй, у ёй ствараецца камунальны парламент, што выбіраецца грамадзянамі, якія маюць пастаяннае месца жыхарства ў камуне [5]. Кандыдаты ў камунальныя органы звычайна вылучаюцца палітычнымі партыямі.

Камуны ў Швейцарыі валодаюць рэгіянальнай аўтаноміяй, у межах якой яны могуць самастойна прымаць рашэнні. Рамкі гэтай аўтаноміі вызначаюцца кантанальнымі законамі

аб камунах. Сярод найбольш важных абавязковых паўнамоцтваў камун значацца:

- улік насельніцтва (рэгістрацыя нараджэнняў, смярцей, шлюбав і г. д.);
- арганізацыя школьнай справы;
- служба мясцовай паліцыі;
- сацыяльнае забеспячэнне;
- меры па ахове здароўя;
- збіранне падаткаў (федэральных, кантанальных, камунальных) і інш. [6].

Эканамічнай асновай самакіравання, безумоўна, з'яўляецца магчымасць збірання мясцовых падаткаў. У эпоху канкурыруючых падаткавых умоў яна адыгрывае выключна важную ролю. Свабода перамяшчэння дае кожнаму грамадзяніну Швейцарыі магчымасць выбару для пражывання ў абшчыне, якая яму здаецца найбольш прывабнай. Гэта акалічнасць, а таксама магчымасць самастойнага вызначэння ставак падаткаабкладання прывялі да таго, што некаторыя абшчыны з-за іх выгаднага эканамічнага становішча і нізкіх падаткаў сталі надзвычай прывабнымі для багатых людзей. Дзякуючы гэтаму яны атрымліваюць дадатковую магчымасць пастаянна зніжаць падаткі, што робіць іх яшчэ больш прывабнымі.

Каб прадухіліць надзвычай вялікі разрыў паміж абшчынамі, у кантонах былі створаны розныя сістэмы фінансавага выраўноўвання, якія не толькі павінны надаць існуючай няроўнасці ў даходах больш адносны характар, але і, у прыватнасці, павінны дапамагачь абшчынам з асабліва высокім падатковым цяжарам. Напрыклад, буйны горад нясе значна большую сацыяльную і культурную нагрузку, чым любая з абшчын, размешчаных у яго прыгарадзе, дзе пражываюць багатыя людзі, што шукаюць спакою. У такіх выпадках звычайна прадугледжваецца пэўнае выраўноўванне дадатковых расходаў гарадоў. Тое ж самае можна сказаць і аб абшчынах у горнай мясцовасці, дзе шляхам дадатковых выплат спрабуюць перашкодзіць памяншэнню колькасці жыхароў. Гэтыя механізмы пераразмеркавання функцыяніруюць як паміж кантонамі і абшчынамі, так і паміж самімі абшчынамі, напрыклад, шляхам стварэння тэрытарыяльных аб'яднанняў.

Такім чынам, важнейшай перадумовай самастойнасці муніцыпальных утварэнняў з'яўляецца фіскальная аўтаномія. У многіх краінах яе ўсё яшчэ ўпарта дабіваюцца ад цэнтральных улад. У Швейцарыі ж фінансавая аўтаномія мае вельмі трывалыя асновы. Гэта асабліва важна ў эпоху ўзрастаючай па-

даткавай канкурэнцыі. Маецца на ўвазе права кожнай абшчыны самастойна ўстанаўліваць памеры падаткаў у залежнасці ад сваіх патрэб і магчымасцей. Часта такія рашэнні прымаюцца на рэферэндумах, што з'яўляецца звычайнай справай для Швейцарыі. Усераднае апытанне тут наконт чаго-небудзь — традыцыя. Бадай, няма іншай краіны, дзе грамадзяне праяўлялі б такую актыўнасць у закранатворчасці [7]. У сярэднім толькі агульнаацыянальныя рэферэндумы адбываюцца кожныя тры месяцы. Аднак калі правядзенне агульнаацыянальных рэферэндумаў рэгулюецца адзінымі для краіны законамі, правілы правядзення муніцыпальных рэферэндумаў могуць быць рознымі ў кожным з 26 кантонаў. Існуе адрозненне паміж рэферэндумаі, праводзімымі ў муніцыпалітэтах са «звычайным статусам» і муніцыпалітэтах з «надзвычайным статусам».

У муніцыпалітэтах са «звычайным статусам» рэферэндумы з'яўляюцца выбарчымі: грамадзяне маюць права прапаноўваць правядзенне рэферэндуму па любым пытанні. Як правіла, праводзімыя па ініцыятыве насельніцтва рэферэндумы адносяцца да пытанняў муніцыпальнага заканадаўства ці асобных адміністрацыйных рашэнняў, якія ўваходзяць у кампетэнцыю камунальных органаў. Звычайнай справай сталі рэферэндумы па фінансавых пытаннях. Гэта дае магчымасць грамадзянам удзельнічаць у прыняцці рашэнняў па разліку і размяшчэнні падаткаў, бюджэту і даходаў. Аднак часцей за ўсё рэферэндумы праводзяцца ў выпадку непрадбачаных расходаў. У некаторых кантонах рэферэндумы становяцца абавязковымі, хоць памер расходаў, зацверджаных выканаўчым органам, перавышае зацверджаныя законам памеры. У кантоне Цюрых, напрыклад, надзвычайныя расходы, зацверджаныя саветам, якія перавышаюць 1 млн швейцарскіх франкаў, аўтаматычна падлягаюць зацвярджэнню на рэферэндуме.

У муніцыпалітэтах з «надзвычайным статусам» правядзенне рэферэндумаў рэгулюецца, як правіла, кантанальнымі законамі. Так, у кантонах Берн, Санкт-Гапен і шэрагу іншых прадугледжаны абавязковыя рэферэндумы па пытаннях, звязаных з канстытуцыяй, а таксама па фінансавых і адміністрацыйных праблемах. Аднак дапускаюцца і выбарчыя рэферэндумы — па рашэнні савета ці ў выніку народнай ініцыятывы. Актыўнасць грамадзян у мясцовых рэферэндумах, як правіла, значна вышэй, чым на федэральным узроўні. Часам яна дасягае 70 % галасуючых.

Наступным, больш высокім узроўнем улады ў Швейцарыі з'яўляецца рэгіянальны раён, часам называемы таксама адміністрацыйным раёнам. Рэгіянальныя раёны ўключаюць у сябе некалькі камун і звычайна з'яўляюцца ніжэйшым звяном судовай сістэмы. Яны не адыгрываюць важнай ролі ў сістэме кіравання на мясцовым узроўні.

Такім чынам, Швейцарыя мае значны вопыт у арганізацыі мясцовага самакіравання. Само сабой разумеецца, што гэты вопыт не можа механічна пераносіцца ў іншыя краіны. Аднак аналіз прыроды і сутнасці тутэйшых праблем можа аказацца карысным для фарміравання мадэлей мясцовага самакіравання ў трансфармуючыхся грамадствах на постсавецкай прасторы.

ЛІТАРАТУРА

1. Энциклопедия стран мира. М., 2004. С. 322.
2. Эги К. Некоторые аспекты организации местного самоуправления в Швейцарии // Вестник Межпарламентской Ассамблеи СНГ. 1998. № 1(18). С. 101.
3. Lander A. Size and democracy at the local level: the case of Switherland // Environment and planning: government and policy. 2002. № 6. P. 818.
4. Фаджетти А. Система местной власти в Швейцарской конфедерации // Местное самоуправление: политический подход. Саратов, 1994. С. 21.
5. Lander A. Size and democracy at the local level: the case of Switherland // Environment and planning: government and policy. 2002. № 6. P. 816.
6. Иностранное конституционное право. М., 1996. С. 251.
7. Ауэр А. Референдумы в Швейцарии // Сравнительное конституционное обозрение. 2004. № 3. С. 152—155.

SUMMARY

The system of local self-governing of Switzerland is under discussion. Special attention is paid to community level of the local authorities, its legislative and executive bodies.

Рэзюмэ

Разглядаецца сістэма мясцовага самакіравання ў Швейцарыі. Яго вопыт можа аказацца карысным для фарміравання мадэлей мясцовага кіравання на постсавецкай прасторы.

САЦЫЯЛОГІЯ

УДК 008:32.001

Н. А. Мамыш

СУВЯЗЬ ПАНЯЦЦЯЎ «ЦЭННАСЦІ КУЛЬТУРЫ» І «ДЗЕЙНАСЦЬ»¹

Уступ. Культура грамадства ўяўляе сабой сукупнасць цэннасцей, норм, перакананняў, якія падзяляюцца ўсімі членамі гэтага грамадства і знаходзяць праяўленне ў іх сумеснай дзейнасці. Такім чынам, любую культуру незалежна ад яе ўзроўню лакалізацыі і зместу магчыма апісаць праз сістэму норм, перакананняў і цэннасцей.

Цэннасці з'яўляюцца ядром культуры. Гэта палажэнне робіць цікавым іх падрабязнае вывучэнне і дазваляе зразумець сутнасць культуры.

Паколькі адным са спосабаў праяўлення культуры людзей з'яўляецца іх дзейнасць, мэтай гэтага артыкула — падрабязны разгляд паняцця цэннасцей, іх будовы і статусу ў сістэме іншых ацэначных форм адлюстравання чалавечай свядомасці, а таксама выяўленне характару сувязі паміж цэннасцямі і дзейнасцю.

Сутнасць і агульная характарыстыка цэннасцей. У сваім артыкуле аб цэннасных уяўленнях Д. А. Лявонцьеў робіць вывад аб непазбежнасці суадносін паняцця цэннасцей з трыма рознымі групамі з'яў. Ім сфармулявана «ўяўленне аб трох формах існавання цэннасцей, пераходзячых адна ў адну: 1) грамадскіх ідэалах — выпрацаваных грамадскім усведамленнем і прысутных у ім абагульненых уяўленнях аб дасканаласці ў розных сферах грамадскага жыцця, 2) прадметным увасабленні гэтых ідэалаў у дзеяннях ці творах пэўных людзей і 3) матывацыйных структурах асобы («мадэлях належнага»), схіляючых яе да прадметнага ўвасаблення ў сваёй дзейнасці грамадскіх цэннасных ідэалаў». [1]

У 70-я г. розныя аўтары пачалі звяртаць увагу на праблему разыходжання паміж дэклараванымі і рэальнымі цэннасцямі. Д. А. Лявонцьеў вызначае чатыры групы прычын

(распрацаваны М. Б. Куняўскім, В. Б. Моіным і І. М. Паповай), якія могуць тлумачыць разыходжанне паміж дэклараванымі цэннасчымі канструктамі свядомасці і рэальна заахвочваючымі дзейнасць чалавека асабовымі цэннасцямі.

«У выпадку адэкватнага ўсведамлення і вербальнага выяўлення цэннасцей іх уключэнне ў практычную рэгуляцыю дзейнасці можа не адбывацца па прычыне адсутнасці магчымасцей рэалізацыі наяўнасці канкуруючых ці супярэчлівых цэннасцей.

Рэальна дзейнічаючыя цэннасці не заўсёды адэкватна ўсведамляюцца і вербалізуюцца суб'ектам у выніку абмежаванасці яго інтэлектуальных магчымасцей, дзеяння абарончых механізмаў і інш. Адэкватна ўсведамляемыя цэннасці могуць неадэкватна вербальна рэпрэзентавацца з прычыны моўных табу і іншага роду перашкод. Разузданенні могуць вызначацца наяўнасцю канкуруючых кампанентаў вербальных паводзін ці свядомасці [1].

Сутнасць паняцця можна усведаміць, зафіксаваўшы сувязь паміж цэннасцямі, адносінамі і перакананнямі. «Па меры фарміравання культурных перакананняў фарміруюцца і адносіны. Калі чалавек адчувае існаванне сувязі паміж дзвюма з'явамі, ён рэагуе на гэты факт станоўча або адмоўна. Заснаваныя на гэтай рэакцыі, узнікаюць культурныя цэннасці. Іншымі словамі, людзі фарміруюць ідэі аб свеце (перакананні); зыходзячы з гэтых ідэі, людзі адабраюць ці адмаўляюць навакольны свет (адносіны); нарэшце, у адпаведнасці з гэтымі перавагамі, людзі цэняць тое, што з'яўляецца вартым, карысным і важным у іх культуры. Цэннасці адрозніваюцца ў розных культурах, паколькі для членаў розных культурных супольнасцей жаданымі і значнымі з'яўляюцца розныя ідэі і з'явы» [8, с. 82 — 83].

М. Рокіч вызначае цэннасць як «устойлівае перакананне ў тым, што пэўны спосаб паводзін або канчатковая мэта існавання маюць большую перавагу з асабістага ці сацыяльнага пункту гледжання, чым супрацьлеглы ці адваротны да іх спосаб паводзін, або канчатковая мэта існавання [1]. Чалавечыя цэннасці характэрызуюцца наступнымі асноўнымі прыкметамі: 1) агульная колькасць цэннасцей, якія з'яўляюцца набыткам чалавека, параўнальна невялікая; 2) усе людзі валодаюць аднымі і тымі ж цэннасцямі, хоць і ў рознай ступені; 3) цэннасці арганізаваны ў сістэмы; 4) вытокі чалавечых цэннасцей прасочваюцца ў культуры, грамадстве і яго інстытутах, а

¹ Пры падрыхтоўцы артыкула скарыстаны матэрыялы, сабраны аўтарам падчас стажыроўкі ва ўніверсітэце Гётэборга (Швецыя) у рамках праграмы Візбі (Visby).

таксама ў асобе; 5) уплыў цэннасцей прасочваецца практычна ва ўсіх сацыяльных з'явах, заслужваючых вывучэння. М. Рокіч адрознівае два класы цэннасцей: тэрмінальныя і інструментальныя. Тэрмінальныя цэннасці ён вызначае як перакананні ў тым, што нейкая канчатковая мэта індывідуальнага існавання з асабовага і грамадскага пункту гледжання заслугоўвае таго, каб да яе імкнуцца; інструментальныя цэннасці — як перакананні ў тым, што пэўны спосаб дзеянняў (напрыклад, сумленнасць, рацыяналізм) з асабістага і грамадскага пункту гледжання з'яўляецца жаданым ў любых абставінах [1].

На думку Г. Хофстэда, цэннасці ўяўляюць сабой «шырокія тэндэнцыі надання перавагі пэўнаму становішчу спраў над іншымі. Цэннасці — гэта пачуцці, якія маюць станоўчы або адмоўны полюсы». [5, с. 8] Яны тычацца наступных характарыстык: злы — добры, брудны — чысты, агідны — прыгожы, ненатуральны — натуральны, ненармальны — нармальны, парадаксальны — лагічны, ірацыянальны — рацыянальны.

Г. Хофстэда да праяўленняў культуры акрамя цэннасцей адносіць сімвалы, герояў і рытуалы. Яны размяшчаюцца на розных узроўнях, як пласты цыбулі. Так, сімвалы ўяўляюць сабой самае паверхневае, а цэннасці — самае глыбіннае праяўленне культуры; героі і рытуалы знаходзяцца паміж імі.

Цэннасці — адны з першых рэчаў, якім падсвядома навучаецца дзіця. Такім чынам, у выпадках сістэматычнага вывучэння цэннасцей, іх выдзяленне з дзейнасці людзей неадзначнае і ўскладненае. Адпаведна, вынікі, атрыманыя пры правядзенні такіх даследаванняў, заснаваныя на апытаннях рэспандэнтаў, не могуць быць трактованы літаральна: на практыцы, людзі не заўсёды будуць дзейнічаць так, як яны кажуць аб гэтым у анкеце. Тым не менш, калі большасць рэспандэнтаў — прадстаўнікоў адной сацыяльнай групы — адказвае на пытанне аднолькава, гэта дазваляе меркаваць аб канкрэтным культурным адрозненні гэтай групы ад іншых груп [5, с. 7 — 9].

Цэннасці звычайна не з'яўляюцца ізаляванымі адна ад адной, а знаходзяцца ў кластэрах або ў сістэмах, паколькі асобныя цэннасці узаемазвязаны паміж сабой [11, с. 14].

Устанаўленне функцыянальнай сувязі паміж цэннасцямі і дзейнасцю. «Для індывіда цэннасці з'яўляюцца больш чым проста культурна дэтэрмінаванымі і перадаваемымі

мі кагнітыўнымі рэферэнтамі ці «канцэптамі» для розных практык, якія фарміруюць матрыцу чалавечых паводзін і звязваюць чалавека са светам. ... Мы гаворым, што цэннасці самі па сабе, напрыклад, як навукова класіфікаваныя даныя, нішто іншае, як існаванне. Але на ўзроўні вопыту яны звязаны з вітальным аспектам чалавечага існавання праз індывіда, які думае, адчувае і дзейнічае» [10, с. 67].

О. Мерынг сцвярджае, што цэннасці не з'яўляюцца толькі рэферэнтамі індывідуальнай мысліцельнай прасторы. Яны з'яўляюцца часткай жыццёвай сітуацыі, паколькі змяшчаюць магчымасць індывідуальнага эмацыянальнага прыняцця і валідацыі праз паводзіны. На яго думку, цэннасці ўзнікаюць з «рэальных» дзеянняў, і некаторыя з іх больш, чым іншыя, становяцца інстытуцыялізаванымі, зафіксаванымі [10, с. 67].

Такім чынам, цэннасці, па-першае, з'яўляюцца прадуктам чалавечай дзейнасці і, па-другое, знаходзяць сваё праяўленне ў дзейнасці чалавека.

Кожны індывід мае магчымасць выбіраць і ў пэўным сэнсе адкрываць для сябе праз дзеянні нейкі набор спецыфічных цэннасцей, якія могуць быць звязанымі з дамінуючымі цэннасцямі яго культуры [10, с. 68].

Культуры, па словах Д. Лі, адрозніваюцца ў тым, якім чынам арганізаваныя патэрны паводзін, праз якія сацыяльныя цэннасці ўваходзяць у жыццё членаў супольнасці, а таксама множнасцю, мнагалічнасцю і эфектыўнасцю гэтых патэрнаў [9, с. 166]. Дадзенае палажэнне пацвярджае вывад, зроблены на аснове сцвярджэння О. Мерынга аб сувязі цэннасцей і дзейнасці.

Цэннасці разглядаюцца як маральныя прычыны, арганізуючыя нормы паводзін, якія не могуць быць растлумачаны ў тэрмінах індывідуальнай выгады, а таксама як разумныя прычыны, якія арганізуюць незалежны змест індывідуальнай выгады. (падкрэсліванне маё — Н. М.) [12, с. 7].

Хоць цэннасці могуць разглядацца як уцягнутае адноснае меркаванне аб каштоўнасці аб'ектаў (напрыклад, брыльянты ці скульптурны твор), падыходы ў межах сацыяльных навук імкнуцца да трактоўкі цэннасцей як дзейнасці (маецца на ўвазе працэс ацэньвання, вынясення адзнакі). Людзі разглядаюцца як ацэньваючыя пэўныя рэчы, дыспазіцыі, ідэі, інстытуты, а не цэннасці прывязаны да аб'ектаў. Лічыцца, што цэннасці, якія выражае індывід, суадносяцца з крытэрыем выбару ся-

род альтэрнатыўных спосабаў паводзін [4, с. 2].

«Той жа Гелен паказаў, якім чынам культура інстытуцыяналізуе некаторыя значэнні і мэты дзейнасці праз кадыфікаваныя формы, што «аблягчаюць» (entlasten) ношу індывіда, валодаючага самасвядомасцю, які ў адваротным выпадку павінен быў бы кожны раз нанова адкрываць, што рабіць у кожнай дадзенай сітуацыі» [3, с. 8]. Такім чынам, цэннасці вызначаюць, абумоўліваюць, стэрэатыпізуюць і праграміруюць дзейнасць чалавека. Гэта дазваляе гаварыць аб арганізуючай ролі цэннасцей ў адносінах да дзейнасці.

Г. Бэйтсан робіць важную выснову адносна разнастайных канцэпцый: «Індывід пастаянна і няспынна спрашчае, арганізуе і абагульняе яго ўласны погляд на навакольнае асяроддзе; ён пастаянна надзяляе наваколле сваімі ўласнымі канструкцыямі і значэннямі; гэтыя канструкцыі і значэнні характарызуюць яго культуру як адметную сярод іншых культур» [2, с. 273].

Больш поўнае сцвярджэнне вылучана К. Клуцхохам: «Спосаб існавання кожнага індывіда ці адносна гамагеннай групы ў кожны момант гісторыі змяшчае пэўную філасофію. Гэта дае, у рознай ступені выяўленасці, пэўнае пачуццё зладжанасці, ці еднасці як у кагнітыўным, так і ў афектыўным вымярэнні. Кожная асоба дадае да гэтай філасофіі нейкае ўласнае адценне, а творчыя асобы прыкметна яе змяняюць. Але асновы фундаментальных цэннасцей, экзістэнцыяльныя сцвярджэнні і базавыя абагульненні створаны выключна з сукупнасці унікальнай біялагічнай спадчыннасці і асобага жыццёвага вопыту. Прынцыпы, што падразумяваюцца, з'яўляюцца, ці абмяжоўваюцца данымі чалавечай біялагічнай прыроды і універсальнага сацыяльнага ўзаемадзеяння. Спецыфічная фармулёўка ўяўляе сабой прадукт культуры. Непасрэдна яна з'яўляецца вынікам пэўных спосабаў жыцця, што задаюць жыццёвыя планы, праекты для ўласнай супольнасці, племені, рэгіёну, сацыяэканамічнага класа, нацыі ці цывілізацыі, якія апасродкуюць ментальна-пачуццёвыя перспектывы большасці індывідаў» [6, с. 409 — 410].

Прыведзеныя вышэй тэзісы пакладзены ў аснову тэорыі варыяцыі цэннасцей, распрацаванай Ф. Клуцхохам і Д. Стрэдбэкам. Гэта тэорыя мае асобую значнасць, паколькі дазваляе пераадолець шэраг праблем, якія не здольны вырашыць іншыя тэорыі, што разглядаюць цэннасці ў культуры (Е. Сяпир, Р.

Бенядыкт, М. Оплер, Л. Томпсан і інш.). Дадзеныя праблемы заключаюцца ў немагчымасці арганізаваць канцэпцыі, якія прыводзяцца цэлым шэрагам культурных антрапологаў, у сістэмную і аналітычную тэорыю культурнай варыяцыі, паколькі гэтыя канцэпцыі ўяўляюць сабой эмпірычныя генералізацыі, а не аналітычныя канструкты. Недахоп пералічаных вышэй тэорыяў заключаецца таксама ў тым, што яны аказаліся занадта выключнымі, асаблівымі, каб быць прымененымі да параўнальнага аналізу культур, і адначасова занадта агульнымі, каб іх можна было прымяніць для аналізу варыяцый унутры адной культуры. Менавіта ў большай частцы аналізу агульных элементаў цэннасцей у культурных патэрнах роль і значнасць дамінуючых чалавечых цэннасцей была перабольшана, а варыяцыі ў цэннасцях у значнай ступені ігнараваліся [7, с. 3].

Спрабай пераадолення гэтых недахопаў і з'явілася тэорыя варыяцыі цэннасцей. Яе галоўнае меркаванне заключаецца ў тым, што «існуе сістэматычная варыяцыя ў сферы культурных феноменаў, якая з'яўляецца такой жа пэўнай і значнай, як і існуючая і дэманструемая варыяцыя ў асяроддзі фізічных і біялагічных феноменаў» [7, с. 3]. У якасці спосабу вырашэння праблем культурнай варыяцыі Ф. Клуцхохн і Ф. Стрэдбэк прапануюць даследаваць варыяцыі высокагенералізаваных элементаў культуры, якія яны называюць цэннасчнымі арыентацыямі.

Сваю тэорыю яны пачынаюць з азначэння. Так, пад цэннасчнымі арыентацыямі разумеюцца комплексныя, але разам з тым пэўным чынам упарадкаваныя прынцыпы, вынікаючыя з узаемадзеяння трох аналітычна адрозніваемых элементаў азначнага працэсу — кагнітыўнага, афектыўнага і дырэктыўнага элементаў — якія задаюць паслядоўнасць і кірунак любога патоку чалавечых актаў і думак, звязаных з вырашэннем «агульных чалавечых» праблем [7, с. 4].

Такім чынам, па меркаванні Ф. Клуцхохн і Ф. Стрэдбэка, у сістэмах цэннасных арыентацый існуе ўпарадкаваная варыяцыя.

У якасці галоўных праблем, уласцівых ўсім чалавечым супольнасцям, былі вылучаны пяць наступных:

- «Які характар унутранай чалавечай прыроды? (арыентацыя чалавечай прыроды).
- Якія адносіны чалавека да прыроды (і да звышнатуральнага)? (арыентацыя «чалавек — прырода»).
- Які часавы фокус чалавечага жыцця? (часавая арыентацыя).

— Якая мадальнасць чалавечай актыўнасці? (арыентацыя дзейнасці).

— Якая мадальнасць чалавечых адносін да іншых людзей? (мадальнасць адносін)» [7, с. 10 — 11].

У рамках дадзенай працы найбольшую цікавасць ўяўляе цэннасная арыентацыя дзейнасці. Разгледзім яе падрабязна.

Пералік варыяцый сярод рашэнняў дадзенай праблемы ўяўляе сабой адзінства трох альтэрнатыв — Быцця (Being), Быцця-у-Станаўленні (Being-in-Becoming), Дзейнічання (Doing).

Неабходна звярнуць увагу на тое, што магчымыя варыянты рашэнняў праблемы арыентацыі дзейнасці залежаць таксама ад таго зместу, які нясуць у сабе ў межах кожнай культурнай супольнасці такія арыентацыі, як «чалавек — прырода», «час» і «прырода чалавека». Памылкай большасці філосафаў з'яўляецца імкненне разглядаць дадзеныя катэгорыі як адносна недыферынцэаваныя клас-тэры.

Арыентацыя дзейнасці ставіць у цэнтр гледжання праблему чалавечага спосабу самавыражэння ў дзейнасці. І, такім чынам, кожны спосаб лічыцца тыпам дзейнасці. Адрозненні паміж імі некалькі іншыя, чым проста адрозненні ў дыхатаміі «актыўны — пасіўны».

У арыентацыі на Быццё найлепшым з'яўляецца такі тып дзейнасці, які ўяўляе сабой спантаннае адлюстраванне таго, што разумеецца як «дадзенае» у чалавечай асобе. У параўнанні з Быццём-у-Станаўленні ці Дзейнічаннем, гэта канцэпцыя дзейнасці, якая не звязана з развіццём. Яна нават можа быць паказана як спантаннае адлюстраванне ў дзейнасці імпульсаў і жаданняў, хоць не трэба адносіцца да такога спосабу інтэрпрэтацыі за-надта літаральна. Гэта папярэджанне можна вытлумачыць тым, што канкрэтныя паводзіны індывідаў у цяжкіх сітуацыях і маральныя коды, якія кіруюць іх паводзінамі, звычайна адлюстроўваюць усе арыентацыі адначасова.

Арыентацыя на Быццё-у-Станаўленні па-добная да арыентацыі на Быццё тым, што ў большай ступені цікавіцца тым, што ёсць чалавечая істота, чым тым, што яна можа здзейсніць ці дасягнуць. На гэтым падабенстве заканчваецца. Ідэя развіцця, якая так слаба прадстаўлена ў арыентацыі на Быццё, з'яўляецца галоўнай у арыентацыі на Быццё-у-Станаўленні. Такім чынам, арыентацыя на Быццё-у-Станаўленні ўдзяляе значную ўвагу такому тыпу дзейнасці, які ставіць сваёй мэ-

тай развіццё ўсіх аспектаў уласнай сутнасці чалавека як інтэграванага цэлага.

Арыентацыя на Дзейнічанне з'яўляецца настолькі характэрна дамінуючай у амерыканскім грамадстве, што няма неабходнасці ў яе падрабязным абмеркаванні. Яе адметнай рысай з'яўляецца патрэба ў дзейнасці такога тыпу, які мае ў якасці выніку дасягненні, вымяраемыя стандартамі, што з'яўляюцца знешнімі ў адносінах да дзеючага індывіда. Гэты аспект самаацэнкі ці ацэнкі іншых, звязаны з прыродай актыўнасці, заснаваны галоўным чынам на вымерных дасягненнях, атрыманых з дапамогай уздзеяння на людзей, прадметы або сітуацыі. «Што індывід робіць?», «Што ён можа дасягнуць ці рэальна дасягне?», гэты галоўныя пытанні ў рамках дадзенай арыентацыі [7, с. 16 — 17]

Такім чынам, сама дзейнасць і яе змест, характар і спосаб ажыццяўлення ёсць склад цэннасці.

Заклучэнне. Такім чынам, цэннасці — гэта дастаткова складанае і шматграннае паняцце. Існуе мноства яго азначэнняў. У найбольш агульным сэнсе цэннасці — гэта ўстойлівае перакананне ў тым, што пэўны спосаб паводзін або канчатковая мэта існавання лепш з асабістага або сацыяльнага пункту гледжання, чым супрацьлеглы або адваротны ім спосаб паводзін, ці канчатковая мэта існавання.

Сувязь цэннасцей з дзейнасцю мае тры характары: 1) цэннасці з'яўляюцца вынікам, прадуктам дзейнасці; 2) цэннасці абумоўліваюць і арганізуюць дзейнасць і знаходзяць у ёй сваё праяўленне; 3) дзейнасць ёсць цэннасць.

Канкрэтныя формы праяўлення гэтай сувязі могуць быць выяўлены ў арганізацыі і выніку правядзення эмпірычных даследаванняў.

ЛІТАРАТУРА

1. Леонт'ев Д. А. Ценности и ценностные представления // <http://www.psychology.net.ru/articles/content/1099134699.html>
2. Bateson, G. Cultural Determinants of Personality // Personality and the Behavior Disorders, ed. J. McV. Hunt (New York: Ronald Press, 1944), Vol. 2.
3. Crespi, F. [Azione sociale e potere. English] Social Action and Power / Franco Crespi. Oxford, Cambridge, Blackwell Publishers, 1992.
4. Harding, S., Philips, D., Fogarty, M. Contrasting Values in Western Europe. Unity, Diversity and Change. The Macmillan Press Ltd, 1986.

5. Hofstede, G. Cultures and organizations: software of the mind. McGraw-Hill International (UK) Limited, 1991.
6. Kluckhohn, C. Values and Value Orientations in the Theory of Action // Toward a General Theory of Action / T. Parsons, E. A. Shils, et al. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1951).
7. Kluckhohn, F. R. and Strodtbeck, F. L. Variations in Value Orientations / Row, Peterson and Company; Evanstone, Illinois, Elmsford, New York, 1961.
8. Klyukanov, I. Principles of Intercultural Communication. Pearson Education, Inc. 2005.
9. Lee, D. Culture and the Experience of Value // New Knowledge in Human Values / Ed. by Abraham H. Maslow. New York, 1959. P. 165 — 177.
10. Mering, O. A Grammar of Human Values. University of Pittsburgh Press, 1961.
11. Values and Beliefs. A Study of American and Norwegian College Students/ By Christen T. Jonassen. Oslo, Bergen, Tromso, 1972.
12. Values and the Social Order. Vol.1: Values and society / Ed. by Gerard Radnitzky and Hardy Bouillon. Avebury (UK), 1995.

SUMMARY

Generalized definition of the notion of cultural values and three-vector scheme of its semantic and functional link with the activity is proposed by the author of the article as a result of the comparative analysis of various approaches to the interpretation of values.

Резюме

У выніку параўнальнага аналізу розных падыходаў да разумення цэннасцей культуры і іх суадносін з дзейнасцю аўтар прапануе аб'яўленае вызначэнне паняцця цэннасцей і фармуліруе трохвектарную схему сэнсавай і функцыянальнай сувязі двух феноменаў.

Бібліягр. — 12 назваў.

УДК 316.477

Т. А. Кузьмянкова

САЦЫЯЛЬНЫ КАПІТАЛ ЯК ЗНАЧНЫ РЭСУРС РАЗВІЦЦА СУЧАСНАГА ГРАМАДСТВА

Канцэпцыю сацыяльнага капіталу можна акрэсліць праз паняцці давер, культура, сацыяльныя сеткі, грамадскія аб'яднанні, чалавечы капітал і г. д. Цікавае да канцэпцыі сацыяльнага капіталу тлумачыцца значнасцю сацыяльных адносін у сучасным развіцці цывілізацыі, асабліва з таго часу, як даволі моцна сталі праяўляцца інтэгрэтыўныя тэндэнцыі. Сацыяльны капітал інтэрпрэтуецца і як аналі-

тычны інструмент, з дапамогай якога можна параўноўваць узровень развіцця існуючых раз грамадстваў.

У сувязі с тым, што ў перыяды трансфармацый сацыяльна-эканамічнай і палітычнай сістэм дзяржавы, паўстае неабходнасць актывізаваць працэсы самаарганізацыі і самакіравання грамадства, узрастае значнасць яго сацыяльнага капіталу.

Праблематыка вывучэння сацыяльнага капіталу зараз знаходзіцца ў стадыі фарміравання асноўных парадыгмаў. Спрэчнымі з'яўляюцца не толькі метадалагічныя пытанні вызначэння прадмета даследавання праблемы сацыяльнага капіталу, аналізу сацыяльнага капіталу ці цяжкасцей яго вымярэння, але і канцэптэуальныя пытанні, што датычацца вызначэння самога паняцця сацыяльнага капіталу, яго ролю і ўплыву ў розных кантэкстах грамадства.

У большасці навуковых работ разглядаецца адна з форм сацыяльнага капіталу — сацыяльныя сеткі, паколькі ўзаемадзеянне ўваходзячых ў іх актораў часцей за ўсе вызначае якісьці відавочны вынік (эканамічны, сацыяльны, маральны і г. д.). Іншымі словамі, такі падыход да сацыяльнага капіталу ўяўляе спробу рэінтэрпрэтаваць рэсурсы развіцця грамадства. На наш погляд, сацыяльныя сеткі з'яўляюцца структурнай асновай любой формы сацыяльнага капіталу.

П. Н. Шыхіраў вылучае пытанне аб кіраванні сацыяльным капіталам і разглядае яго як якасць сацыяльных адносін [1].

Л. В. Стрэльнікава ў выніку аналізу распрацовак заходніх даследчыкаў сацыяльнага капіталу, вылучае чатыры падыходы да яго разгляду:

1. Сацыяльна-антрапалагічны, прыхільнікі якога лічаць асновай сацыяльнага капіталу натуральную схільнасць людзей да аб'яднання (Ф. Фукуяма, Л. Ханіфан і інш.);
2. Сацыялагічны, калі асабліва ўвага надаецца паняццям «давер» і «сацыяльная сетка» (Р. Роўз);
3. Эканоміка-інстытуцыянальны, які заснаваны на эканамічнай дзейнасці асобаў, груп і карпарацый (Дж. Тэрнер і інш.);
4. Паліталагічны, які падкрэслівае значнасць палітычных інстытутаў грамадства і сацыяльных норм у фарміраванні сцэнарыяў паводзін асоб і ў развіцці грамадства (Р. Путнам і інш.) [2].

Дж. Коўлман, да вынікаў даследаванняў якога ў галіне сацыяльнага капіталу найчасцей звяртаюцца сацыёлагі, дае сітуацыйную

інтэрпрэтацыю форм сацыяльнага капіталу. Сацыяльны капітал у агульнай фармулёўцы Дж. Коўлмана прадстае, як каштоўнасця адносіны сацыяльных актараў да аспектаў сацыяльнай структуры з погляду магчымасцей мэтадасягнення [3].

Выразная тэарэтыка-метадалагічная распрацоўка ў галіне сацыяльнага капіталу належыць П. Бурд'е. Пры дапамозе такіх канструктаў як габітус, практыка, структура П. Бурд'е тлумачыць, якім чынам набытыя сацыяльныя навыкі вызначаюць спосабы ўспрымання і паводзіны сацыяльнага агента. Пад сацыяльным капіталам П. Бурд'е разумее капітал, утвораны сацыяльнымі абавязацельствамі («сувязямі») у выніку інстытуцыянальнага афармлення сацыяльных зносін і абумоўлены прыналежнасцю да групы. П. Бурд'е заўважае, што паняцце сацыяльнага капіталу вынікае з неабходнасці зразумець прычыны сацыяльнага ўздзеяння. Сацыяльны капітал асобнага індывіда, групы ці больш ёмкай сацыяльнай структуры залежыць ад памеру сеткі сувязей, якія дадзены агент мае магчымасць аператыўна мабілізаваць, а таксама ад ёмкасці ўсіх відаў капіталу, які, у сваю чаргу, належыць кожнаму з тых, хто звязаны з агентам [4, с. 66—67]. Сацыяльную прастору П. Бурд'е прадстаўляе ў выглядзе шэрага сілавых палёў: палітычнага, сацыяльнага, культурнага, сімвалічнага і г. д., якія змяшчаюць субпале. У кожным полі (субполі) маюць каштоўнасць пэўныя віды капіталу. У залежнасці ад валодання капіталам групы маюць розны ўплыў у полі і над палямі [5, с. 55—59].

Сацыялагічныя даследаванні дзеянняў паказанні дапамогі Н. Лумана прадугледжвалі распрацоўкі па праблеме размеркавання рэсурсаў. Н. Луман выявіў, што аснову сістэмы аказання і атрымання дапамогі складаюць узаемныя чаканні і пэўны сацыяльна-культурны кантэкст, у тым ліку культурныя тыпы паводзінаў. Н. Луман вылучыў наступныя формы дапамогі: маральнае патрабаванне, грамадскі інстытут, арганізаваная праграма, натуральны ўчынак. Н. Луман падкрэслівае, што ў сучасным грамадстве, дзякуючы ўзроўню размеркавання працы і сацыяльнаму расслаенню, формы дапамогі, адносна незалежныя ад індывідуальных рашэнняў, і ўяўляючы сабой арганізацыі, набываюць ўсе большую сацыяльную значнасць [6].

Некаторыя даследчыкі, у тым ліку І. Я. Дыскін, выкарыстоўваюць інстытуцыянальны падыход да разгляду сацыяльнага капіталу і ўжываюць пераважна катэгорыю «давер» [7].

Дырэктар Цэнтра па вывучэнні грамадзянскай супольнасці пры універсітэце Дж. Хопкінса Лестэр М. Саламон дае наступнае азначэнне сацыяльнаму капіталу: «пачуццё ўзаемага даверу і ўзаемасувязі, якое падаецца надзвычай значным для эфектыўнага функцыянавання дэмакратычнага грамадства і рыначнай эканомікі і якое было б цяжка развіць і захаваць ва ўмовах амерыканскага індывідуалізму пры адсутнасці некамерцыйных арганізацый» [8, 141].

Недакладнасць сацыяльнай інфраструктуры ў Беларусі вызначае слабасць некаторых форм сацыяльнага капіталу, у тым ліку ступень даверу насельніцтва асноўным сацыяльным інстытутам.

Інстытут сацыялогіі НАН Беларусі па нацыянальнай рэпрызентатыўнай выбарцы (памылка выбаркі не перавышае 5 %) праводзіць маніторынг сацыяльна-эканамічнага і палітычнага самаадчування насельніцтва Беларусі. У чэрвені 2005 г. было апытана 1958 чалавек. Данія гэтых даследаванняў сведчаць аб адносна высокім узроўні даверу насельніцтва да найважнейшых сацыяльных структур і інстытутаў. Пры параўнанні даных 2005 г. з данымі 2000 г., было вызначана павелічэнне часткі насельніцтва, якое давярае важнейшым інстытутам народнай улады, такім як Нацыянальны сход, Савет Міністраў, Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Канстытуцыйны суд, мясцовыя органы ўлады. Разам с тым трэба адзначыць, што ў параўнанні з сітуацыяй пяць год таму, павялічылася і частка насельніцтва, якое не вырашыла давяраць ці не давяраць гэтым сацыяльным структурам і інстытутам (частка тых, хто абраў адказ «цяжка адказаць»). Па выніках даследавання зафіксавана, што насельніцтва хутчэй не давярае, чым давярае прафсаюзным арганізацыям, прычым значная частка не вызначыла свае адносіны да іх: 46 % і 55 % насельніцтва, адпаведна, абрала ў 2005 г. варыянт «цяжка адказаць» на пытанне аб даверы афіцыйным і незалежным прафсаюзам.

На сучасным этапе развіцця беларускага грамадства зменшылася да статыстычнай пагрэшнасці і падтрымка насельніцтвам палітычных партый. У канцы 2005 г. сацыялагічнымі даследаваннямі зафіксаваны ўзровень даверу палітычным партыям у межах 5 % ад ліку ўсіх апытаных грамадзян. Людзі займаюцца надзённымі справамі і дзеянні палітычных лідэраў як правай, так і левай арыентацыі, іх не цікавяць.

Сацыялагічныя даследаванні паказваюць, што ў нашай краіне насельніцтва мала інфармавана аб дзейнасці некамерцыйных і няўрадавых грамадскіх аб'яднанняў. Так, у 2000 г. на пытанне аб даверы некамерцыйным і няўрадавым грамадскім аб'яднанням 49 % насельніцтва не мела дакладнага адказу, а частка насельніцтва, якая выказала ім давер (12 %), была большай у тры разы, але менш, чым частка насельніцтва, якая вызначыла, што не давярае ім (39 %). Аб некаторых зменах даверу да грамадскіх аб'яднанняў сведчаць сацыялагічныя даныя за 2004 г.: частка насельніцтва, якое давярае грамадскім аб'яднанням павялічылася да 18 %, а частка насельніцтва, якое ім не давярае зменшылася да 36 %. Разам з тым, значная частка не вызначыла свае адносіны да грамадскіх аб'яднанняў: 47 % насельніцтва абрала варыянт адказу «цяжка адказаць».

Даныя даследаванняў таксама сведчаць, што сацыяльную блізкасць большасць людзей адчувае з сабе роўнымі, што часцей вызначаецца праз самаадчуванне прыналежнасці да натуральных асацыяцыяў ці да груп, удзел у якіх патрабуе сацыяльныя, але не карпаратыўныя адзнакі. Па выніках даследавання ў 2005 г., 84 % насельніцтва ідэнтыфікуе сабе са сваёй сям'ёй, сацыяльную блізкасць да групы «сябры, знаёмыя» адчуваюць 63 %, да «людзей, што маюць такі ж склад жыцця» 42 %. Слабую сацыяльную ідэнтыфікацыю пры значнай ступені нявызначасці меркаванняў (значная частка рэспандэнтаў адзначыла «цяжка адказаць») насельніцтва адчувае па прыналежнасці да груп, што маюць палітычныя, нацыянальныя, геаграфічныя ці іншыя асацыяваныя крытэрыі. Сярод фактараў, якія ў большай ступені можна аднесці да сацыяльнага капіталу, паколькі яны заснаваныя на сацыяльнай актыўнасці і прыналежнасці да сацыяльных сетак, насельніцтва Беларусі больш абапіраецца на наступныя: «жыццёвы вопыт» (лічыць значным 54 % насельніцтва), «сябры» (51 %). А такія складальныя сацыяльнага капіталу, як «удзел у палітычным жыцці», «зварот да закона» ці «займаемая пасада» большасць насельніцтва не лічыць фактарамі, што дапамагаюць пераадольваць жыццёвыя цяжкасці.

Айчынныя і замежныя эксперты вызначаюць асаблівую ролю ўдасканалення і павышэння эфектыўнасці выкарыстання фізічнага і сацыяльнага капіталу ў пераадольванні бар'ераў чалавечага развіцця ў Беларусі [9, с. 7].

Адной з найбольш трывалых форм акумулявання сацыяльнага капіталу з'яўляюцца грамадскія аб'яднанні. Грамадскія аб'яднанні актывізуюць патэнцыял насельніцтва з мэтай вырашэння сацыяльна значных пытанняў. Статыстычная інфармацыя, пададзеная ніжэй, дазваляе даць колькасную і якасную адзнаку грамадскім аб'яднанням Беларусі.

У пачатку 2005 г. частка занятых у грамадскіх аб'яднаннях была менш чым 1 % (0,2 %) ад агульнай колькасці працаўнікоў, або 7598 чалавек. Варта адзначыць, што, нягледзячы на змяненні агульнай колькасці працаўнікоў Беларусі, частка занятых у грамадскіх аб'яднаннях даволі трывалая ў апошнія пяць год. Гэту лічбу цяжка параўнаць з колькасцю занятых ў прамысловасці (28 % працаўнікоў краіны) ці ў сельскай гаспадарцы (13 %), але можна параўнаць з галінамі эканомікі па аказанні насельніцтву розных паслуг. Так, колькасць занятых у галіне «грамадскія аб'яднанні» больш, чым колькасць занятых у галіне «інфармацыйна-вылічальнае абслугоўванне» на 2,5 тыс. чалавек і ў два разы менш, чым у галіне «невыворччыя віды бытавога абслугоўвання насельніцтва».

Як сведчаць даныя Міністэства статыстыкі і аналізу Рэспублікі Беларусь, галіна эканомікі «грамадскія аб'яднанні» мае свае асаблівасці, якія вызначаюць прыцягненне спецыялістаў з пэўнымі сацыяльна-дэмаграфічнымі прыкметамі. Амаль 2/3 (60,8 %) працаўнікоў галіны маюць узрост больш за 40 гадоў, гэта значыць даволі сталыя людзі. Колькасць працаўнікоў сярэдняга ўзросту (30—49 гадоў) складае 43,4 %. Колькасць занятых ў пенсійным узросце (15,9 %) даволі значная і трохі ніжэй, чым толькі ў галінах «мастацтва» (16,6 %) і «навука і навуковае абслугоўванне» (16,4 %). Такім чынам, у галіне эканомікі «грамадскія аб'яднанні» чалавек мае магчымасці праявіць сябе і зарабляць грошы ў даволі сталым узросце, што мае значэнне ў не вельмі спрыяльных сацыяльных умовах, пры недахопах сацыяльнага забеспячэння, беспрацоўі і г. д.

Чацвёртая частка працаўнікоў галіны — моладзь ва ўзросце да 29 гадоў уключна, што адпавядае становішчу ў большасці галін эканомікі. Частка маладых кіраўнікоў у грамадскіх аб'яднаннях складае 15 %, што вышэй, чым у іншых галінах. Такім чынам, магчыма меркаваць, што працуючы ў галіне «грамадскія аб'яднанні», моладзь мае большыя магчымасці займаць кіруючыя пасады, чым, напрыклад, у прамысловасці ці сельскай гаспадарцы, дзе частка маладых кіраўнікоў не

больш за 10 %. Акрамя таго, зніжэнне сярэдняга ўзросту ў галіне ў апошнія гады і павелічэнне з года ў год часткі працаўнікоў малодшых (да 25 гадоў, 25—29 гадоў) і сярэдняй (30—39 гадоў) узроставай груп сведчаць аб тым, што кантынгент працаўнікоў, занятых у галіне, маладзее.

Узровень адукацыі занятых у галіне «грамадскія аб'яднанні» даволі высокі. Вышэйшую адукацыю маюць 59,6 % працаўнікоў галіны, а сярэднюю спецыяльную — 21,7 %. Па ўзроўні адукацыі працаўнікоў галіны «грамадскія аб'яднанні» можна параўнаць з галінамі «навука і навуковае абслугоўванне» (працаўнікоў з вышэйшай адукацыяй 59,7 %, з сярэдняй спецыяльнай — 12,7 %), «інфармацыйна-вылічальнае абслугоўванне» (адпаведна 65,2 % і 14,2 %) і «кіраванне» (62,1 % і 20,5 %).

Колькасць працаўнікоў у галіне «грамадскія аб'яднанні», што маюць навуковую ступень, на пачатку 2005 г. складала 31 чалавекі, прычым іх колькасць за апошнія пяць гадоў павялічылася ў 1,6 разы. Пры параўнанні колькасці працаўнікоў з навукай ступенню па галінам эканомікі было вызначана, што частка гэтай катэгорыі працаўнікоў у галіне «грамадскія аб'яднанні» (0,4 %) роўная з часткай ў галінах «агульная камерцыйная дзейнасць па забеспячэнні функцыянавання рынку» і «кіраванне» і саступае толькі галінам «адукацыя» (2,2 %), «навука і навуковае абслугоўванне» (9,4 %) і «інфармацыйна-вылічальнае абслугоўванне» (0,7 %) [10, с. 1—154].

Такім чынам, можна канстатаваць, што ў грамадскіх аб'яднаннях знайшла сабе выкарыстанне адукаваная, прафесійна падрыхтаваная частка насельніцтва, якая здольна бачыць хібы сацыяльнага жыцця і спрабуе іх пераадолюваць. Моцныя бакі грамадскага сектара Беларусі звязаны з яго чалавечым і сацыяльным капіталам: ведамі, навыкамі людзей, што працуюць у галіне грамадскіх аб'яднанняў, іх інавацыйным патэнцыялам, здольнасцямі знаходзіць аднадумцаў, ажыццяўляць ідэі і г. д.

Нараўне з развіццём сацыяльнай інфраструктуры ў Беларусі, якая вызначае павелічэнне ўзроўню даверу насельніцтва да асноўных сацыяльных структур і інстытутаў, значным з'яўляецца і развіццё грамадскіх аб'яднанняў, што акумуляуюць сацыяльны капітал. Усе гэта будзе спрыяць эфектыўнасці сучасных пераўтварэнняў.

ЛІТАРАТУРА

1. Шихирев П. Н. Природа социального капитала: социально-психологический подход // *Общественные науки и современность*. 2003. № 2.
2. Стрельникова Л. В. Социальный капитал: типология зарубежных подходов // *Общественные науки и современность*. 2003. № 2.
3. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // *Общественные науки и современность*. 2001. № 1.
4. Бурдые П. Формы капитала // *Экономическая социология*. 2002. Т. 3. № 5. — [Электронны рэсурс] — Рэжым доступу: www.ecsoc.msses.ru
5. Бурдые П. Социология политики. М., 1993.
6. Луман Н. Формы помощи в процессе изменения общественных условий // *Социологический журнал*. 2000. № 1—2.
7. Дискин И. Е. Социальный капитал в глобальной экономике // *Общественные науки и современность*. 2003. № 5.
8. Саламон Лестер М. Некоммерческие организации: невидимый сектор Америки // Лугвин С. Б. [и др.]. Гражданское образование. В 2 ч. Ч. 2. Гомельский центр научно-технической и деловой информации. 1999.
9. Человеческий потенциал Беларуси: экономические вызовы и социальные ответы. Мн., 2003.
10. Численность, состав и профессиональное обучение кадров Республики Беларусь в 2004 году. Мн., 2005.

SUMMARY

The article is devoted to the theoretical and methodological aspects of the social capital researching. The was being paid attention to the social capital role in a modern society as well. The possibilities of civil associations of Belarus as social capital structures based on sociological and statistical data were shown.

Рэзюмэ

Адлюстраваны тэарэтыка-метадалагічныя аспекты праблемы сацыяльнага капіталу і яго ролю ў сучасным развіцці грамадства. На эмпірычных даных разглядаецца патэнцыял грамадскіх аб'яднанняў Беларусі як структур, што акумуляуюць значны сацыяльны капітал.

Бібліягр. — 10 назваў.

УДК 316.77

Д. У. Тамашэўская

ПРАВА НА КАМУНІКАЦЫЮ: ГЕНЕЗІС І СТРУКТУРА

Роля і значнасць інфармацыі ў жыцці грамадства ўсе больш узрастае. У сучасных умовах найвышэйшага ўзроўню цы-

вілізацыі дасягае тая дзяржава, якая мае найбольш якасную інфармацыю, асвойвае яе хутчэй, у большым аб'ёме і эфектыўней выкарыстоўвае яе для дасягнення агульначалавечых мэт [2]. Для аптымальнага функцыяніравання грамадства, паскораннага развіцця яго інфармацыйнага зместу неабходны пэўныя умовы. У якасці гэтых умоваў выступаюць такія эканамічныя і палітыка-прававыя формы як рынак, дэмакратыя і прававая дзяржава. У сучасным грамадстве інфармацыя, якая з'яўляецца галоўным сацыяльным капіталам, выступае сувязным звяном для дзейснага функцыяніравання эканомікі, палітыкі, права, залогам прагрэсу.

Умклівае развіцце сродкаў інфармацыі, рост навукі і новых навуковых дасягненняў у апошняй чвэрці XX ст. прывялі да таго, што людзі, краіны і кантыненты апынуліся цесна звязанымі паміж сабой і залежнымі ад падзей у далёкіх ад іх кутках краінах. Інстытут правоў чалавека вельмі дынамічны і чула рэагуе на змяненні, што адбываюцца ў грамадстве. Менавіта таму ў 80-90-е гг. XX ст. з'явілася новая група правоў чалавека — трэцяе пакаленне правоў чалавека.

Класіфікацыя правоў чалавека ў адпаведнасці з храналагічнымі крытэрыямі атрымала назву канцэпцыі «пакаленняў правоў чалавека». Першае пакаленне правоў чалавека — права, што замацаваны ў гістарычных дакументах: амерыканскай Дэкларацыі Незалежнасці (1776 г.), першыя папраўкі да амерыканскай Канстытуцыі (1791 г.), французская Дэкларацыя правоў чалавека і грамадзяніна (1789 г.). Другое пакаленне правоў чалавека — сацыяльна-эканамічныя і культурныя правы, якія знайшлі адлюстраванне ў міжнародна-прававых актах адразу пасля Другой сусветнай вайны, (Усеагульная дэкларацыя правоў чалавека) пасля разгортвання працэсаў дэмакратызацыі, выхада на гістарычную сцэну яшчэ ў першай палове XX ст. шырокіх слаёў народных мас і поспехаў сацыялістычных рухаў, а таксама сацыяльных пераўтварэнняў у СССР.

Трэцяе пакаленне правоў чалавека — правы, якія даследчыкі вызначаюць як пакаленне «правоў салідарнасці», «калектыўныя права» — правы, якімі асобы валодаюць калектыўна, па сваёй належнасці да пэўнай групы. Гэта калектыўныя права, што ажыццяўляюцца не асобным чалавекам, а калектывам, грамадскасцю, нацыяй. Трэцяе пакаленне правоў чалавека таксама цесна звязана з усведамленнем чалавецтва сваіх глабальных

праблем, якія ставяць пад сумненне само выжыванне сусветнай цывілізацыі. І, нарэшце, сюды ж адносяць спецыяльныя права так званых маргінальных слаёў насельніцтва, якія па фізіялагічных або сацыяльных прычынах не маюць роўных з астатнімі грамадзянамі магчымасцей па ажыццяўленні агульных правоў і свабод і таму маюць патрэбу ў спецыяльнай падтрымцы з боку нацыянальных дзяржаў і светавога супольніцтва [3].

Права на камунікацыю — адно з важнейшых правоў, што адносяць да трэцяга пакалення правоў чалавека. Розныя даследчыкі вызначаюць гэтак права рознымі тэрмінамі: свабода інфармацыі, інфармацыйнае права, доступ да камунікацый, права універсальнага доступу, свабода камунікацыі, камунікацыйнае права, права на камунікацыю. Найбольш распаўсюджанымі сярод іх з'яўляюцца свабода інфармацыі і свабода камунікацыі.

Неабходна вызначыць адрозненне паміж паняццямі «свабода інфармацыі» і «свабода камунікацыі». Пад першым тэрмінам звычайна прынята разумець магчымасць без перашкоды (вядома ж, з улікам інтарэсаў іншых членаў соцыуму) выказаць свае меркаванні, выбіраць формы іх выказвання, мець неабмежаваны доступ да любых крыніц інфармацыі. Другі тэрмін мае больш шырокую трактоўку: тут магчыма не толькі свабода перадаваць і атрымліваць інфармацыю, але і ажыццяўляць па сваім меркаванні кантроль над сродкамі перадачы паведамленняў з магчымасцю выбіраць рэцыпіента або групу рэцыпіентаў канкрэтнага паведамлення. А гэта вельмі істотнае адрозненне, бо функцыя кантролю ў праве на інфармацыю не ўлічваецца. Аднак існуе шэраг даследчыкаў, якія, гаворачы аб праве на інфармацыю, разумеюць менавіта права на камунікацыю, бо ўключаюць функцыю кантролю. І яшчэ трэба падкрэсліць, што права на інфармацыю па сутнасці, разумее пад сабой аднабаковы паток інфармацыі: паведамленне створана, а потым распаўсюджана. Права на камунікацыю — больш комплекснае права, бо разумее пад сабой двухбаковы (а часам і шматбаковы) паток інфармацыі, аналіз інфармацыі і кантроль за яе распаўсюджваннем, зваротную сувязь на інфармацыйнае паведамленне, стварэнне новага інфармацыйнага паведамлення з улікам першага, нейкія дзеянні суб'ектаў ў сувязі з інфармацыйным паведамленнем.

Права грамадзяніна на інфармацыю — самастойнае канстытуцыйнае права, якое дазваляе чалавеку свабодна шукаць, атрымлі-

ваць, перадаваць, ствараць распаўсюджваць інфармацыю любым законных спосабам. У літаратуры, паміж тым, выказваецца пункт гледжання, адпаведна якому права грамадзяніна на інфармацыю — толькі складальная частка права больш шырокай сферы жыццязейнасці — камунікацыі. Працэс камунікацыі, які праходзіць у абоіх напрамках паміж людзьмі, адбываецца ў кожным соцыуме, у кожным сацыяльным інстытуце і мае важнае значэнне з пункту гледжання мноства аспектаў развіцця чалавецтва. Кожны павінен мець права на камунікацыю. Менавіта гэты права з'яўляецца больш поўным адлюстраваннем правоў чалавека ў сферы інфармацыі і камунікацыі.

Гісторыя станаўлення правоў у сферы інфармацыі і камунікацыі пачынаецца бліжэй да сярэдзіны XX ст. Усе пачынаецца з права на свабоду інфармацыі. У 1945 г. на міжамерыканскай канферэнцыі ў г. Мехіка (Мексіка) дэлегацыяй ЗША быў вылучаны лозунг «свабоды інфармацыі», які разумеўся як недатыкальнасць з боку дзяржавы да міжнароднага абмену інфармацыяй. А на першай сесіі Генеральнай Асамблеі ААН у 1946 г. была прынята рэзалюцыя 59 (I) пад назвай «Скліканне міжнароднай канферэнцыі па пытанні аб свабодзе інфармацыі», якая стала разглядаць свабоду інфармацыі як асноўнае права чалавека, якое заключаецца ў магчымасці бесперашкодна збіраць, перадаваць і друкаваць інфармацыйныя звесткі. Пры падрыхтоўцы Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека 1948 г. быў улічаны папярэдні вопыт працы над нарматыўным абагульненнем інфармацыйных правамоцтваў, у выніку чаго было замацавана палажэнне аб праве на свабоду перакананняў і іх выражэння, якое ўключала ў сябе інфармацыйныя правамоцтвы, што рэалізуюцца «незалежна ад дзяржаўных межаў». Гэта норма Усеагульнай дэкларацыі атрымала назву «права на свабоду інфармацыі».

На яе падставе нарадзілася канцэпцыя «павольнага патоку інфармацыі» — канцэпцыя, у якой былі абгрунтаваны магчымасці грамадзян на азнаямленне з матэрыяламі замежных газет, тэле- і радыёперадачамі, іншымі словамі гэта праблема закранала доступ да замежных СМІ. Аднак нічога прынцыпова новага ў параўнанні з традыцыйным абгрунтаваннем свабоды слова і свабоды друку ў гэтай мадэрнізаваанай канцэпцыі суб'ектыўных правамоцтваў у сферы інфармацыі няма. Хутчэй узнікненне гэтай канцэпцыі было абумоўлена міжнародным ідэалагічным процістаяннем таго часу — процістаянне блока заход-

ніх краін (ЗША і іх саюзнікі), савецкага блока і вялікай групы краін, што развіваюцца. Тым не менш, канцэпцыя павольнага патоку зацвердзіла важны прынцып, які ляжыць у аснове кожнай дэмакратычнай сістэмы праўлення — прынцып павольнага патоку інфармацыі — што, несумненна, выступае важнай заслугай на шляху станаўлення і развіцця правоў чалавека ў сферы інфармацыі і камунікацыі. Прынцып павольнага патоку інфармацыі заключаецца ў тым, што інфармацыя павінна павольна распаўсюджвацца ўнутры дзяржаў і паміж імі. Прынцып заклікае адмовіцца ад цензуры інфармацыі і дазволіць максімальную свабоду журналісцкай дзейнасці.

Наступным этапам у развіцці канцэпцыі аб правамоцтвах грамадзян у інфармацыйным абмене можна лічыць распрацоўку канцэпцыі права на камунікацыю. Аўтарам канцэпцыі з'яўляецца Жан д'Арсі (Jean d'Arcy) — дырэктар службы радыё і нагляднай інфармацыі Бюро грамадскай інфармацыі ААН у другой палове 60-х гг. (г. Нью-Йорк, ЗША). Займаючыся вывучэннем пытання аб рэгуляванні перадачы інфармацыі праз дзяржаўныя межы, Ж. д'Арсі прыйшоў да высновы аб тым, што «практычна ніякі прынцып не кіруе ў міжнародным маштабе праблемамі камунікацыі», і ў 1969 г. прапанаваў прыняць у гэтай якасці распрацаванае ім «права чалавека на універсальную камунікацыю».

На рэгіянальнай канферэнцыі 1976 г. ў г. Сан-Хасэ (Коста-Рыка, Лацінская Амерыка) былі вылучаны два асноўных тэрміны, на якіх стала базірацца канцэпцыя права на камунікацыю. Гэта тэрміны права доступу да сродкаў камунікацыі і права непасрэднага ўдзелу ў працэсе камунікацыі. Пры гэтым пад доступам да сродкаў камунікацыі разумелася здольнасць патэнцыяльнага спажыўца на падставе роўнасці рэальна і эфектыўна выкарыстоўваць сродкі камунікацыі, што маюцца ў наяўнасці, ў якасці атрымальніка інфармацыі, а ўдзел ў працэсе камунікацыі — як рэальная і эфектыўная магчымасць спажыўца стаць прама або ўскосна стваральнікам і распаўсюджвальнікам інфармацыі [1]. Трэба адзначыць, што змястоўны момант у перадачы і атрымання інфармацыі ў тэорыі суб'ектыўнага права на камунікацыю не ўлічваўся першапачаткова. На першым этапе на гэтыя абставіны паўплываў прынцып павольнага патоку інфармацыі, аднак у выніку спаду ідэалагічнага процістаяння, а ў далейшым і ў сувязі з крахам савецкага блока, змястоўны момант і ўвогуле перастаў прыцягваць сур'езную ўвагу міжна-

родных органаў. Па гэтай прычыне права на камунікацыю ў тых краінах, дзе яно працягвае падтрымлівацца як суб'ектыўнае права чалавека, азначае не забеспячэнне людзей інфармацыяй як такой, а забеспячэнне іх тэхналогіямі камунікацыі.

«Кожны чалавек валодае правам на камунікацыю. Камунікацыя — ёсць асноўны сацыяльны працэс, які дазваляе асобам і супольніцтвам абменьвацца інфармацыяй і перакананнямі. Гэта адначасова асноўная патрэбнасць чалавека і сутнасць ўсёй арганізацыі грамадства. Права на камунікацыю належыць асобным асобам і супольніцтвам, якія яны ўтвараюць» — такое вызначэнне права на камунікацыю прыведзена ў Докладзе ЮНЭСКА па гэтай канцэпцыі [4]. Вызначэнне даволі ёмкае і складанае. Магчыма таксама права на камунікацыю вызначыць наступным чынам.

Права на камунікацыю — права і патрэбнасць кожнага чалавека, супольніцтва ажыццяўляць сацыяльны працэс камунікацыі: атрымліваць і распаўсюджваць (абменьвацца) інфармацыяй (перакананнямі).

Канцэпцыя права на камунікацыю робіць упор на працэсе камунікацыі, а не на яе месце. Працэс камунікацыі разумее пад сабой інтэрактыўную перадачу інфармацыі і актыўны ўдзел у ім суб'этаў камунікацыі. У якасці суб'ектаў права на камунікацыю выдзяляюць: чалавека, сродкі масавай інфармацыі, супольніцтва (мясцовыя, нацыянальныя, міжнародныя).

Увогулле, усеагульнае права на камунікацыю адлюстроўвае саму выснову працэсу камунікацыі і заснавана на такіх функцыянальных кампанентах, як атрыманне, захаванне, распаўсюджванне і стварэнне інфармацыі. Гэтыя кампаненты вызначаюць асноўныя элементы права на камунікацыю, а менавіта:

- 1) Права ведаць, атрымліваць і шукаць любымі спосабамі па сваім гледжанні інфармацыю, якая патрэбна суб'екту, асабліва калі яна ўплывае на жыццё і працу чалавека, і на рашэнні, якія яму, магчыма, прыдзецца прымаць па сваёй ініцыятыве або ў якасці члена супольніцтва. У тых выпадках, калі інфармацыя наўмысна не прадастаўляецца, або распаўсюджваецца ілжывая або скажоная інфармацыя, гэты права парушаецца.
- 2) Права распаўсюджваць інфармацыю: даносіць да іншых людзей праўду, як ён яе разумее, аб сваіх умовах жыцця, імкненнях, нястачах і бедах. У тых выпадках, калі чалавека прымушаюць маўчаць шляхам

запалохвання або пакарання, або пазбаўляюць доступу да каналаў камунікацыі, гэты права парушаецца.

- 3) Права абмяркоўваць: камунікацыя павінна быць адкрытым працэсам рэагавання, разважання і дыскутавання. Гэты права забяспечвае сапраўдную згоду на каллектыўныя дзеі і дазваляе асобнай асобе ўплываць на прыманне рашэнняў тымі, што знаходзіцца ва ўладзе.

Права на камунікацыю аб'ядноўвае ў сябе шэраг узаемазвязаных правоў і свабод у сферы камунікацыі: свабода перакананняў, свабода выказвання іх, свабода інфармацыі, павольны паток інфармацыі, свабода асацыяцыі і сходаў, і г. д. Гэтыя свабоды знаходзяць практычнае ўвасабленне ў свабодзе друку, адсутнасці цензуры, незалежнасці вясчання, права журналістаў ахоўваць свае крыніцы, праве доступу да інфармацыі і г. д. — гэтыя так званыя другарадныя свабоды, свабоды, што не з'яўляюцца абсалютнымі і якія магчыма абмежаваць. Усе гэтыя свабоды параждаюць правамоцтвы: правамоцтвы грамадзян — мець права на атрыманне інфармацыі, права на адказ, права мець розныя перакананні, права грамадзяніна выбіраць урад; правамоцтвы журналістаў мець доступ да інфармацыі, да крыніц інфармацыі і г. д. Такім чынам, на практыцы права на камунікацыю ажыццяўляецца праз другарадныя свабоды і правамоцтвы.

Даследчыкі і юрысты ў сферы міжнароднага права ў структуры права на камунікацыю выдзяляюць чатыры ўзроўні, на якіх яно можа ажыццяўляцца, а менавіта:

- 1) Усеагульнае права на камунікацыю: усеабдымнае, справядлівае ў адносінах да ўсіх культур і агульнае права чалавека, сапраўднае ва ўсіх грамадствах і на ўсіх узроўнях, права, якое разглядаецца як доўгатэрміновая мэта.
- 2) Пэўныя правы на камунікацыю: шэраг правоў, якія паддаюцца вызначэнню і даюць выснову для дзейнасці, выснову для забеспячэння рамак тэхнічнага разгляду правамоцтваў і практычнага прымянення агульнага права.
- 3) Абавязкі ў сферы камунікацыі: правамі нельга карыстацца без уліку іх уздзеяння на іншых. Правам павінны адпавядаць абавязкі; тыя, хто карыстаецца правамі ў сферы камунікацыі, нясуць адказнасць перад грамадствам за свае дзеянні, з улікам агульнага добра.

4) Пытанні, звязаныя з камунікацыяй: у кожным грамадстве шэраг праблем і магчымасцей ў сферы камунікацыі з'яўляюцца прадметам пастаяннага разгляду з пункту гледжання працэсаў, палітыкі, дзейнасці, рэсурсаў, структур, заканадаўстваў і г. д. на чатырох розных узроўнях, у тым ліку на дзяржаўным узроўні, узроўні супольніцтваў, асобных асоб і устаноў.

Права на камунікацыю мае і кожны асобна ўзяты чалавек, і супольніцтва. У сувязі з гэтым можна выдзеліць індывідуальнае (суб'ектыўнае) і калектыўнае права на камунікацыю.

Індывідуальнае (суб'ектыўнае) права на камунікацыю — права і патрэбнасць кожнага чалавека атрымліваць і распаўсюджваць інфармацыю (перакананні).

Калектыўнае права на камунікацыю — права і патрэбнасць груп і супольніцтваў рознага ўзроўню атрымліваць і распаўсюджваць інфармацыю.

У гэтай сувязі з пункту гледжання асноўных кампанентаў у структуру права на камунікацыю уваходзіць шэраг правоў, змешчаных ў табліцы 1.

Табліца 1

Кампаненты права на камунікацыю

(----- таблица -----)

Так выглядае структура права на камунікацыю. Шэраг правоў, што ўваходзяць у індывідуальнае і калектыўнае права на камунікацыю, з'яўляюцца другараднымі свабодамі, праз якія і адбываецца пэўнае ажыццяўленне права на камунікацыю.

Вывады

1. У сістэме правоў чалавека права на камунікацыю займае месца ў трэцім пакаленні правоў чалавека, якія сфарміраваліся ў апошняй чвэрці XX ст. пад уплывам імклівага развіцця СМІ і новых навуковых дасягненняў.

2. Права на камунікацыю шырэй за тэрмін права на інфармацыю і падружамявае вольную перадачу і атрыманне інфармацыі, а таксама ажыццяўленне па сваім меркаванні кантролю над сродкамі перадачы інфармацыі, магчымасць выбару рэцыпіента (або групы рэцыпіентаў) пэўнага паведамлення.

3. Станаўленне права на камунікацыю праўшло праз наступныя этапы, якія адлюстраваны ў схеме 1.

(----- Рысунк -----)

Рыс. Этапы станаўлення права на камунікацыю

4. Права на камунікацыю — права і патрэбнасць кожнага чалавека, супольніцтва ажыццяўляць сацыяльны працэс камунікацыі.

5. У структуры права на камунікацыю вызначаюць чатыры ўзроўні, на якіх яно можа ажыццяўляцца: 1) усеагульнае права на камунікацыю, 2) пэўныя правы на камунікацыю, 3) абавязкі ў сферы камунікацыі, 4) пытанні, звязаныя з камунікацыяй.

6. У структуры права на камунікацыю выдзяляюць індывідуальнае права на камунікацыю — права на камунікацыю і патрэбнасць кожнага чалавека атрымліваць і распаўсюджваць інфармацыю (перакананні) і калектыўнае права на камунікацыю — права і патрэбнасць груп і супольніцтваў рознага ўзроўню атрымліваць і распаўсюджваць інфармацыю. Для кожнай з гэтых груп існуе свой шэраг правоў.

Такім чынам, права на камунікацыю з'яўляецца такім правам, якое выступае асноўнай патрэбнасцю кожнага чалавека як члена сацыяму, правам без якога не магчына само існаванне грамадства. Менавіта таму, існуе неабходнасць больш глыбока разрабляць канцэпцыю права на камунікацыю як усеагульную, так і асаблівую, з улікам спецыфікі функцыянавання розных супольніцтваў і краін.

ЛІТАРАТУРА

1. Кин Д., СМИ и демократия. /Д. Кін.— М., 1993.г.
2. Малько А. В., Право гражданина на информацию: необходимость, природа, гарантии реализации. Правоведение.1995. № 3. С.12—20.
3. Рудинский Ф. М., Права человека в современном мире // Марксизм и современность [Электронный ресурс] / Союз коммунистов Украины Киев., MARX-JOURNAL.COMMUNIST.RU, № 1 (15) 2000. — Режим доступа: <http://marx-journal.communist.ru/no15/prava.shtml>.
4. Фишер Д. Право на коммуникацию: доклад о состоянии дел. ЮНЕСКО, 1989.

SUMMARY

The subject of the article is such social phenomenon of modern society as a right to communicate. The place of this new human right in the system of human rights and social premises of its arising is given. The main development stages of the rights in the sphere of information and communication is observed. The right to communicate is analyzed as one of these stages. General feature, determination and structure of the right to communicate are tried to be described.

Рэзюмэ

Артыкул прысвечаны разгляду такога сацыяльнага феномена сучаснага грамадства як права на камунікацыю. Акрэсліваецца месца гэтага права ў сістэме правоў чалавека, перадумовы яго ўзнікнення і асноўныя этапы развіцця правоў ў сферы інфармацыі і камунікацыі, што прывялі да нараджэння новага права. Даецца агульная характарыстыка права на камунікацыю і яго вызначэнне, робіцца спроба акрэсліць яго структуру.

Бібліягр. — 4 назвы.

УДК 316.334.4

С. М. Алейнікава

САЦЫЯЛЬНА-ПРАВАВЫ АСПЕКТ РЭАЛІЗАЦЫІ ПРАВА НА СВАБОДУ СУМЛЕННЯ Ў СУЧАСНЫМ ГРАМАДСТВЕ

Свабода сумлення ўяўляе сабой складаную з'яву сучаснасці, якая выяўляецца ў свабодным светапоглядным асэнсаванні рэчаіснасці з пазіцыяй яе рэлігійнага або нерэлігійнага ўспрымання. У выніку развіцця чалавечага грамадства з'яўляецца і паглыбляецца яго падзел на веруючых і няверуючых, а сярод веруючых — на прадстаўнікоў розных рэлігійных напрамкаў. Такая дыферэнцыяцыя грамадства фарміруе яго структуру па светапоглядным крытэрыі.

Набыццё грамадствам рэгулятыўных функцый азначала пераўтварэнне свабоды рэлігійнага/нерэлігійнага ўспрымання рэчаіснасці ў прававую катэгорыю, калі гэтая свабода набывае статус права на свабоду сумлення.

У адпаведнасці з асноўнымі міжнародна-прававым актамі аб правах чалавека, свабода сумлення уваходзіць у лік асноўных правоў і свабод індывіда і сфармулявана ў такой форме, якая гарантуе як рэалізацыю самога права на свабоду сумлення, так і недапушчэнне супрацьстаяння на аснове адрозненняў у рэлігійным ўспрыманні свету. Гэта практычная рэалізацыя асноўных скаладальных дадзенага права (свабода выбару і змены рэлігіі, веравызнання, неспавядання ніякай рэлігіі, роўнасць ўсіх рэлігій, адсутнасць дыскрымінацыі па рэлігійным/нерэлігійным успрыманні рэчаіснасці і г. д.) пры адначасовым недапушчэнні прымусу ў дадзенай сферы і сацыяльнай няроўнасці па прычыне адрозненняў светапоглядных пазіцыяў.

Гісторыя фарміравання дадзенага права налічвае некалькі стагоддзяў. Нягледзячы на тое што свет заўсёды быў падзелены на богаадступнікаў, іншаверцаў, артадоксаў, сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства па прымеце рэлігійнасці ў прававым плане да XVIII ст. прызнавалася толькі эпизадычна і вельмі непаслядоўна. Так, Біль аб правах (Англія, 1689 г.) і Акт аб далейшым абмежаванні кароны (Англія, 1701 г.) прызнавалі падзел грамадства на духоўныя і свецкія супольнасці, але адначасова лічылі абавязковым праўленне караля толькі пратэстанскай рэлігійнай арыентацыі. Паняцце свабоды, названае сярод іншых правоў чалавека ў Дэкларацыі незалежнасці (ЗША, 1776 г.), прадстаўлена без яго змястоўнай расшыфроўкі, што не дазваляе зрабіць вывад, ці ўключае дадзенае паняцце рэлігійную складальную. І толькі ў канцы XVIII ст. права на любую рэлігію было замацавана ў Біле аб усталяванні рэлігійных свабод (Вірджыя, 1785 г.), у Канстытуцыі ЗША (1787 г.) і Дэкларацыі правоў чалавека і грамадзяніна (Францыя, 1789 г.). Такім чынам, свабода сумлення як прававы рэгулятыў фарміравалася на амерыканска-еўрапейскай прасторы. У яго аснове — 1) ідэі, якія акрэсліліся ў заходне-еўрапейскай культуры ў эпоху Асветы, і 2) амерыканская практыка заканадаўчага замацавання дадзеных ідэй.

Аднак, нягледзячы на ўніверсальны характар міжнародных прававых актаў па правах чалавека ў цэлым і свабоды сумлення у прыватнасці, для рэгіянальнага і нацыянальнага заканадаўства ў гэтай сферы характэрна рознабаковасць падыходаў да свабоды сумлення. Адпаведна гэта абумоўлівае рэгіянальную і нацыянальную спецыфіку мадэлей рэалізацыі дадзенага права, асабліва сці яго сацыяльна-прававога забяспячэння. Гэтая з'ява мае гістарычныя карані, звязаныя з успрыманням ідэй свабоды сумлення ў розных рэгіёнах свету і асобных краінах у адпаведнасці з іх аксіялагічнай спецыфікай.

Сучасныя рэгіянальныя і нацыянальныя нарматыўныя акты аб правах і свабодах чалавека пацвярджаюць амерыканска-еўрапейскі характар катэгорыі свабоды сумлення. Так, Еўрапейская Канвенцыя аб абароне правоў чалавека і асноўных свабод (арт. 9) і Міжмерыканская Канвенцыя аб правах чалавека (арт. 12) адпавядаюць міжнародным прававым актамі — арт. 18 Усеагульнай Дэкларацыі правоў чалавека і арт. 18 Міжнароднага пакта аб грамадзянскіх і палітычных правах. У той жа час у Афрыканскай Хартыі правоў чалаве-

ка і народаў права на свабоду сумлення хача і абвешчана (ст. 8), тым не менш, шматлікія афрыканскія лідэры лічаць прыярытэт права ў жыцці краіны прыдатным толькі да еўрапейскіх паняццяў дэмакратыі, і акцэнтуюць увагу на гістарычных традыцыях Афрыканскага кантынента. Усеагульная Ісламская Дэкларацыя правоў чалавека надае права рэлігійным мяншымствам кіравацца законам і асабістай рэлігіі, але гэтыя права мае абмежаванні, якія прадпісаны Шарыятам. Дэкларацыя правоў чалавека ў Ісламе прама канстатуе, што грамадства выключна на Шарыяце і ў адпаведнасці з гэтым не ўключае права на свабоду думкі, сумлення і рэлігіі [9].

Што тычыцца Азіяцкага рэгіёну, то лакальныя акты па правах чалавека тут наогул не былі прынятыя, бо азіяцкія краіны падверглі сумненню універсальны характар правоў чалавека [4, с. XVIII]. Некаторыя краіны не прызнаюць сваю прыхільнасць праву на свабоду сумлення. Так, Ізраіль у прыватнасці, недалучэнне краіны да Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека абгрунтоўвае непрызнаннем яўрэйскай дзяржавай такіх свабод, як свабода сумлення і веравызнання [6, с. 111]. Палітыка асобных рэгіёнаў і дзяржаў па абмежаванні свабоды сумлення прывяла да таго, што ў нашыя дні такія абмежаванні маюць 2,2 млрд чалавек [7, с. 95].

Аднак і дзяржавы, якія ў поўнай ступені прызналі прынцыпы міжнародных актаў аб правах чалавека ў сферы свабоды сумлення, як паказвае практыка, часта адыходзяць ад традыцыйнага (міжнародна-прававога) зместу дадзенага права.

Так, асаблівы прававы статус дзяржаўнай або традыцыйнай рэлігіі, замацаваны на заканадаўчым узроўні, ставіць іх у прывілеяванае становішча адносна іншых рэлігій (ільготныя матэрыяльна-фінансавыя умовы, абрадавая дзейнасць і г. д.) (Аўстрыя, Бельгія, Германія, Ірландыя і інш.).

Краіны, якія абвясцілі адлучэнне рэлігіі ад дзяржавы, таксама не заўсёды выконваюць гэты прынцып. У прыватнасці, у Расіі насуперак Канстытуцыі (арт. 14 абвясчае свецкі характар дзяржавы, адлучэнне рэлігіі ад дзяржавы і непрызнанне дзяржаўнай або абавязковай рэлігіі) і Закону «Аб адукацыі», які вызначыў яго свецкі характар, у школах асобных рэгіёнаў у якасці абавязковай дысцыпліны ўводзіцца выкладанне Закона Божага. У ЗША, таксама нягледзячы на свецкі характар дзяржавы, (Біль аб правах, Канстытуцыя: дзяржава не узаконьвае якую-небудзь рэлігію і не забара-

няе яе вольнае веравызнанне) усе службовыя асобы прысягаюць на Біблію, некаторыя штаты прызнаюць царкоўны шлюб і г. д.

Такая практыка прававога рэгулявання адносінаў па рэалізацыі свабоды сумлення сведчыць, што дзяржаўная палітыка ў дадзенай сферы будуюцца з улікам асаблівасцей і традыцый кожнай дзяржавы. Неадпаведнасць гэтай палітыкі пэўным этнаканфесіянальным і сацыякультурным традыцыям надае ёй прымусовы характар, што можа прывесці да сур'ёзных сацыяльных канфліктаў. Гэта пацвярджае вопыт Украіны, дзе неабдуманая палітыка ў сферы свабоды сумлення рэзка абвастрыла міжканфесійныя і міжэтнічныя адносіны. Так, раскол Украінскай Праваслаўнай Царквы, беспрэцэдэнтная актыўнасць замежных місіянераў, палітычныя дамаганні мусульман у Крыме прывялі да таго, што канфесіянальнае супрацьстаянне фактычна перайшло ў сферу супрацьстаяння палітычнага [5; 8]. Дададзеныя сітуацыя — вынік сляпога запэчывання мадэлі рэалізацыі свабоды сумлення, якая не ўлічвае спецыфікі сацыяльнага і культурнага развіцця краіны — у дадзеным выпадку — ліберальнай амерыканскай мадэлі. Яе асноўным прынцыпам з'яўляецца роўнасць ўсіх канфесій незалежна ад іх ролі ў фарміраванні нацыянальнай самасвядомасці, колькасці прыхільнікаў і г. д. Аднак у дачыненні да ЗША гэты абумоўлена аб'ектыўнымі гістарычнымі асаблівасцямі амерыканскай дзяржаўнасці, якая характарызуецца канфесіянальнай і рэлігійнай эклектычнасцю і якой, у адрозненне ад еўрапейскіх краін і славянскіх народаў, не ўласцівы глыбінныя этнаканфесіянальныя і сацыякультурныя традыцыі. Такая мадэль фарміравалася ў ЗША на працягу стагоддзяў і з'явілася адлюстраваннем асаблівасцей развіцця гэтай краіны, а таксама адной з умоў, якія забяспечваюць устойлівасць мадэлі да ўздзеяння аб'ектыўных фактараў (палітычных, эканамічных і інш. змяненні грамадскага жыцця).

Для славянскіх народаў, як і для шматлікіх еўрапейскіх, гістарычна характэрна дамінаванне адной або некалькіх традыцыйных канфесій, якія аказалі найвялікшы ўплыў на фарміраванне нацыянальнай самасвядомасці (каталіцызм у Польшчы, праваслаўе і іслам у Расіі і г. д.). Таму рэалізацыя права на свабоду сумлення, якая пэўным чынам пераўтварае этнаканфесіянальныя адносіны, якія склаліся ў грамадстве на працягу стагоддзяў, непазбежна будзе суправаджацца рознага роду сацыяльнымі канфліктамі.

Рэспубліка Беларусь як дэмакратычная прававая дзяржава выбрала самастойны шлях развіцця адносін у сферы свабоды сумлення. Асаблівасцю рэалізацыі свабоды сумлення ў нашай краіне з'яўляецца тое, што, распрацоўваючы нацыянальнае заканадаўства ў адпаведнасці з міжнароднымі стандартамі, беларуская дзяржава ў той жа час імкнецца да захавання сваёй сацыякультурнай ідэнтычнасці і будзе свае адносіны з рознымі канфесіямі з улікам іх уплыву на фарміраванне духоўных, культурных і дзяржаўных традыцый беларускага народу.

Нацыянальнае заканадаўства фармулюе права на свабоду сумлення як права кожнага самастойна вызначаць свае адносіны да рэлігіі, асабіста або сумесна з іншымі вызнаваць любую рэлігію або не вызнаваць ніякай, выказваць і распаўсюджаць перакананні, звязаныя з адносінамі да рэлігіі, удзельнічаць у адпраўленні рэлігійных культаў, рытуалаў і абрадаў (арт. 31 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь). Асноўнымі канстытуцыйнымі прынцыпамі з'яўляюцца прынцып разнастайнасці палітычных інстытутаў і ідэалогій, роўнасці ўсіх рэлігій і веравызнанняў перад законам (арт. 4, 16). Гэтыя прынцыпы атрымалі сваё далейшае развіццё і ў Законе Рэспублікі Беларусь «Аб свабодзе сумлення і рэлігійных арганізацыях», які ўсталёўвае агульныя для ўсіх канфесій працэдуры рэгістрацыі і ліквідацыі рэлігійных арганізацый, умовы іх дзейнасці, юрыдычны статус і г. д. Такім чынам, у беларускім заканадаўстве замацоўваецца асноўны міжнародны прынцып права на свабоду сумлення — роўнасць магчымасцей для ўсіх канфесій, маючых афіцыйны статус. У той жа час, Рэспубліка Беларусь, з'яўляючыся роўнапраўным суб'ектам грамадзянска-прававых адносін (Грамадзянскі Кодэкс Рэспублікі Беларусь, арт. 125), мае права самастойна выбіраць кірункі супрацоўніцтва ў грамадзянска-прававой сферы. Гэтае права надае дзяржаве магчымасці актыўнага супрацоўніцтва з рэлігійнымі арганізацыямі, якімі яно і скарыталася, падпісаўшы шэраг праграм з Беларускай Праваслаўнай Царквой у галіне выхавання і адукацыі, культуры, аховы здароўя, сацыяльнага забяспячэння. Такая палітыка стварае арыенціры для дзейнасці іншых канфесій, актыўнае супрацоўніцтва якіх як з дзяржавай, так і з іншымі сацыяльнымі інстытутамі будзе з'яўляцца гарантам іх фактычнай роўнасці, а таксама спрыяць умацаванню сацыяльнай стабільнасці у грамадстве. Такім чынам, палітыка сацыяльна-прававой рэалізацыі сва-

боды сумлення у Рэспубліцы Беларусь будзе ў строгай адпаведнасці з духам сучаснага міжнароднага права, і ў той жа час спрыяе замацаванню і развіццю этнаканфесіянальных і сацыякультурных традыцый нашай краіны.

ЛІТАРАТУРА

1. Конституции зарубежных стран /сост. В. Н. Дубровин М., 2001.
2. Конституция Республики Беларусь. С изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.
3. О свободе совести и религиозных организациях: Закон Республики Беларусь от 31 октября 2002, № 137-З.
4. Международные акты о правах человека: сб. док. М.: НОРМА-ИНФРА.М. 2000.
5. Григорьянц В. К вопросу о государственно-конфессиональных отношениях в Украине и АРК. Симферополь, 2003.
6. Потанина С. В. Некоторые аспекты взаимоотношений государства и религии за рубежом //Журнал российского права. 2001. № 4. С. 105—112.
7. Права человека: учеб. пособие /под общ. ред. А. Д. Гусева и Я. С. Яскевич. Мн., 2002.
8. Єленський В. Релігійна свобода: українська реальність і світовий досвід //Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти. У 2 т. — Львів, 2001. Т. 2. — С. 7—23.
9. Arzt Donna E. Religious Human Rights in Muslim States of the Middle East and North Africa / excerpted from Religious human rights in global perspective: religious perspectives (John Witte, Jr. and Johan D. van der Vyver eds., Martinus Nijhoff Publishers, 1996), p. 387—454.

SAMMARY

This article is about the realization of liberty of conscience in many regions in modern world.

Рэзюмэ

Свабода сумлення з'яўляецца сведчаннем дэмакратызацыі грамадскага жыцця. Паказана, што ў наш час у розных рэгіёнах свету гэты права чалавека, па-першае, рэалізуецца неаднолькава і, па-другое, рэалізацыя яго ў свецкім грамадстве суправаджаецца непазбежнымі сацыяльнымі канфліктамі.

Бібліягр. — 6 назваў.

УДК 316.4

Л. В. Якушава

**ПРОБЛЕМА КАМЕРЦЫЙНАЙ
СЕСУАЛЬНАЙ**

ЭКСПЛУАТАЦЫІ ДЗЯЦЕЙ І ГАНДЛЮ ІМІ Ў СУЧАСНЫМ ГРАМАДСТВЕ

У наш час ва ўсім свеце адбываюцца розныя злоўжыванні ў адносінах да дзяцей. Гэта выражаецца ў сексуальным гвалце над дзецьмі, камерцыйнай сексуальнай эксплуатацыі гандлі імi.

Варта адзначыць, што павялічыліся маштабы эксплуатацыі дзяцей і на постсавецкім прасторы. Звернемся да сацыяльнага кантэксту ўзнікнення праблемы.

Асноўная прычына распаўсюджвання адзначанай з'явы ў краінах былога савецкага блока — цяжкае эканамічнае становішча. Пасля распаду СССР пагоршыўся дабрабыт народа былых саюзных рэспублік, знізіўся ўзровень жыцця, павялічылася колькасць беспрацоўных і бяздомных. Сур'езныя змяненні ў сацыяльнай сферы закрунулі перш за ўсе сям'ю і дзяцінства. На постсавецкай прасторы павялічылася колькасць сямей з нізкім узроўнем даходу, няпоўных, асацыяльных сямей, дзе злоўжываюць алкаголем, наркотыкамі і нярэдка выпадкі жорсткага абыходжання з дзецьмі. У рэгіёне Усходняй Еўропы з'явілася — велізарная колькасць пакінутых дзяцей. Сацыяльна-эканамічная нестабільнасць, сацыяльная безабароннасць сям'і і дзяцей, разбурэнне былой сістэмы каштоўнасцей, фарміраванне новай культуры сексуальных адносін, узросшы попыт на сексуальныя паслугі, а таксама адкрыццё межаў і развіццё транснацыянальнай арганізаванай злачыннасці — спрыяльная глеба для росту камерцыйнай сексуальнай эксплуатацыі дзяцей і гандлю імi.

Камерцыйная сексуальная эксплуатацыя дзяцей (КСЭД) уключае ў сябе сексуальны гвалт ці эксплуатацыю дарослым чалавекам і аплату грашыма ці натурай дзіцяці ці трэцяй асобе/асобам. Дзіця разглядаецца як прадмет сексу і прадмет гандлю. КСЭД з'яўляецца формай змушэння і гвалту над дзецьмі прымусовай працай і сучаснай формай рабства [2. с. 2]. Да яе адносяцца:

Дзіцячая парнаграфія. Гэта выкарыстанне дзіцяці ў вырабе любой друкаванай, фота-, відэапрадукцыі з выявамі дзяцей, прымаючых удзел ў сексуальных дзеяннях ці з паказам палавых органаў дзіцяці.

Дзіцячая прастытуцыя — гэта, згодна Факультатыўнага Практола да Дэкларацыі па правах дзіцяці, выкарыстанне дзіцяці ў сексу-

альных дзеяннях для атрымання платы ці іншай формы эксплуатацыі.

Гандаль дзецьмі ў сексуальных мэтах.

Таксама вылучаюць дзіцячы сексуальны турызм (выкарыстанне дзяцей ў сексуальных мэтах людзьмі, якія прыязджаюць з іншай краіны) і раннія шлюбы (шлюб з дзецьмі, якім менш за 18 год).

Механізмам КСЭД з'яўляецца гандаль дзецьмі. Адпаведна п.2 Факультатыўнага пратокла ААН да Канвенцыі па правах дзіцяці, якая тычыцца гандлю дзецьмі, дзіцячай прастытуцыі і дзіцячай парнаграфіі, гандаль дзецьмі — кожны акт (здзяйсненне якога-небудзь дзеяння, учынку) або здзелка, праз якую дзіцяня перадаецца любой асобай ці групай асоб іншай асобе ці групе асоб за ўзнагароду ці любое іншае пакрыцце. Гандаль дзецьмі — гэта злачынства, якое складаецца з перамяшчэння дзяцей і іх эксплуатацыі. Формы эксплуатацыі могуць быць рознымі: эксплуатацыя працы дзяцей, камерцыйная сексуальная эксплуатацыя дзяцей. Яны могуць змяняць адна другую.

Групамі рызыкі, патэнцыяльнымі ахвярамі КСЭД, гандлю дзецьмі з'яўляюцца дзеці з няпоўных і кепскіх сямей, якія характарызуюцца незадавальняючымі матэрыяльна-бытавымі ўмовамі, дзе бацькі, ці адзін з іх злоўжываюць алкаголем, наркотыкамі; дзеці з сямей з супрацьпраўнымі паводзінамі; дзеці з малазабеспечаных сямей; дзеці, чые бацькі знаходзяцца ў месцах пазбаўлення волі; дзеці, чые бацькі пазбаўлены бацькоўскіх праў; дзеці з канфліктных сямей, якім характэрны непрыязнасць ў адносінах, адсутнасць эмацыянальнай блізкасці паміж яе членамі; непаўналетнія правапарушальнікі; дзеці-ахвяры хатняга гвалту. Ра-туючыся ад бацькоў, дзеці збягаюць на вуліцу, дзе лёгка ўцягваюцца ў крымінальную дзейнасць, секс-індустрыю, пачынаюць ужываць наркотыкі, алкаголь, нюхаць клей. Яны — патэнцыяльныя ахвяры педафілаў, парнографіі і іншых крымінальных элементаў. «Дзеці вуліцы» — гэта непатрэбныя нікому дзеці: ні дэрадууючым бацькам, якіх не цікавіць лёс дзяцей, ні дзяржаве. Таму, у выпадку вярбоўкі, прадажы такіх дзяцей, іх знікнення ніхто не заўважае. Расійскія даследчыкі ў групу рызыкі таксама ўключаюць непаўналетніх дзяўчат, якія працуюць фотамадэлямі, і пад прыкрыццём працы за мяжой могуць вывозіцца туды з мэтай сексуальнай эксплуатацыі; непаўналетніх дзяўчат, якія мараць аб змене свайго матэрыяльнага становішча, кам выходзяць замуж за іншаземца і г. д.; навароджаных дзя-

цей-сірат, што жывуць у прытулках, дзіцячых дамах, якіх могуць прадаць за мяжу; сацыяльна неадаптаных выхаванак дзіцячых дамоў і дзяцей-бежанцаў.

Як адзначаюць спецыялісты, прыкладна 80 % дзяцей, уцягнутых ў эксплуатацыю і камерцыйную секс-індустрыю, пакутуюць ад псіхалагічнага ці фізічнага гвалту ў сваіх сем'ях, а большая частка адчувае на сабе ў той ці іншай форме сексуальную агрэсію з боку членаў сям'і ці сяброў. Некаторыя дзеці адпавядалі, што былі ўцягнуты ў сексуальны гандаль пасля таго, як бацька ці маці і бацька заяўлялі, што іх дзіця не жаданае. Многія тлумачвалі свае заняці прастытуцыяй поклічам аб дапамозе і жаданнем любові [2, с. 22].

Варта адзначыць, што практычна любое дзіця можа стаць ахвярай КСЭД. Напрыклад, дзеці з забяспечаных сямей, якія маюць камп'ютэр і выхад у Інтэрнет, могуць уступаць у перапіску з незнаёмымі дарослымі, якія могуць забяспечыць іх парнаграфічнымі фотаздымкамі, заваяваць іх давер і атрымаць адрас, нумар тэлефона, прапанаваць працу. Дзецьмі можа маніпуляваць педафіл, сексуальны эксплуатаатар. Высылаючы свае фотаздымкі незнаёмым, дзеці не падазраюць, як яны могуць выкарыстоўвацца. Злачынцы з дапамогай сучасных камп'ютэрных тэхналогій апрацоўваюць фотаздымкі і змяшчаюць іх на порнасайтах ці шантажыруюць імі бацькоў.

Паводле даных ААН, штогод праз межы нелегальна перапраўляюцца каля 2 млн жанчын і дзяцей. Толькі з Усходняй Еўропы штогод нелегальна вывозяць 200 тыс. дзяцей. Яны становяцца слугамі, рабочымі ў падпольных майстэрнях, іх прымушаюць аказваць сексуальныя паслугі. Крымінальны бізнес па продажу дзяцей прыносіць злачынцам, згодна даных ЮНІСЭФ, мільярдны долараў [4]. Адпаведна даных Арганізацыі па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе (АБСЕ), прыкладна 30 % усіх вывезеных з Паўднёва-Усходняй Еўропы — дзеці, якім менш за 18 гадоў. [9, с. 45]

На постсавецкай прасторы асноўнымі пастаўшчыкамі «жывога тавару» з'яўляюцца Расія, Малдова і Украіна. Аднак дакладнай і надзейнай статыстыкі па гандлі людзьмі ўвогуле, і гандлю дзецьмі няма. Гэта звязана з латэнтным характарам існавання праблемы, нясталасцю грамадскай свядомасці ў галіне гандлю людзьмі, навізнай праблемы. Гандаль жанчынамі даследаваны больш, чым гандаль дзецьмі.

Згодна з данымі расійскіх даследчыкаў, буйнешымі цэнтрамі КСЭД ў Расіі з'яўляюцца

Санкт-Пецярбург і Паўночна-Заходні рэгіён, дзе канцэнтруюцца матэрыяльныя рэсурсы, наладжаны сувязі з замежнымі краінамі [8, с. 5]. Гэтыя рэгіёны з'яўляюцца як пастаўшчыкамі, так і рэгіёнамі прызначэння гандлю дзецьмі. Дзеці ўвозяцца з краін былога СССР (Малдова, Украіна, Беларусь, Казахстан) ці перавозяцца ў межы самой РФ. Пачынаючы з 1989 г., пастаўка дзяцей з Расійскай Федэрацыі рэзка ўзрасла, і ў працэнтным дачыненні рускія дзеці перавышаюць па колькасці нават дзяцей з Азіі і Лацінскай Амерыкі, якія раней лічыліся найбольш буйнейшымі пастаўшчыкамі жывога тавару [6, с. 133].

Распаўсюджанню гандлю дзецьмі ў Расіі спрыяе вялікая колькасць бяздомных дзяцей: у 1996 г. іх было каля 500.000 [6,131]. На пачатак 2002 г. колькасць беспрызорных у гэтай краіне ўжо складала 1 млн чалавек.[8,5]

Па некаторых даных, у Малдавіі больш 30 % ахвяр гандлю людзьмі складаюць дзеці ва ўзросце да 18 гадоў [9, с. 50].

У Беларусі гандаль дзецьмі не носіць масавы характар. Аднак, краіна сутыкнулася з гэтай праблемай яшчэ з сярэдзіны 90-х гг. Так, ў 1996 г. на Сусветным кангрэсе супраць КСЭД у Стакгольме, паведамлялася пра тое, што беларускіх бездаглядных дзяцей падбіраюць і прадаюць у публічныя дамы за мяжу крымінальныя супольніцтвы.[6, с. 132]. Упершыню крымінальная справа па факце уцягнення непаўналетніх дзяўчынак у індустрыю прымусовага папрашайніцтва і вырабу парнаграфічнай прадукцыі на тэрыторыі Беларусі было ўзбуджана ў 2002 г.[7, с. 7].

Рэгіструюцца выпадкі вывазу дзяцей за мяжу — у Польшчу, Турцыю, Ізраіль. Беларускімі праваахоўнымі органамі за 4 месяцы 2005 г. была ўстаноўлена 31 непаўналетняя ахвяра гандлю людзьмі[5, с. 13]. Расійскія эксперты адзначаюць выпадкі сексуальнай эксплуатацыі дзяцей з Беларусі. Больш таго, наяўная статыстыка праваахоўных органаў і грамадскіх арганізацый сцвярджаюць той факт, што Расія становіцца адной з асноўных краін прызначэння для выкарыстання непаўналетніх з Беларусі ў секс-бізнэсе і вырабе парнаграфічнай прадукцыі [7, с. 5]. Гэтану спрыяе празрыстасць межаў паміж Расіяй і Беларуссю.

У 2003 г. на тэрыторыі 3 краін: Расіі, Украіны і Беларусі пад эгідай міжнароднай арганізацыі «Спынім дзіцячую прастытуцыю і трафікінг» (ЕСРАТ) праводзілася даследаванне метадам экспертнага апытання па вывучэнні праблемы гандлю дзецьмі. Беларускія экс-

перты, прадстаўнікі грамадскіх аб'яднанняў, пацвердзілі інфармацыю пра выпадкі гандлю беларускімі дзецьмі, грунтоуючыся на вопыце працы сваіх арганізацый. Л. И. Смагіна, загадчык лабараторыі сямейнага выхавання Нацыянальнага інстытута выхавання, адзначае, што сярод выхаванцаў дзіцячага прыёмніка г. Мінска нярэдка выяўляюцца гандляры сваім цэлам абоіх палоў [10,56].

Дзяцей з Беларусі, Малдовы, Расіі і Украіны, як правіла, адпраўляюць для працы у секс-індустрыі на Запад.

Наяўная інфармацыя пра рэдкія выпадкі гандлю дзецьмі, КСЭД у Беларусі, гаворыць не пра адсутнасць гэтай праблемы, а пра відавочны інфармацыйны вакуум па гэткай праблематыцы. Тым больш, што пэўныя прадпасылкі для развіцця гандлю дзецьмі і КСЭД у рэспубліцы ёсць. Гэта вялікая колькасць сацыяльных сірот — каля 30.000, няпоўных сямей (іх на сённяшні дзень каля 300.000). Штогод каля 5 тыс. бацькоў пазбаўляюцца бацькоўскіх правоў [4]. У 2003 г. сіроцкі статус у сувязі з пазбаўленнем бацькоўскіх праў атрымалі 86,6 % дзяцей сярод зноў выяўленых. Асноўнай прычынай пазбаўлення бацькоўскіх правоў з'яўляецца амаральны лад жыцця і алкагалізм бацькоў [1, с. 45—46]. Дзеці-выхаванцы інтэрнатаў сацыяльна неадаптаваны, у іх адсутнічаюць звычкі самастойнага жыцця, яны арыентаваны на маральнае ўтрыманне. У іх дэфармавана эмацыянальная сфера. Усе гэта робіць іх безабароннымі перад злачынцамі. Для дзяцей, якія жывуць у цяжкіх умовах; дзяцей з бедных, няпоўных, кепскіх сямей; дзяцей, якія знаходзяцца ў асяроддзі, дзе ўжываюць наркатыкі, алкаголь; для беспрытульных дзяцей, дзяцей-ахвяр гвалту і г. д. — таксама існуе асаблівая рызыка.

Дзяцей і падлеткаў у Беларусі вярбуюць на дыскатэках, у барах, студэнцкіх інтэрнатах, на вакзалах. Эксперты адзначаюць факты вярбоўкі непаўналетніх дзяўчат дзяўчынамі прыкладна аднаго ўзроста з пацярпелымі, якія дэманстравалі модную вопратку, нібыта купленую за заробленыя грошы. Непаўналетніх захапляюць прывабнымі прапановамі працы за мяжой, якая дае магчымасць зарабляць добрыя грошы, прыгожа апранацца. Мае месца і адкрытая вярбоўка, калі ад дзіцяці не скрываецца сапраўдная мэта работы за мяжой. Злачынцы з мэтай вярбоўкі могуць таксама заводзіць блізкія адносіны з патэнцыяльнай ахвярай, некаторы час сустракацца, а потым прапанаваць паехаць адпачыць у іншую краіну. Часам завабіўшы пакатацца на машы-

не дзяцей перавозыць у іншыя гарады ці краіны. Есць выпадкі, калі варбоўшчыкі частавалі дзяцей спіртнымі напоямі і сонных дастаўлялі ў Расію [7, с. 19].

Узрост дзяцей спрыяе іх безабароннасці: яны легкаўзбуджальныя, даверлівыя, з лёгкасцю падпарадкоўваюцца. Дзеці валодаюць віктымнасцю (схільнасцю станавіцца ў пэўным становішчы ахвярай). Яны не могуць своечасова зразумець пагражальны характар паводзін злачынцы, сексуальны кірунак яго дзеянняў і эфектыўна реагаваць.

На дзяцей існуе ўстойлівы попыт. Так, КСЭД не толькі развіваецца, але і заваёўвае сабе цалкам прыярытэтнае становішча ў сусвеце.

Дзеці, якія становяцца ахвярамі гандлю людзьмі, зведваюць розныя віды гвалту:

- сексуальны гвалт — гэта выкарыстанне дзіцяці (хлопчыка ці дзяўчыны) для завальнення сексуальных патрэбнасцей;
- фізічны гвалт — гэта нанясенне дзіцяці фізічных траўм. Да фізічнага гвалту злачынцы звяртаюцца, каб прымусіць дзіця займацца прастытуцыяй. Ідзе ён ад кліентаў, і суцэнёраў. Да фізічнага гвалту адносіцца прымусэнне дзіцяці да ўжывання алкаголю, наркатыкаў. Фізічны гвалт наносіць не толькі шкоду фізічнаму здароўю, але вядзе да псіхічных траўм.
- псіхалагічны гвалт выражаецца ў пагардзе да дзіцяці, прыніжэнні яго, непрыязнасці, да яго, адсутнасці ўвагі.

КСЭД мае цяжкія вынікі для пацярпелых дзяцей. Гэта эмацыянальная страта: у дзіцяці складаюцца негатыўныя ўяўленні пра сябе, пра дарослых, пра сексуальныя адносіны; гэта фізічная страта: дзеці сутыкаюцца з гвалтам.

КСЭД прыводзіць да сур'езных пакутлівых вынікаў у фізічным, псіхалагічным, душэўным, маральным і сацыяльным развіцці дзяцей, якія могуць захавацца на працягу ўсяго жыцця, часам нават пагражаючы яму [3, с. 26]. Дзеці, якія падвергліся эксплуатацыі, адчуваюць віну, сорам, страту павагі да сябе. Адны лічаць сябе вінаватымі ў тым, што з імі здарылася. Іншыя ствараюць выдуманую рэальнасць і сцвярджаюць, што займаліся прастытуцыяй, пазіравалі для парнаграфічных здымкаў і г. д. па сваім жаданні, бо гэтым яны зарабляюць сабе на жыццё, што іх суцэнёры — іх сябры [2, с. 27].

Украінскія даследчыкі выдзяляюць наступныя вынікі для дзяцей-ахвяр гандлю людзьмі ў залежнасці ад іх узросту:

— для дзяцей малодшага ўзросту псіхалагічнымі вынікамі з'яўляюцца негатыўныя перажыванні, жудасныя сны, падазронасць у адносінах да дарослых, дэпрэсіўнасць, шокавае становішча, пачуцце віны, пасіўнасць у адносінах да ўсяго свету, негатыўныя адносіны да тых, хто здзейсніў гвалт над дзіцем (суценёр, кліент), агрэсіўнасць, парушэнне кантактаў з грамадствам, нізкая самаацэнка;

— дзеці больш сталага ўзросту адчуваюць віну за тое, што здарылася з імі. Яны таксама могуць знаходзіцца ў дэпрэсіўным стане. Могуць рабіць спробы суіцыду. Ім характэрны: схільнасць да гвалту, сацыяльная ізаляцыя, парушэнні ў сексуальнай сферы. [11, с. 108]

Вынікамі перажытага становішча эксплуатацыі з'яўляецца набыццё хвароб, якія перадаюцца палавым шляхам, нарказалежнасць, алкагалізм.

Як адзначаюць спецыялісты, перанесены ў дзяцінстве гвалт накладвае адбітак на ўсё далейшае жыццё: на фарміраванне характару, фізічнае і псіхічнае здароўе, адаптацыю ў грамадстве. Несфарміраваная псіхіка дзіцяці слабая, зламаць яе вельмі проста, на аднаўленне ж патрэбны гады. У сувязі з незавершанасцю станаўлення псіхікі абарончыя механізмы яшчэ не цалкам сфарміраваны, таму не адбываецца перапрацоўка на псіхалагічным узроўні таго, што дзіця траўміруе, і яно непасрэдна рэагуе на траўміруючы фактар.

Гвалт, учынены ў адносінах да дзіцяці, прыводзіць да цяжкіх псіхалагічных траўм, а ў шэразе выпадкаў можа прывесці да развіцця посттраўматычных стрэсавых разладаў (ПТСР), для якіх характэрным з'яўляюцца: трывога, пужлівасць, дакучлівыя ўспаміны пра становішча гвалту, афектыўныя галюцынацыі, начныя кашмары, агрэсіўнасць.

Камерцыйная сексуальная эксплуатацыя — гэта парушэнне правоў дзіцяці. Міжнародная Арганізацыя Працы (МАП) разглядае КСЭД як адну з найгоршых форм дзіцячай працы.

У апошнія гады назіраецца стабілізацыя становішча. Маецца на увазе наступнае: Рэспубліка Беларусь у 2000 г. ратыфікавала Канвенцыю па забароне і імгненых мерах па вынішчэнні найгоршых форм дзіцячай працы (Канвенцыя 182 МАП). Урад РБ узяў на сябе адказнасць па супрацьдзеянні сексуальнай эксплуатацыі дзяцей. Як адзначаюць прадстаўнікі Дзяржаўнага камітэта пагранічных войскаў, пасля ўступлення ў моц Указа Прэзідэ-

нта Рэспублікі Беларусь, рэгулюючага парадак выезду непаўналетніх грамадзян за мяжу, спробы незаконнага вывазу дзяцей практычна скончыліся [7, с. 21]. У дэкрэце №3 «Пра некаторыя меры па супрацьдзеянні гандлю людзьмі» ад 9 сакавіка 2005 г. рэгламентуецца ўсынаўленне дзяцей іншаземцамі. Усынаўленне стане магчымым толькі з дазволу міністра адукацыі. Письмовы дазвол Міністэрства адукацыі патрэбен і пры накіраванні нашых грамадзян на вучобу за мяжу. Такім чынам, заканадаўства РБ у галіне супрацьдзеяння гандлю людзьмі ўдасканальваецца, што спрыяе павышэнню эфектыўнасці барацьбы з гэтай небяспечнай сацыяльнай з'явай.

ЛІТАРАТУРА

1. Анализ положения женщин и детей в Республике Беларусь. БГУ, Центр социологических и политических исследований. Мн. 2004.
2. Вопросы и ответы о коммерческой сексуальной эксплуатации детей: информационный буклет ЕСПАТ International. Мн., 2001.
3. Келли Г. Основы сексологии. СПб., 2000.
4. Кусливая Л. «Спрут»// Советская Белоруссия. 2004. № 110.
5. Луканов Н.Н. Проблема торговли людьми: анализ ситуации в Республике Беларусь: круглый стол «Европа: общие усилия по борьбе с торговлей людьми». Минск 31 мая — 1 июня 2005. Мн., 2005.
6. Оглядываясь назад, смотрим в будущее: четвертый доклад о ходе осуществления плана мероприятий, принятого на всемирном конгрессе против коммерческой сексуальной эксплуатации детей в Стокгольме, Швеция, 28 августа 1996.
7. Отчет об исследовании по проблеме торговли детьми с целью сексуальной эксплуатации в Беларуси. Европейская правозащитная группа международной неправительственной организации «Остановим детскую проституцию и траффикинг» (ЕСПАТ). Мн., 2004.
8. Отчет по результатам исследования торговли детьми в России в рамках международного проекта «Joint East West research project on trafficking» Санкт-Петербургской организации социальных проектов «STELLIT». СПб., 2003.
9. Предупреждение торговли людьми в Республике Беларусь: практ. пособие для проведения инфор.-образоват. работы. Мн., 2005.
10. Торговля женщинами. Проблемы в Беларуси: круглый стол. Минск. 27 августа 2002 г. Мн., 2002.
11. Дорошок Т. О. Організацыі сацыяльнай, зокрема псіхалагічнай, дапамогі дзітям, потерпілім від торгівлі людьми. Впровадження гендерних підходів у діяльність правоохоронних органів України: Матеріали наук.-практ. Конф. (18—20 травня 2005 р.). Київ, 2005.

SUMMARY

The article 'The problem of commercial sexual exploitation of children and trafficking in modern society' is devoted to topical social phenomenon. The article contains material about the reasons of this problem, groups of risk, statistics. The attempt to systematize information about the forms of violence against children-victims of trafficking, consequences of violence for them was made.

Рэзюмэ

Разглядаецца актуальная, але малавывучаная і даследаваная з'ява праблема камерцыйнай сексуальнай эксплуатацыі дзяцей і гандлю імі. Аналізуюцца прычыны з'яўлення гэтай праблемы, групы рызыкі і наяўная статыстыка. Сістэматызуецца інфармацыя пра віды і формы гвалту супраць дзіцяці, вынікі іх наступстваў.

Бібліягр. — 11 назваў.

ЭКАНОМІКА

УДК 338.45

Л. М. Давыдзенка, Т. Д. Давыдзенка

РАЗВІЦЦЁ СФЕРЫ ІНТЭЛЕКТУАЛЬНЫХ ПАСЛУГ КІРАВАННЯ ВЫТВОРЧАСЦЮ

Аналізуючы сучасны стан кіравання прадпрыемствамі, трэба адзначыць, што ў свеце існуюць наступныя канцэпцыі:

- канцэпцыя MRP — кіраванне ўсімі матэрыяльнымі рэсурсамі вытворчасці;
- канцэпцыя ERP — кіраванне ўсімі рэсурсамі карпаратыўных прадпрыемстваў з адзінай базай даных;
- канцэпцыя SCM — кіраванне знешнімі ў адносінах да прадпрыемства элементамі бізнес-ланцужка;
- канцэпцыя ERP для дробных і сярэдніх прадпрыемстваў.

Магутныя інтэлектуальныя прадукты Расіі і Беларусі на рынку праграмных сродкаў стандарту MRP, ERP, SCM — сістэма кіравання карпарацыяй «Галактыка» і сістэма прыняцця бізнес-рашэнняў «1С:Прадпрыемства», сістэмы кіравання электронным дакументаабаротам «Справа» і «Рэкорд», а таксама даведаныя прававыя сістэмы «КансультантПлюс» і «Эталон».

Кіраванне карпаратыўным зместам неструктураваных дакументаў, ад чарцяжоў і карт тэхналагічных працэсаў да маркетынговых матэрыялаў і прэзентацый, відэа- і аўдыёдакументаў, электронных пісем, здзяйсняецца з дапамогай платформы дадаткаў «Documentum».

Апошняя версія сістэмы «Галактыка» рэалізавала канцэпцыю MRP-II: планаванне масавай, серыйнай, адзінкавай вытворчасцей вырабу на заказ, планаванне збыту, забеспячэння, планаванне доўгатэрміновае і апэратыўнае, назіранне за станам кожнага матэрыялу і інш.

Канцэпцыя ERP заключаецца ў інтэграванні ўсіх падраздзяленняў і функцый карпарацыі ў адзіную інфармацыйную сістэму. Канцэпцыя ERP ахоплівае ўсе бакі вытворчай і камерцыйнай дзейнасці прадпрыемства. Адзіная база даных даступна самым розным службам. На прадпрыемствах, дзе ўкараняецца ERP-сістэма, адсутнічае праблема стыкоўкі інфармацыі.

Для эфектыўнасці рэзультатаў пры стварэнні АСКВ мэтазгодна разглядаць паняцці «контур» і «модуль». Яны ствараюць мадэлі пластоў з пункту гледжання патрэб у адпаведных АСКВ, тэхнічных магчымасцях, эканамічнай эфектыўнасці.

Канцэпцыя SCM рэалізуецца модулямі «Кіраванне маркетынгам» сістэмы «Галактыка» і «1С:Прадпрыемства»: увядзенне расшыранай інфармацыі аб таварах і паслугах, апрацоўка кантактаў з патэнцыяльнымі пастаўшчыкамі, увядзенне дасье на фірмы-канкурэнты, тавары-аналагі, цэнавую палітыку; кіраванне збытам, кантроль жыццёвага цыкла тавараў, аналіз рынку рэкламных паслуг, маркетынг аналізу збыту.

Выбраныя сістэмы ERP для дробных і сярэдніх прадпрыемстваў на рынку краін СНД прадстаўлены фірмамі, праграмнымі прадуктамі і іх функцыямі аўтаматызацыі:

(-----табліца -----)

На сучасным этапе развіцця прамысловасці неабходнасць комплекснай аўтаматызацыі вытворчых працэсаў у рамках стварэння АСКВ абумоўлена шэрагам тэхніка-эканамічных прычын і перадумоў:

1. Бесперапыннае ўзрастанне складанасці функцый і задач кіравання вытворча-гаспадарчай дзейнасцю прадпрыемства за кошт устанаўлення вялікай колькасці ўзаемасувязей паміж асобнымі супрацоўнікамі, падраздзяленнямі прадпрыемства і з пастаўшчыкамі. Пры гэтым рост сувязей адбываецца значна хутчэй, чым колькасць вытворчых і тэхніка-эканамічных аб'ектаў кіравання, яны павялічваюцца прапарцыянальна квадрату гэтай колькасці аб'ектаў.

2. Рэзкае павелічэнне хуткасці назапашвання даных, узрастанне патокаў тэхналагічнай і вытворча-эканамічнай інфармацыі, якую неабходна сабраць і перапрацаваць для прыняцця рашэнняў па апэратыўным кіраванні вытворчасцю.

3. Павелічэнне тэмпаў наменклатуры і аб'ёмаў вытворчасці, выклікаючае неабходнасць скарачэння тэрмінаў асваення новай тэхнікі і часу на падрыхтоўку вытворчасці, уніфікацыі і тыпізацыі элементна-канструктыўнай базы выпускаемай прадукцыі.

4. Павышэнне тэмпаў маральнага старэння прадуктаў у спалучэнні з патрабаваннямі высокай дынамічнасці развіцця, што выклікае неабходнасць усямернага скарачэння цыкла «распрацоўка — вытворчасць — укараненне»

шляхам рацыянальнай арганізацыі і паскарэння асваення новай тэхнікі.

5. Узмацняючаяся індывідуалізацыя запытаў спажываўцоў на таварную прадукцыю, свечасовае задавальненне якіх магчыма толькі пры высокай гібкасці вытворчасці, дасягаемай за кошт аўтаматызацыі ўсіх функцый кіравання жыццёвым цыклам выпускаемых вырабаў.

6. Узмацненне жорсткасці патрабаванняў да якасці, у першую чаргу да надзейнасці выпускаемай прадукцыі, задаволіць якія можна толькі з дапамогай праграмна-кіруемага абсталявання з аўтаматычным кантролем і кіраваннем тэхналагічнымі працэсамі на ўсіх фазах жыццёвага цыкла выпускаемых вырабаў.

7. Няўхільны рост да патрэбы ў навукаёмістай прадукцыі, таварны выпуск якой магчымы толькі пры высокім узроўні аўтаматызацыі вытворчых працэсаў.

Асноўнымі перадумовамі, стымулюючымі стварэнне АСКВ, выступаюць:

1. Павышэнне навукова-тэхнічнага ўзроўню тэхналагічных працэсаў вырабу складанай таварнай прадукцыі, заснаваных на найноўшых дасягненнях мікра- і оптаэлектронікі, нелінейнай опыкі, лазернай тэхнікі, мікрамеханікі і інш.

2. Удасканаленне машыннага парка, з'яўленне новых высокапрадукцыйных машын, механізмаў і абсталявання, уключаючых станкі з ЧПУ, аўтаматызаваныя універсальныя шматмэтавыя станкі, камп'ютэрныя прамысловыя маніпулятары і робаты, прымяняемыя ў гібкіх вытворчых сістэмах (ГВС).

3. Павелічэнне надзейнасці тэхналагічнага абсталявання за кошт выкарыстання новых канструкцыйных матэрыялаў, убудаваных мікрапрацэсарных прыбораў кантролю і дыягностыкі, забяспечваючых здзяйсненне аперэджваючых прафілактычных рамонтаў і бесперабойную працу машыннага парка на працягу ўсяго тэрміну старэння.

4. Широкае распаўсюджанне развітых персанальных ЭВМ (ПЭВМ), якімі можна аснашчаць практычна ўсе працоўныя месцы і рэалізаваць дружалюбны да чалавека інтэлектуальны інтэрфейс у сістэме кіравання ці лакальнай вылічальнай сеткі са стандартнымі архітэктурамі і пратаколамі.

5. З'яўленне інтэлектуальных праграміруемых кантралёраў з адносна невысокімі адносінамі кошт/функцыя, параўнальна не дарагіх суперкамп'ютэраў, дазваляючых ствараць эканамічна мэтазгодныя сістэмы і рабочыя

станцыі для кіравання, валодаючыя малымі габарытамі і высокай надзейнасцю.

6. Комплексная аўтаматызацыя вытворчых працэсаў і суправаджаючых іх кіраўніцкіх функцый набывае выключна важную ролю ў паспяшна ўскладняючыхся ўмовах функцыянавання прамысловага прадпрыемства, абмежаванасці працоўных, матэрыяльных, энергетычных рэсурсаў і вострай неабходнасці ўсёй эканоміі.

Асноўнай праблемай стварэння АСК з'яўляецца атрыманне высокай эфектыўнасці ад распрацоўваемай сістэмы. Неабходна надаваць асаблівую ўвагу ўдасканаленню арганізацыйнай структуры кіравання прадпрыемствам, рацыянальнаму выкарыстанню вылічальных рэсурсаў, павелічэнню долі вырашваемых аптымізацыйных задач, інтэгральнай аўтаматызацыі вытворчасці на ўсіх узроўнях кіравання, уніфікацыі і тыпізацыі праектных рашэнняў, аўтаматызацыі праектавання АСК.

Адначасова з шырокім развіццём АСК ўзнік востры недахоп кадраў у гэтай галіне. Для распрацоўкі АСК неабходна добра ведаць эканоміка-матэматычныя метады кіравання, добра ўяўляць арганізацыю вытворчасці, ведаць асновы тэорыі аўтаматызаванага кіравання вытворчасцю, інфарматыку, умець праектаваць сістэмы на базе сучасных сродкаў аўтаматызацыі праектавання. Трэба было звярнуць асаблівую ўвагу на інтэграванасць сістэмы, на аўтаматызацыю ўсіх функцый сістэмы ад тэхналагічнага працэсу да арганізацыйнага кіравання і ў далейшым развіваць аўтаматызаваныя сістэмы кіравання тэхналагічнымі працэсамі (АСК ТП). Першыя АСК ТП былі ўведзены 70-х гг. XX ст. Найбольшая колькасць такіх сістэм была ўкаранена ў хімічнай і нафтахімічнай прамысловасці, у чорнай і каляровай металургіі, у энергетыцы, што паказала іх высокую эфектыўнасць. Тэрмін акупнасці ў сярэднім склаў 1—2 гады. Створаныя АСК ТП па сваім характары былі аўтаматызаванымі сістэмамі: у іх значная роля адводзілася аператару, які па інфармацыі, прадастаўленай ЭВМ, прымаў рашэнні сам або рэалізоўваў рашэнні, падказаныя ЭВМ.

Разам са стварэннем АСК ТП прадугледжвалася серыйная вытворчасць робатаў для аўтаматызацыі і механізацыі працэсаў механапрацоўкі, ліцця, зваркі, зборкі, афарбоўкі, гальванакрыццяў, прэсавых і пагрузачна-разгрузачных работ. Укараненне робататэхнічных сістэм дазваляла вызваліць ад цяжкіх работ каля 250 тыс. чалавек.

Паўсюднае ўкараненне АСК ТП у комплексе з прамысловымі робататэхнічнымі сістэмамі дазваляе ў бліжэйшы час перайсці да цэхаў і прадпрыемстваў-аўтаматаў, якія будуць валодаць найвышэйшай прадукцыйнасцю і эканамічнай эфектыўнасцю. Стварэнне інтэраваных аўтаматызаваных сістэм кіравання, спалучаючых у сабе элементы АСК ТП, АСКВ, аўтаматычных сістэм, з'яўляецца выключна складанай задачай. Гэта стыкоўка перш за ўсё аказваецца магчымай на інфармацыйным узроўні, бо рашэнне, прымаемае кіраўніком з дапамогай АСКВ, выдаецца ў форме дакумента, а рашэнне, выпрацаванае ў АСКВ, паступае ў выглядзе электрычнага сігнала на выканаўчы механізм. Укараненне АСК ТП дазваляе аўтаматызаваць кіраванне найбольш буйнымі тэхналагічнымі комплексамі, стварыць сістэмы праграмнага і аптымальнага кіравання, а ўкараненне АСКВ — аптымізаваць працэсы планавання вытворчасці, выпрацоўкі апэратыўных кіруючых уздзеянняў. Розніца паміж сістэмамі перш за ўсё ў гарызонтах планавання, у частаце выдачы кіруючых сігналаў. Аўтаматызацыю кіравання вытворчасцю нельга адрываць ад аўтаматызацыі самой вытворчасці. Гэтым і выклікаецца неабходнасць правядзення сумесных работ па аўтаматызаваным і аўтаматычным кіраванні на ўсіх узроўнях народнай гаспадаркі.

АСКВ выкарыстоўваецца для кіравання прадпрыемствам як аўтаномна, так і ў складзе вытворчых аб'яднанняў. У абодвух выпадках галіна прымянення АСКВ уключае ў сябе:

- тэхніка-эканамічнае планаванне і апэратыўнае кіраванне вытворчасцю, яе падрыхтоўкай, матэрыяльна-тэхнічным забеспячэннем, збытам і інш.;
- арганізацыйна-эканамічнае кіраванне рэгламентам руху ўсёй сукупнасці матэрыяльных і інфармацыйных плыней ва ўмовах гібкай вытворчасці;
- каардынацыю і кіраванне тэхналагічнымі працэсамі, якое ўключае аўтаматызаванае тэхналагічнае абсталяванне, убудовае ў ГВС.

Галоўнай мэтай АСКВ з'яўляецца ўдасканаленне і павышэнне эфектыўнасці вытворча-гаспадарчай дзейнасці прадпрыемства, павелічэнне тэмпаў росту яго асноўных тэхніка-эканамічных паказчыкаў за кошт павышэння якасці рашэння задач кіравання, паляпшэння выкарыстання вытворчых, працоўных і матэрыяльных рэсурсаў, гібкасці, рытмічнасці вытворчасці і зніжэнне яго выдаткаў. Усё гэта прыводзіць да паляпшэння якасці планавання

і апэратыўнага кіравання і, як вынік, да павелічэння наменклатуры і аб'ёмаў выпуску больш якасна таварнай прадукцыі.

Фенаменалагічная мэтавая дыкцыя АСКВ дасягаецца рашэннем тэхніка-эканамічных і арганізацыйна-вытворчых задач, асноўнымі з якіх з'яўляюцца:

1. Забеспячэнне рытмічнага выканання планавых заданняў, дасягненне высокіх тэхніка-эканамічных паказчыкаў навукова-тэхнічнага ўзроўню (НТУ) працы прадпрыемства, у першую чаргу павышэнне прадукцыйнасці працы і якасці прадукцыі, забеспячэнне яе канкурэнтаздольнасці ва ўмовах рынку.

2. Павышэнне ўзроўню арганізацыі вытворчасці і кіравання, здзяйсненне і рацыяналізацыя ўсіх відаў заводскага планавання і апэратыўнага праўлення, функцыянальнае асобных вытворчых і абслугоўваючых падраздзяленняў і ўсяго прадпрыемства ў цэлым.

3. Аптымізацыя працэсаў апрацоўкі тэхніка-эканамічных даных, выкананне разліковых і ўлікова-інфармацыйных работ функцыянальна-арганізацыйнымі структурнымі падраздзяленнямі прадпрыемства.

4. Удасканаленне вытворча-тэхнічнай базы прадпрыемства ў адпаведнасці з найноўшымі дасягненнямі навукі, тэхналогіі і арганізацыі вытворчасці, падтрыманне дапушчальных магчымасцей, павелічэнне каэфіцыента загрузкі абсталявання і забеспячэння ліквідацыі яго прастояў, гібкасці пераналадкі рэжымаў работ машыннага парка.

5. Павышэнне інтэнсіўнасці і збалансаванасці выкарыстання ўсіх відаў рэсурсаў (працоўных, матэрыяльных, фінансавых, асноўных вытворчых фондаў), паляпшэнне і падтрыманне іх якаснага ўзроўню, зніжэнне іх удзельных расходаў на адзінку прадукцыі, скарачэнне аб'ёму незавершанай вытворчасці.

6. Вырашэнне сацыяльных праблем, у прыватнасці пастаянна нарастаючага дэфіцыту рабочай сілы, павышэнне гуманізацыі — інтэлектуальнасці зместу працы, вызваленне чалавека ад руцінных манатонных апэрацый.

7. Павышэнне ступені задаволенасці працай, матэрыяльнымі і духоўнымі патрэбамі членаў калектыву, паляпшэнне ўмоў працы, быту і адпачынку, павышэнне сацыяльнай актыўнасці кожнага работніка.

8. Выкананне прадпрыемствам норм і патрабаванняў да ўздзеяння працэсаў вытворчасці і выпускаемай прадукцыі на навакольнае асяроддзе, рацыянальнае выкарыстанне прыродных рэсурсаў, іх аднаўленне і ўзнаўленне.

Для ацэнкі дасягнення пастаўленай мэты і рашэння феноменалагічных задач пры стварэнні АСКВ неабходна выбраць ці распрацаваць крытэры, пад якім разумеецца асноўная прыкмета сістэмы, дазваляючая колькасна ацаніць якасць яе працы, эфектыўнасць выканання функцый. Крытэры павінны выцякаць з глабальнай мэтавай функцыі (дактрыны) АСКВ. Пры рашэнні задач аптымізацыі вытворчых працэсаў найбольшае распаўсюджанне атрымалі эканамічныя і тэхніка-эканамічныя функцыі.

Сукупнасць паказчыкаў павінна забяспечыць адзінства, комплекснасць, узаемасувязь, узаемаабумоўленасць і сувымернасць асобных паказчыкаў; верагоднасць, дакладнасць і паўнату ўліку лакальных паказчыкаў; дынамічнасць, магчымасць выяўлення і ацэнкі ўплыву розных фактараў на аб'ект кіравання.

У адпаведнасці з мэтай і задачамі, пастаўленымі перад АСКВ, у рамках прынятага крытэрыю, тэхнічнымі, эканамічнымі і тэхніка-эканамічнымі паказчыкамі могуць быць:

- выкарыстанне мадэлей тыпавых праектных рашэнняў (ТПР);
- максімізацыя ўзроўню рэнтабельнасці і сумарнага прыбытку прадпрыемства, загрузкі абсталявання, рытмічнасці яго працы, тэхнічнай узброенасці працы; аб'ёму і наменклатуры, якасці і канкурэнтаздольнасці выпускаемай прадукцыі; выкарыстання вытворчых і матэрыяльных рэсурсаў; удасканалення вытворчых працэсаў, працы кіраўніцкага і абслугоўваючага персоналу; аператыўнасці атрымання інфармацыі і прыняцця рашэнняў; устойлівасці і надзейнасці функцыяніравання прадпрыемства;
- мінімізацыя ўнутрызменных прастояў абсталявання і працягласці вытворчага цыкла выпуску таварнай прадукцыі; тэрміну акупнасці аднаразовых укладанняў на стварэнне АСКВ і зніжэнне сабекошту вырабляемых тавараў; часу прыняцця кіраўніцкіх рашэнняў і канкрэтызацыі дагаворнага тэрміну пастаўкі прадукцыі.

Эфектыўнасць модуля вызначаецца формулай:

Эфмод. = ЭФтпр — ЭФСоб., дзе:

Эфмод. — эфектыўнасць модуля;

ЭФтпр — эфектыўнасць модуля, рэалізаванага з дапамогай метаду тыпавых праектных рашэнняў;

ЭФСоб. — эфектыўнасць аперацый модуля, рэалізаваных уласнымі сіламі.

Эфектыўнасць сістэмы, рэалізаванай з дапамогай метаду тыпавых праектных рашэнняў, вызначаецца па формуле:

$ЭФ_k = F(N_k, T, RC, [c_1, c_2, \dots, c_n], [f_1, f_2, \dots, f_n], C_k, T_{hs}, O_s)$, дзе:

N_k — нумары контураў; T — перыяд даследавання і праектавання;

RC — рыначная цана; $[c_1, c_2, \dots, c_n]$ — вектар эфектыўнасці модуляў;

$[f_1, f_2, \dots, f_n]$ — вектар фінансавай эфектыўнасці модуляў;

C_k — цана ўкаранення контуру;

T_{hs} — тэхнічныя характарыстыкі абсталявання;

O_s — тып сервера.

Такім чынам, інфармацыйныя паслугі ў сістэме кіравання за палову стагоддзя свайго існавання зведалі значныя змяненні: ад праграм, здольных выконваць толькі самыя простыя лагічныя і арыфметычныя аперацыі, да складаных сістэм кіравання прадпрыемствамі. Сучасныя інфармацыйныя тэхналогіі выступаюць магутным інтэлектуальным інструментам павышэння эфектыўнасці кіравання вытворчасцю.

ЛІТАРАТУРА

1. Комплексная система автоматизации управления предприятием «Галактика». М., 2005.
2. Комплексная система автоматизации документооборота «Дело». Мн., 2004.
3. Давыденко Т. Д., Молчина Л. И., Кривошея Т. А., Юшкевич М. Н. Делопроизводство и деловая корреспонденция : учеб.-метод. комплекс. Мн., 2004.
4. Давыденко Л. Н., Давыденко Т. Д. Интеллектуализация учебного процесса по управлению занятиями // Образование для устойчивого развития: на пути к обществу знания : материалы Междунар. форума ЮНЕСКО. Мн., 2005.
5. Давыденко Л. Н., Давыденко Т. Д. Интеллектуализация учебного процесса в подготовке менеджеров // Высшая школа: проблемы и перспективы : материалы 7-й Междунар. науч.-метод. конф. Мн., 2005.

SUMMARY

The analysis of contemporary state of enterprises management is given in the article. Different conceptions of material and intellectual resources management of small and secondary enterprises are described.

Рэзюмэ

Аналізуецца сучасны стан кіравання прадпрыемствамі. Адзначаецца, што ў свеце існуюць розныя канцэпцыі па кіраванні матэрыяльнымі і інтэлектуальнымі рэсурсамі вытвор-

часці буйных, сярэдніх і малых прадпрыемстваў.

Біблтягр. — 5 назваў.

УДК 33(438)

Дз. А. Шыраканаў

КАНКURЭНТАЗДОЛЬНАСЦЬ ПОЛЬСКОЙ ЭКАНОМІКІ: МАДЭЛЬ ДЛЯ ПОСТСАВЕЦКІХ ЭКАНОМІК?

Нядаўняе расшырэнне Еўрапейскага Саюза (2004 г.), у выніку якога Польшча, Чэхія і Венгрыя далучыліся да «старых» членаў гэтай супольнасці, зрабіла праблему канкурэнтаздольнасці для дадзеных краін больш чым актуальнай. Зразумела, «навічкі» прыкладаюць усе намаганні, каб паспяхова канкурураваць унутры ЕС і адначасова не губляць сваіх партнёраў за межамі Саюза. Назапашаны імі на гэтым шляху вопыт карысны і для Беларусі, бо ўдасканаленне канкурэнтаздольнасці — адна з найбольш важных умоў, неабходных для таго, каб тая ці іншая краіна паскорыла сваё эканамічнае развіццё і дасягнула доўгатэрміновай жыццяздольнасці. У дадзеным артыкуле на прыкладзе аналізу канкурэнтаздольнасці сучаснай польскай эканомікі будзе паказана, якія цяжкасці стаяць на гэтым шляху ў нашых заходніх суседзяў і ці можна выкарыстоўваць польскі вопыт па росце канкурэнтаздольнасці як мадэль для постсавеціх эканомік, перш за ўсё для Беларусі.

У сучасных умовах эканамічная канкурэнтаздольнасць разумеецца як здольнасць эканомікі свабоднага рынку спраўляцца з міжнароднай канкурэнцыяй як унутры краіны, так і за яе межамі, з мэтай прыстасавання да змяненняў знешніх умоў і дасягнення працяглага і жыццяздольнага росту [1]. Патрэбна адрозніваць канкурэнтаздольнасць і канкурэнтаздольную пазіцыю краіны ў канкрэтна-гістарычны момант часу [2]. Народная гаспадарка займае спрыяльную канкурэнтаздольную пазіцыю, калі яна: а) мае высокі ВВП на душу насельніцтва; б) характарызуецца ўстойлівай макраэканамічнай сітуацыяй; в) развівае высокую прадукцыйнасць; г) забяспечвае працяглую і высокую занятасць на доўгатэрміновы перыяд; д) мае высокую ступень адкрытасці; е) мае здаровую і эфектыўную заканадаўчую і інстытуцыянальную інфраструктуру.

Відавочна, што ў параўнанні са «старымі» дзяржавамі-членамі ЕС Польшча яшчэ мае слабую канкурэнтаздольную пазіцыю. Постсацыялістычная трансфармацыя Польшчы пачалася ў 1989 г. і радыкальна змяніла палітычныя і эканамічныя структуры краіны. Польскія рэформы, вядомыя пад тэрмінам «шокавая тэрапія», праводзіліся па мадэлі, распрацаванай Вашынгтонскім Кансэнсусам, раней выкарыстанай у развіваючыхся краінах ва ўсім свеце. Вашынгтонскі Кансэнсус, сфармуляваны Дж. Вільямсанам, дамінаваў над дзеяннямі міжнародных арганізацый (Міжнародны банк, Міжнародны валютны фонд, агенцтва ЗША), тэорыяй эканамічнага развіцця і эканамічнымі палітыкамі развіваючыхся краін. Першапачаткова Кансэнсус быў сфармуляваны для краін Лацінскай Амерыкі, але затым стаў дырэктывай для ўсіх краін, ствараючых рыначную эканоміку. Ён ахопліваў напрамкі палітыкі, якія павінны былі вывесці развіваючыся краіны на шлях паскоранага развіцця. Рыначнае рэфармаванне краін па мадэлі, прапанаванай Вашынгтонскім Кансэнсусам, можа быць прадстаўлена наступнымі параметрамі: рэформа сістэмы падаткаабкладання, фінансавая дысцыпліна, ліквідацыя ўрадавых субсідый, вызваленне працэнтных ставак, падтрыманне нізкага ўзроўню інфляцыі, уніфікацыя валютнага курсу, адмена дзяржкантролю эканомікі, гарантыя правоў уласнасці, лібералізацыя гандлю, прыватызацыя, ліквідацыя бар'ераў для прамых замежных інвестыцый, фінансавая лібералізацыя.

Пры актыўнай падтрымцы ЗША было прынята, што садзейнічанне ўтварэнню рынку свабоднага гандлю і адмова ад умяшальніцтва ўрада вырашаць праблемы як развіваючыхся, так і посткамуністычных краін. У перыяд 1989—2004 г. у Польшчы мелі месца дэмакратызацыя палітычнай сістэмы, эканамічная лібералізацыя, адкрыццё эканомікі знешняму свету, дынамічнае развіццё прадпрыемства (было створана 3,3 млн прадпрыемстваў малога і сярэдняга бізнесу, прадпрыемствы якія належылі дзяржаве былі прыватызаваны) і г. д. Аднак у многіх сектараў засталіся праблемы з прыстасаваннем да правіл рыначнай эканомікі, асабліва ў горназдабыўнай прамысловасці, металургіі, цяжкай і хімічнай прамысловасці. Пасля 15 гадоў «настройкі» Польшча дасягнула заключнай стадыі трансфармацыі (у эканоміцы дамінуе прыватны сектар, цэны разрэгуляваны, вызвалены патокі тавараў і капіталу, устаноўлены гібкі валютны курс для польскага златага, а Польскі цэнтральны банк

імкнецца да незалежнай валютнай палітыкі), аднак, на думку экспертаў, польская эканоміка яшчэ не дасягнула ўзроўню, каб паспяхова канкуруваць з высокаразвітымі рыначнымі эканомікамі ЕС. Так, некаторыя сферы наогул не зведалі рэформ (напрыклад дзяржаўныя фінансы), большая частка прадпрыемстваў камунальнага абслугоўвання застаецца манапалізаванай (энергія, газ), камерцыялізацыя шэрага паслуг толькі пачалася (адукцыя, ахова здароўя), а сельскагаспадарчы сектар толькі набліжаецца да ўзроўню арганізаванага рынку. Гэта заключная стадыя рыначнай трансфармацыі супадае з уступленнем Польшчы ў ЕС. Цяжасці абумоўлены тым, што польская заканадаўчая і інстытуцыянальная сістэма (рынак, юрыдычныя і сацыяльныя інстытуты) усё яшчэ не вельмі эфектыўна, а структуры дзяржавы не поўнаццю пераўтвораны. Як правільна падкрэслівае У. Плавец, «вступление Польши в ЕС происходит на заключительной стадии фундаментальной экономической трансформации, продолжение которой требует перехода к следующей стадии процесса трансформации, то есть к трансформации общества, государственных структур и институтов... Можно сказать, что мы находимся в точке, где у нас есть рыночная экономика, но нет рыночно ориентированного общества и институтов. Десинхронизация процесса преобразования в этих двух сферах, или по крайней мере их неадекватные взаимоотношения, затрудняет использование потенциала развития Польши и увеличение ее конкурентоспособности» [3].

Каб зразумець слабыя і моцныя бакі сучаснай канкурэнтаздольнай пазіцыі Польшчы, прааналізуем асноўныя індикатары гэтай пазіцыі ў параўнанні з канкурэнтаздольнай пазіцыяй «старых» дзяржаў-членаў ЕС.

Па-першае, калі 1 мая 2004 г. у ЕС былі прыняты краіны Цэнтральнай Еўропы, у т. л. Польшча, гэта быў палітычны акт, бо УВП на душу насельніцтва ў гэтых краінах значна адставаў ад сярэдняга па ЕС. У Польшчы на канец 2004 г. УВП на душу насельніцтва складала 4800 USD у рэальным выражэнні, ці 9100 USD з улікам парытэту пакупніцкай здольнасці, што складала толькі 40 % сярэдняга УВП па ЕС. Нават калі ўявіць, што Польшча зможа мець практычна нерэалістычна высокі рост эканамічнага развіцця 7 % у год, ёй трэба будзе 20—25 гадоў, каб дасягнуць сярэдняга ўзроўню «старых» 15 краін ЕС. За ўсе гады трансфармацыі Польшча толькі некалькі гадоў мела высокія тэмпы эканамічнага рос-

ту. Відавочна, што перыяд, неабходны для дасягнення Польшчай сярэдняга для ЕС узроўню УВП на душу насельніцтва, працягнецца некалькі пакаленняў. Абнадзейвае толькі тое, што ўзровень эканамічнага росту апошніх двух гадоў быў высокім (у 2003 г.— 3,8 %, у 2004 г.— 5,4 %).

На працягу перыяду трансфармацыі (1989—2004 гг.) структура УВП палепшылася, доля паслуг павялічылася да 58 %, у той час як доля прамысловасці і будаўніцтва паменшылася да 26,5 %, а сельскай гаспадаркі, рыбнай лоўлі і лесаводства — да 3,3 %. У той жа час доля прыватнага сектара павялічылася ў аб'ёме прыбавачнай вартасці (з 40 % у 1989 г. да 72 % у 2002 г.) і занятасці (з 49 да 75 %). У польскай сельскай гаспадарцы заняты 25 % усіх рабочых, але яна стварае толькі 3,3 % прыбавачнай вартасці да ВВП.

Па-другое, наступны фактар, які вызначае канкурэнтаздольную пазіцыю Польшчы, — ступень адкрытасці эканомікі. Польшча ўжо прыкметна адкрыта знешняму свету, аб чым сведчыць і павелічэнне долі Польшчы ў сусветным гандлі (экспарт — 0,43 % у 1989 г. і 0,7 % у 2004 г.; імпарт — адпаведна 0,34 і 0,8 %). Аднак доля экспарту на душу насельніцтва ў Польшчы намнога ніжэй, чым у ЕС, хоць у 2004 г. у Польшчы быў зарэгістраваны рэкордны рост экспарту да ўзроўню 1900 USD на душу насельніцтва. Змянілася геаграфічная структура міжнароднага гандлю Польшчы, вырасла доля тавараў у знешнім гандлі: у імпартце ад 66 да 85 % у 2002 г., у экспартце ад 64 да 82 %.

Нізкая доля высокатэхналагічных тавараў у польскім экспартце — сведчанне нізкай канкурэнтаздольнай пазіцыі краіны ў параўнанні з сярэдняй па ЕС (у 1992 г. у Польшчы яна складала 3,2 %, а ў ЕС 12 %, у 2000 г., а гэта доля была адпаведна 3,1 і 17,1 %). Відавочна, што гэты індикатар не палепшыўся. На працягу перыяду трансфармацыі праявілася невялікае павелічэнне экспарту і моцная тэндэнцыя павелічэння імпарту.

Даследаванні паказалі, што польскія вытворцы атрымліваюць прыбытак толькі пры продажы традыцыйных тавараў, не падвергнутых прамысловай перапрацоўцы. З другога боку, цэны на тавар навукаёмістых галін прамысловасці, экспартуемых з Польшчы, былі нізкімі на працягу доўгага часу. Аналіз складу польскага імпарту за перыяд 1990—2002 гг. паказвае, што яго хуткі рост адыграў важную ролю ў рэканструяванні польскай эканомікі, але поўная пра-экспартная арыентацыя эка-

номікі пакуль не з'явилася. Асабліва вигадным стаў для польскага гандлю 2004 г.: у студзені — лістападзе 2004 г. экспарт склаў 67,1 млрд USD і імпорт 80,2 млрд USD. У параўнанні з аналагічным перыядам 2003 г. экспарт вырас на 37,5 % і імпорт на 30,1 %.

Такім чынам, тыя рэсурсы, якія раней давалі перавагу знешняму гандлю, ужо вычарпаны. Польшча стаіць перад цяжкай задачай мабілізацыі новых, намнога больш складаных крыніц канкурэнтаздольнасці.

Падвядзём некаторыя вынікі аналізу польскай эканомікі:

1. Тавары, якія з'яўляюцца канкурэнтаздольнымі, пастаўляюцца на рынак галоўным чынам з працаёмкіх галін прамысловасці, заснаваных на цяжка аднаўляемых прыродных рэсурсах (напрыклад лес)
2. У польскім экспарце дамінуюць адны і тыя ж тавары, складаючыся каля 60 % усяго экспарту. Польскія экспартныя тавары канкурэнтаздольны галоўным чынам па параметры цаны, і толькі потым — па якасці прадукцыі
3. Большасць польскага экспарту (прыблізна 70 %) вырабляецца адносна невялікай групай экспарцёраў (1500—1600 прадпрыемстваў), у якіх штогадовы аб'ём экспарту перавышае 8 млн еўра
4. Лёгкадаступныя рэзервы, якія палепшылі канкурэнтаздольную пазіцыю Польшчы, ужо вычарпаны. Існуе пільная патрэба пошуку новых крыніц канкурэнтаздольнасці, заснаваных на інвестыцыях у R&D (чалавечы капітал, новыя тэхналогіі і г. д.) і на выкарыстанні больш складаных экспартных стратэгіяў
5. Польскі экспарт значна павялічыў вытворчасць высокатэхналагічных тавараў (за кошт развіцця транснацыянальных фірм)

Па-трэцяе, з пункту погляду адпаведнасці польскай эканомікі Маастрыхцкім крытэрыям (1991 г.) макраэканамічнай стабільнасці к канцу 2004 г. Польшча выканала толькі тры: адносіны яе дзяржаўнага доўгу да ВВП былі ніжэй узроўню краін ЕС, узроўні інфляцыі і доўгатэрміновай нормы працэнта ўрадавых аблігацый былі ў межах параметраў Маастрыхта.

Па-чацвёртае, што датычыцца рынку працы, структура занятасці ў Польшчы істотна адрозніваецца ад ЕС: у Польшчы ў 2001 г. 19,4 % усёй выкарыстоўваемай рабочай сілы было задзейнічана ў сельскай і лясной гаспадарцы, рыбнай лоўлі, 28,6 % — у прамысловасці і будаўніцтве і 52 % — у паслугах, у той

час як адпаведныя сярэднія велічыні для краін ЕС былі 4, 25 і 71 %. Такая структура занятасці не садзейнічае росту канкурэнтаздольнасці краіны, як і высокі ўзровень беспрацоўя: к пачатку 2005 г. ён дасягнуў 19 %, у той час як узровень беспрацоўя ў ЕС вар'іруе ад 2,8 % у Галандыі да 11,3 % у Іспаніі.

Згодна з данымі Еўрапейскай Камісіі, у 2003 г. індикатар прафесійнай актыўнасці ў Польшчы (адносіны колькасці занятых да ўсяго насельніцтва працаздольнага ўзросту) складаў 51,2 % і быў самым нізкім сярод усіх краін ЕС (для «ЕС-15» — 64,3 %, для «ЕС-25» — 62,9 %).

Другім важным індикатарам канкурэнтаздольнасці з'яўляецца доля вартасці рабочай сілы ў ВВП. У 2001 г. гэты індикатар у Польшчы складаў 42,5 % у параўнанні з 55,3 % у Вялікабрытаніі і 53,8 % у Германіі. Хоць польская перавага ў вартасці рабочай сілы яшчэ захоўваецца, яна не настолькі значная, калі прыняць пад увагу той факт, што і прадукцыйнасць працы ў Польшчы ў 2—3 разы ніжэй, чым у сярэднім у ЕС. Таму адносна танная рабочая сіла ўжо не дае пераваг у канкурэнтаздольнасці краіны. Яшчэ адзін індикатар рынку працы — працэнт асоб, маючых вышэйшую адукацыю, сярод занятага насельніцтва. У 2003 г. ён быў роўны 13,8 % у Польшчы ў параўнанні з сярэднім па ЕС — 23,3 %. Гэта азначае, што для стварэння новых сучасных месц у Польшчы неабходна ўкладаць інвестыцыі ў адукацыю і стварэнне эканомікі, якая засноўваецца на ведах.

Па-пятае, па М. Портэру, стварэнне канкурэнтаздольных пераваг на ўзроўні прадпрыемстваў мае вялікае значэнне для поспеху краіны. Маецца некалькі фактараў, якія ўздзейнічаюць на канкурэнтаздольную перавагу фірмы: перш за ўсё, магчымасць укладанняў, умовы попыту, стратэгія фірм (іх структура і саперніцтва), наяўнасць шэрага падтрымліваючых галін прамысловасці, належная роля дзяржавы [4].

У 2002 г. у Польшчы мелася 3,4 млн эканамічных аб'ектаў, уключаючы 3,3 млн у прыватным сектары і 11 тыс. у грамадскім сектары (на ўсіх узроўнях мясцовых органаў улады). На працягу 1994—2004 гг. у выніку прыватызацыі колькасць буйных дзяржаўных прадпрыемстваў паменшылася з 8453 да 1736. У польскай эканоміцы пераважаюць малыя прадпрыемствы, дзе занята менш 10 чалавек (95 %). Малыя і сярэднія прадпрыемствы складаюць 99,8 %. За выключэннем сельскай гаспадаркі, 68 % занятых працуюць на малых

і сярэдніх прадпрыемствах. У 2002 г. толькі 4300 прадпрыемстваў мелі больш чым 250 занятых.

Для далейшага развіцця канкурэнтаздольнасці Польшчы патрабуецца рост долі прыватнага сектара ў ВВП і стварэнні рабочых месц, пратэццыянісцкая палітыка ў адносінах да спажываўца, рыначнае рэфармаванне інстытуцыянальнай сістэмы, паляпшэнне кіравання прадпрыемствамі, рост прадукцыйнасці працы і інвестыцый, далейшая экспансія рынку [5].

Спецыялісты ўпэўнены, што якасць чалавечага капіталу і інстытуцыянальнай сістэмы — рашаючыя фактары для развіцця краіны і ўзмацнення яе канкурэнтаздольнасці. Неабходна адзначыць і тое, што на сучаснай стадыі трансфармацыі эксперты падкрэсліваюць важнасць актыўнай ролі дзяржавы. Менавіта аб гэтым піша вядомы амерыканскі вучоны Ф. Фукуяма: «Активная роль государства означает адекватную макроэкономическую политику и создание необходимых институциональных условий для рынка... (приватизация, укрепление законодательной системы, борьба с коррупцией, снижение налогов, развитие образования и исследований, защита конкуренции)» [6]. Што датычыцца Беларусі, дзе актыўная роля дзяржавы заўсёды мела месца, магчыма, узмацненне яе канкурэнтаздольнасці будзе здзяйсняцца нават больш паспяхова і хутка, чым гэта мела месца ў Польшчы.

ЛІТАРАТУРА

1. Антикризисное управление и повышение конкурентоспособности экономики Республики Беларусь : сб. ст. Мн., 2004.
2. *Płowiec U.* Szanse i zagrożenia związane z rozwojem konkurencyjności polskiej gospodarki i społeczeństwa w Unii Europejskiej, Zarządzanie Ryzykiem nr specjalny. Warszawa, 2004.
3. *Płowiec U.* Op. Cit. P. 41.
4. *Porter M.* The Competitive Advantage of Nations. Hong Kong, 1991. P. 127.
5. *Debonneuil M., Fontagne L.* Competitivite, La Documentation Francaise. Paris, 2003
6. *Fukuyama.* State-Building: Governance and World Order in the 21st century. Ithaca, 2004.

SUMMARY

The paper deals with the analysis of the modern competitiveness of Poland in comparison with the so-called «old members» of the European Union. The author shows the key conditions influencing the growth of competitiveness and the possibilities of polish experience in Belarus.

Рэзюмэ

Аналізуецца сучасная канкурэнтаздольнасць Польшчы ў параўнанні з іншымі («старымі») членамі Еўрасаюза. Паказаны ключавыя моманты, якія ўздзейнічаюць на рост канкурэнтаздольнасці, на магчымасць пераймання польскага вопыту Беларуссю.

Бібліягр. — 6 назваў.

КУЛЬТУРАЛОГІЯ

УДК 008

І. Я. Левяш

«RUBICON TRANSEO!»: ДА ПЫТАННЯ АБ ТРЫАДЗІНАЙ ЕЎРОПЕ

«Rubicon transeo!» (лац. «Перайсці Рубікон!») — гэтым імператывам Юлій Цэзар радыкальна змяніў сцэнарый міфа аб крадзяжы Зеўсам прыгожай Еўропы і авалодаў ёю сілай рымскага мяча. З тых часоў зеўсы ўсіх масцей не аднойчы спрабавалі авалодаць Еўропай, і, губляючы яе, гатовы прызнаць, што «Соединенные Штаты, отторгнутые от Европы, оказались бы... островом вдали от берегов Евразии...» [1, с. 41]. Але нядаўняя «наложніца», якая ўстала з попелу Другой сусветнай вайны, імкнецца выключыць магчымасць новага «крадзяжу» і маніфестуе рашучасць перайсці Рубікон да невядомага раней тыпу інтэграцыі.

На яе шляхах і ростанях супярэчліва перапляліся рэаліі і міфалагемы, і пара аддзяліць «зерна от плевел». Пара, таму што фіяска Канстытуцыі «для Еўропы» нагадвае святло ў тунэлі, які капаў кафкіянскі вязень, святло... суседняй камеры. Наспела неабходнасць у абгрунтаванні канцэптаў пан'еўрапейскага праекта, пачынаючы з перагляду зыходнай, па сутнасці заходнецэнтрыскай, устаноўкі на «адзіную Еўропу» і заканчваючы канцэптам «трыадзіная Еўропа».

«Итак, не разрешайте никому предсказывать упадок и смерть... в результате старения Европы!» [2, р. 47]

«Адзіная Еўропа» як двухаблічны Янус як прынцып, адзіная Еўропа вядзе сваё летазлічэнне ад хрысціянскага «ні еліна, ні іудзея». Першы праект адзінай Еўропы быў створаны ў 802 г. імператарам Карлам Вялікім. Ён прывёў да прысягі «хрысціянскі народ», і гэта пасадынічала «карэннаму перавароту ў розумах» [3, с. 253]. Еўропа паступова, цаной шматлікіх бедстваў, выпрацавала духоўную самаідэнтыфікацыю нябачнай Respublica Christiana. Гэту тэндэнцыю выказаў мысліцель Адраджэння Эней Сільвій Пікаламіні (з 1458 г. — Папа Пій II). Ён напісаў першую кнігу, у загаловку якой было слова, «Еўропа» (Pius II. In Europam. Memmingen. Albrecht Kunne. Marst 1491). Ужо

ў XIX ст. Заходняя Еўропа — геаграфічна пайвостраў Еўразіі — або валодала астатнім светам, або аказвала на яго рашаючае ўздзеянне.

З пачатку XX ст. Еўропу праследуе эдыпаў сіндром. Яе «дзеці» (ЗША) хутка пераадолелі правінцыяльны ізаляцыянізм і сталі энергічна навучаць сваіх «бацькоў», выклікаўшы да жыцця імітатарскі праект «Злучаных Штатаў Еўропы». Падставы яго папярэдніка шмат у чым маюць месіянска-місіянерскі характар прызначэння ЗША як «новага Іерусаліма», заветнай зямлі «выбранага народа», на гэты раз беспамылкова названага Вышэйшай воляй. Не трэба недаацэньваць як пасіянарную энергетыку гэтых міфалагем, так і іх «сваёіншае» — устойлівыя геапалітычныя інтарэсы. Калі бітва амерыканскага Давіда з савецкім Галіяфам у халоднай вайне скончылася, Амерыка адкрыла «другі фронт — супраць Еўропы» [4, с. 56]. У прасторы адзінага і непадзельнага «Захаду» разгортваецца фундаментальная калізія — крышталізацыя і саперніцтва двух культурна-цывілізацыйных комплексаў (далей. — КЦК), і іх сутнасць выяўляецца інтэгральнымі тэрмінамі — амерыканізм і еўрапейскасць. Спасціжэнне іх спецыфікі адбываецца на розных узроўнях — ад унікальных «дзесяці заповедзей Еўропы» [5] да сістэмнага ядра іх сэнсаўтварэння.

У такім ракурсе прыкметна вылучаецца кніга вядомага брытанскага палітолага і грамадскага дзеяча У. Хатана (2004). Ён лічыць некарэктнай спрэчку аб тым, «на какой стороне Атлантики находится высшая цивилизация», і ў разгорнутым выглядзе прадстаўляе канцэпцыю «абедзвюх цывілізацый» [4, с. 54, 100]. Па сутнасці, гаворка ідзе аб «...различии подходов, избранных двумя цивилизациями» [4, с. 352—353].

Дзе ж Рубікон, які аддзяляе каштоўнасць сэнсавыя ядры, інстытуты, тэхналогіі і ментальнасць амерыканскай цывілізацыі ад еўрапейскай? «Барацьба за сэрца Еўропы» першапачаткова стала воляй да самаідэнтыфікацыі, вызначэння таго, «кто мы есть и почему мы именно такие, как мы есть» [4, с. 16]. Прыярытэты Еўропы «в корне отличаются от американских... Это различия не в акцентах; они касаются сути того, что разделяет американскую и европейскую культуры...» [4, с. 53, 57]. Звышзадача Еўропы — «создание работоспособного и самостоятельного типа (не формы! — І. Л.) капитализма, воплощающего в себе историю и мировоззрение народов континента» [4, с. 393].

Насуперак вестэрнізацыі, піша Л. Зідэнт-роп, Еўропа не мае намеру губляць сваю ідэнтывнасць дзеля ператварэння ў «буйнейшы супермаркет». Яна «может быть современной, оставаясь при этом Европой». Новая Еўропа — гэта перш за ўсё «культурны і этычны праект» [3, с. 40, 279]. Еўрапейскія паняцці эканомікі размяшчаюцца «по ту сторону рыночных джунглей и по эту сторону тоталитарного зоопарка». Адсюль крэда: за рыначную эканоміку, але супраць рыначнага грамадства.

Такія асноўныя параметры ідэальнай мадэлі еўрапейскасці, а на практыцы — звышзадача «адзінай Еўропы» як пачатак яднання ў Еўрасаюзе заходнееўрапейскіх і некаторых цэнтральнаеўрапейскіх дзяржаў. Умоўна абазначым гэты супер-рэгіён як Еўропу-1. На мяжы стагоддзяў яна прадэманстравала нарастаючую тэндэнцыю да стварэння новага тыпу інтэграцыі. Аднак яго да нядаўняга часу ўражваючая дынаміка аказалася далёка не трыумфальным шэсцем.

У літаратуры адзначаецца шэраг лёсавызначальных выклікаў і пагроз Еўрасаюзу. Яны былі больш або менш прыкметныя і раней, але ў становішчы «буры і націску» мелі перыферычны рэзананс. Пасля правалу саюзнай Канстытуцыі «для Еўропы» па меншай меры тры з іх аказаліся пробным каменем здольнасці Еўрасаюза да стабільна ўзыходзячай перспектывы.

Па-першае, як сцвярджаў адзін з архітэктараў адзінай Еўропы Ж. Мане, калі б ён пачынаў нанова, то «пачаў бы з культуры». Гаворка ідзе перш за ўсё аб цяжкасцях фарміравання тыпу «добрага еўрапейца» (Ніцшэ), культуры еўрапейскасці [6]. Неабходна «углубление европейской идентичности и тем самым создание культурных основ для политической дееспособности... Поэтому имеет смысл определить общеевропейское самопонимание как скрепляющий момент большого Европейского Союза» [7, с. 40—41].

Вялікім багаццем, але адначасова і сур'ёзнай праблемай на шляху еўрапейскай інтэграцыі, з'яўляецца разнастайнасць культур еўрапейскіх дзяржаў. Як заўважыў Ф. Кафка, «если бы французы по характеру своему были немцами, как бы тогда восхищались ими немцы!» [8, с. 435]. Сёння адзначаны Ф. Ніцшэ «маскулінны» пачатак нямецкага генія заглушаецца перажываннем гістарычнай віны, а «фемінінныя» партнёры Германіі па ЕС выяўляюць тэмперамент амазонкі. У прынцыпе, адзначаюць эксперты, французы прывыклі разглядаць ЕС як Вялікую Францыю і не

схільны да кампрамісаў. У сваю чаргу, партнёры Францыі па ЕС не заўсёды разумеюць, чаго яна хоча, або з цяжкасцю прымаюць яе падыходы.

Падмена Бруселем «квітнеючай складанасці» еўрапейскіх культур «маршалюбствам» (Салжаницын) выклікае адарванне. Раней гэты працэс камуфліраваўся практыкай мультыкультуральнасці «без берагоў», правам Іншага на свой статут у еўрапейскім «манастыры». «И аз воздам» — абвастрэнне ісламісцкай пагрозы. «Европа становится новым рубежом для ислама» (Ж.-П. Чэсне). Гэта справядліва, калі гаворка ідзе не аб ісламе, а ваяўнічым ісламізме. Але ў літаральным полімі латэнтнай «грамадзянскай вайны», якая нядаўна ахапіла Францыю, цяжка аддзяліць авечак ад казлішч.

Другі выклік Еўропе заключаецца ў тым, што «мы все больше молимся на алтарь экономического роста, а не гражданских ценностей... либеральная демократия в Европе смиряется с тиранией экономических категорий...» [3, с. 270]. Сфакусіраваная па перавазе на агульных эканамічных інтарэсах, інтэграцыя ўтрымлівала на перыферыі інтарэсаў і каштоўнасцей не толькі культурную, але і грамадзянскую кансалідацыю Еўропы. Да гэтага часу яна разгортваецца па перавазе «зверху», як канструкцыя палітычных эліт — федэрацыя дзяржаў, а ў радыкальным варыянце — і звыш-дзяржава, «дзяржава Еўропа». У той ступені, у якой прыярытэт аддаецца ідэі і практыцы звышцэнтралізацыі, падрываецца давер да дэмакратыі. Яна з'яўляецца фасадам, «за которым скрываются другие, более зловещие силы». Рэальнасць такая, што для еўрапейскага федэралізму неабходна «культурная однородность, по меньшей мере в гражданской сфере» [3, с. 180—181, 270—271]. Такая перадумова Канстытуцыі не «для Еўропы», як праекта «зверху», а Канстытуцыі Еўропы, як кансэнсусу «знізу» — не толькі палітычнага са-грамадства, але і са-супольнасці [9, с. 255].

Тым не менш зваротнай дарогі няма, а калі ёсць, то на ёй «хаваюцца больш злавесныя сілы». Таму самая цяжкая формула — нацыянальная незалежнасць — наколькі магчыма, міжнародныя абавязацельствы — наколькі неабходна. Неабходна, піша германскі палітолаг У. Бек, «преодолеть понимание... родины, отделенной и противостоящей культурно «другим» народам, и заменить его ощущением двуединого отечества, оба элемента которого возможны и необходимы».

Па-трэцяе, калізія з Канстытуцыяй Еўрасаюза выявіла разрыў паміж дэкларуемым ім універсалізмам і еўрацэнтрычнай практыкай. Менш чым сто гадоў таму назад О. Шпенглер іранізаваў: «По этой схеме страны Западной Европы являются покоящимся полюсом, вокруг которого скромно вращаются мощные тысячелетние истории и далекие огромные культуры... Отсюда устанавливается их значение и перспектива. Но в действительности это голос... тщеславия западноевропейского человека» [10, с. 50—51]. Для Бруселя гэта ўжо не перспектыва, а рэальнасць. У базавым тэксце ЕС, Лакенскай дэкларацыі сцвярджаецца, што злучаная Еўропа ўжо (!?) «заняла лідуючую пазіцыю в новом мировом порядке». Яна «способна играть стабилизирующую роль в мировом масштабе и указывать пути развития многим странам и народам» [11].

У адрозненне ад такіх выказванняў, Э. Этцыоні вызначае ЕС як квазіінтэграцыю і галоўную прычыну бачыць «в ошибочности либеральной модели» [9, с. 252—253]. Яе выразны партрэт паўстае ў артыкуле французскага палітолага Б. Касэна «Нараджэнне А.О. «Еўропа»» (2003). Ёсць «Еўропа міфічная і ёсць Еўропа рэальная», і працэс еўрабудаўніцтва зводзіцца да інстытуцыянальнага афармлення «А.О. Еўропа» і яго зліцця з нябачнай World Company. «Обустроивается Европа... все более удаляющаяся от «модели», которую она должна была по идее воплощать». Нават ультраліберальны брытанскі «Эканаміст» задае пытанне: «Чему служит такая Европа, которая на поверку оказывается копией Соединенных Штатов?». Па ацэнцы А. Турэна, у Францыі лібералізм быў «непроизносимым, и тогда нашли другое слово — Европа».

Як паказала шырокае «не» Еўраканстытуцыі, яна стваралася ў першую чаргу для Еўропы карпарацый і ў апошнюю — для чалавека працы. За яго кошт спрабуюць вырашыць вострую праблему канкурэнтаздольнасці Заходняй Еўропы. Таму да месца напамін: «Неспособность государств континента построить прочную социально-экономическую систему не раз ставила под угрозу саму европейскую цивилизацию» [4, с. 78]. Гэты знак бяды — з пазіцый выверанай традыцыяй еўрапейскасці, якая імператыва, пад пагрозай сацыяльнага выбуху, імкнецца да сацыялізацыі.

Сёння здаецца канфузам адрасаваны Еўрасаюзу камплімент яго палітыцы «цярплівай рукі» [13, с. 38]. Характэрна, што бацька Еўраканстытуцыі У. Ж. д'Эстэн прызнаў, што за два месяцы да рэферэндуму ў Францыі

«заклінаў» Ж. Шырака «не рабіць гэтага», але матываваў тым, што насельніцтва ўсё роўна не здольна разабрацца ў 400-старонкавым дакуменце [14]. Але вецер дзьме не таму, што дрэвы гайдаюцца, і такое няведанне глыбінных прычын фіяска дзіўнае. Т. Блэр мае рацыю: «Изменилось вот что — управлять Европой, как раньше, больше нельзя».

Тым не менш заўважым: чуткі аб смерці Еўрасаюза моцна перабольшаны. Паўстагоддзя для рэалізацыі такога беспрэцэдэнтнага праекта — гэта ўзрост інфанта, і «дзіцячую хваробу» радыкалізму ЕС можна зразумець, хоць і нельга прыняць. Ён шукае сваю ідэнтычнасць, але пакуль — яшчэ двухаблічны Янус, які не прыйшоў да сутнаскага выбару паміж амерыканізацыяй і еўрапейскасцю. Момент, калі Еўропа павінна выявіць сваю сталасць, яшчэ не надышоў.

Галоўнае ж у тым, што рэальны маштаб амбіцый яўна не адпавядае пан'еўрапейскаму вымярэнню семантыкі «адзінай Еўропы». Еўропа-1 — гэта далёка не ўся Еўропа. Пакуль няма сэнсу вызначаць яе як падсістэму сапраўды адзінай Еўропы: такой цэласнасці яшчэ няма, а іншыя яе складальныя знаходзяцца ў дасістэмным, агрэгатыўным стане. У яе яшчэ наперадзе крышталізацыя і структураванне. Тым больш вопыт ЕС — не гатовая партытура, якую застаецца педантычна выканаць народам Еўропы. Выражаючы аб'ектыўную тэндэнцыю прарыву Еўропы да новай якасці свайго быцця, Еўрасаюз — з усімі плюсамі і мінусамі — не пазбаўляе ад неабходнасці самастойнага, творчага вырашэння праблем інтэграцыі іншых еўрапейскіх суперрэгіёнаў.

«Концепция интеграции оказалась разорванной между расширением Союза и его углублением» [15]

Дылема «расшырэнне/аб'яднанне Еўропы»

З уступленнем у Еўрасаюз дзесяці дзяржаў Цэнтральнай Еўропы пройдзены этапны рубікон. Сярэднееўрапейскі субкантынент з гэтага часу разглядаецца як адносна самастойны супер-рэгіён — умоўна Еўропа-2, якая заклікана адыграць значную ролю не толькі ў посткамуністычнай трансфармацыі, але і ў многім уздзеянні на жыццяздольнасць і эвалюцыю Еўрапейскага Саюза ў цэлым.

Аднак, звяртаючыся да вобразу Экзюпэры, адны будаўнікі лічаць, што ўкладваюць камяні, іншыя — узводзяць Сабор. Так або інакш — яны будуць, і імя гэтага працэсу — еўрапеізацыя. Калі еўрапейскасць — ін-

тегральная якасць, умоўна гаворачы — стан арганізма, то еўрапеізацыя — эск-тэнгальны працэс, яго структурна-тэхналагічная арганізацыя. Яна ўяўляе собой узаемадзеянне трох механізмаў, якія працуюць у цесным узаемадзеянні: прававыя абавязацельствы краін, што ўступаюць у ЕС; аб'ектыўныя змяненні ў эканамічнай структуры; змяненні ў поглядах людзей, якія стымулююць да прыняцця еўрапейскіх норм у бізнесе, палітыцы і грамадзянскім грамадстве. Насуперак брусельскай стратэгіі «нецяярплівай рукі», «...глубокие изменения, достигаемые через реальную трансформацию личности и ее интересов, можно ожидать только как результат социализации в более отдаленной перспективе» [5, с. 45].

Такое «спазненне» выпявання па-еўрапейску думачай і дзейнічаючай асобы ў прынцыпе стрымлівае працэс еўрапеізацыі, але ключавое пытанне — у яго амбівалентным сэнсе і накіраванасці. Адзін з духоўных «айцоў» ЕС Ж. Делор пісаў, што «европейский идеал сегодня — это уже не просто идеал, это насущная потребность... Мы можем выбирать только между объединением Европы и ее упадком» [4, с. 373]. Але ён яшчэ не ведаў, што «аб'яднанне» заключае ў сабе магчымасць «раздваення адзінага». У адной сваёй іпастасі еўрапеізацыя паўстае як цывілізацыйны праект, ці далейшая вестэрнізацыя Еўропы шляхам яе расшырэння, у другой — як культуратворчы праект, ці адраджэнне разнастайна выражанай еўрапейскасці шляхам уз'яднання Еўропы.

З гэтых пазіцый паспрабуем адказаць на пытанне, у чым заключаецца прынцыповая навізна экспансіі ЕС у параўнанні з архетыпічным для Еўропы цэзараўскім «*Rubicon transeo!*». Рух ЕС на Усход — натуральны гістарычны працэс, абумоўлены агульнай заканамернасцю: «В ходе эволюции выживают только те виды, которые увеличивают разнообразие вещества и скорость миграции» [16, с. 160]. Аднак хуткасць — паняцце не толькі адноснае, але і не самамэтавае, і павінна падпарадкоўвацца логіцы працэсу. У логіцы расшырэння ЕС — гэта паскарэнне ў форме «Вялікага выбуху», і ў выніку — сімбіёз, гэта значыць яшчэ не арганічнае адзінства інтэнсіўна развіваючага «старога» Саюза з экстрэнсіўнай «новай» ЦЕ. Такой камбінацыі ўласцівы максімум няпэўнасці, балючая напружанасць зрошчвання рознапарадкавых тканін. Але стаўка занадта высокая: зрыў Праекта небяспечны на страту магчымасці пан'еўрапейскай перспектывы.

Сёння ключавая праблема — у прыярытэтнасці тых ці іншых еўрапейскіх сэнсаў, інстытутаў і тэхналогій гэтага працэсу. Аднак «ЕС не имеет нового проекта, чтобы самоопределиться и определить свою будущую роль и структуру после расширения» [17, р. 93]. Па сутнасці «Вялікае яднанне» на новым вітку ўзнаўляе нарастаючае саперніцтва паміж вестэрнізаванай і сацыяльнай мадэлямі капіталізму.

Глобальная геапрагматыка расшырэння Еўропы супадае з амерыканскай стратэгіяй укаранення ў Еўропе-2 варыянта капіталізму стогадовай свежасці. У эканамічным плане яна ідэнтычна інтарэсам значнай часткі ўладных эліт «новай» Еўропы да «хуткіх грошай». На думку Б. Касэна, расшырэнне ЕС не «оставляет места мечтам — это лишь разновидность процесса либеральной глобализации, подчиненная требованиям финансовых кругов и крупных корпораций». Амерыканскі палітолаг Ф. Закарыя піша, што тут «сложилась откровенно... антидемократическая модель общественного устройства», і кіраванне «отдано в руки горстки крупных бизнесменов, жирующих лишь за счет поддержания близких отношений с политическими лидерами».

Тым не менш накіраванасць далейшай эвалюцыі нельга зводзіць толькі да геапалітычных разлікаў і эканамічных інтарэсаў, у якіх ЦЕ — толькі аб'ект маштабных маніпуляцый, а значная і яе спантанная і дасістэмная, але рэальная суб'ектнасць, якая асабліва прыкметна на крутых паваротах шляху. Кардынальныя зрухі ў цэнтры Еўропы — таксама вынік «воздействия внутренних трансформаций в странах ЦВЕ... Именно демократические революции предопределили новую расстановку сил в Европе, структуру экономических и политических отношений между европейскими государствами, дали толчок к формированию... архитектуры европейской безопасности» [18, с. 11]. Вектар гэтых зрухаў у многім вызначаецца ўжо ментальна засвоеным вопытам дзесяцігоддзяў жыцця ў прасторы «рэальна» дэфармаванага, але ўсё ж сацыялізму. Не выпадкова нямецкія эксперты сцвярджаюць, што маюць справу з «дзвюма германскімі нацыямі». Характэрна, што калі савецкая дысідэнтка Л. Багараз у інтэрв'ю з удзельнікамі і ахвярамі ўварвання армій у Чэхаславакію прапанавала альтэрнатыву «Либо социализм, либо человеческое лицо», выяснілася, што «эксперимент нельзя считать чистым: он был нарушен вмешательством из-

вне. Неизвестно, к чему пришли бы чехи и словаки» [19].

Еўропа-2 ўжо прайшла «кароткі курс» не толькі «рэальнага сацыялізму», але і праходзіць курс «шокавай тэрапіі» неаліберальнага капіталізму. У дакладзе экспертаў адзначаецца, што к канцу 90-х гг. у новых дзяржавах ЦЕ больш за 100 млн чалавек мелі даход менш чым 4 долары ў дзень, у той час як у канцы 80-х гг. да гэтай катэгорыі адносіліся толькі 14 млн чалавек [Human, 1999, IV]. У гэтым арэале 1/5 насельніцтва павысіла свой жыццёвы ўзровень, але амаль 1/3 ператварылася ў «новых бедных». Адбылося размыванне сярэдняга класа. У Польшчы, Чэхіі, Славакіі, Венгрыі і Славеніі даходы 10 % самых багатых сем'яў перавысілі адпаведны паказчык самых бедных у 4,5—5,5 раза, а ў Балгарыі — у 10 разоў. Беспрацоўе ў 1989—1999 гг. узрасло з 1,5—2 % да 10—14 % у год [18, с. 6].

Заходнееўрапейскі бізнес вымушаны развіваць сацыяльна арыентаваную эканоміку ў сябе «дома». Але ў ЦЕ ён звяртаецца да неаліберальных тэхналогій. Так, у рэжыме «свабоднага рынку» сялянства зразумела дзіўную цану сваёй урадлівай зямлі (у 8—10 разоў танней, чым у краінах «старога» ЕС). Тут гавораць: «Вчера нам диктовала Москва, сегодня — Брюссель» і горка жартуюць, што «скачок в рынок напоминает прыжок в бассейн, в который еще не налили воду». У цэлым краіны ЦВЕ «свае пазіцыі здалі», і яна «переживает сейчас новый этап периферизации, даже попав в заветный Европейский Союз» [20, с. 72].

Вынік такога прэсінгу і адкату ў масавай свядомасці факусіруецца ў еўраскептыцызме. Гэта ўстойлівы і шматаблічны феномен, які здабывае розныя па форме і інтэнсіўнасці вобразы ў «старой» і «новай» Еўропе, у кожнай з уваходзячых у іх краіне. Але ўсюды непазбежна дзейнічае прынцып «Чем шире половодье, тем мельче вода» (Кафка). Уступленне ў ЕС новых дзяржаў азначае новыя праблемы для «старога» ЕС. У дакладзе Еўракамісіі (2001) адзначалася, што калі правесці рэферэндум на тэму аб тым, ці хочучь зыхары краін ЕС, каб да іх далучыліся сёння ці заўтра ўсходнееўрапейскія народы, то каля 60 % выкажуцца супраць. З гэтага пункту гледжання вынікі рэферэндуму па Канстытуцыі — гэта ў многім «проявление эгоистического интереса сытой, довольной своей жизнью... Европы, недовольной тем, что к ней присоединили невесть кого» [20, с. 80].

Такое няведанне не такое трывіяльнае, як здаецца ў Бруселі. В. Гавел быў адным з першых, хто ў кнізе «Сіла бяссільных» (1978) пранікліва заўважыў, што посткамунізм — гэта паўстанак, за якім — больш варты сацыяльны лад. «Сіла бяссільных» — у пошуку іншага шляху, несумяшчальнага не толькі з талітарнай дыктатурай, але і са «спажывецкім грамадствам». Рух са-грамадства, а не «атамарных» індывідаў, рух за сінтэз грамадскіх і прыватных свабод — такі цэнтральнаеўрапейскі варыянт «трэцяга шляху» — вялікага кампрамісу паміж рыначнымі адносінамі і сацыяльнай справядлівасцю.

Імя гэтага кампрамісу — салідарызм. Былы Папа Іаан Павел II падкрэсліваў, што «личность в полной мере реализуется лишь в ее отношении к ближнему, к окружающему ее обществу» [21, р. 201]. Ён неаднаразова заяўляў, што неаліберальны капіталізм не павінен служыць узорам для краін Усходняй Еўропы. Такую пазіцыю займаюць усе канфесіянальныя структуры [22].

Такім чынам, народы новых дзяржаў — членаў ЕС не прымаюць еўрапеізацыю любой цаной, дакладней — цаной перыферызацыі. Яны імкнуцца да Вялікай Еўропы ў той ступені, у якой яна задавальняе іх патрэбы не ў перадзеле ўдады і ўласнасці, а ў свабоднай працы і дабрабыце, сацыяльным агульным жыццём, якое не падаўляе асобу, дастойным месцы ў сям'і еўрапейскіх народаў. Такі выбар супадае з сэнсам еўрапейскасці, але адмаўляе еўрапеізацыю як экспансію вестэрнізацыі.

Каштоўнасць сэнсавая пераацэнка гэтай супярэчнасці ў ЕС спазняецца і адбываецца літаральна «на маршы». Тым не менш яна адбываецца. Так, прадстаўнік Францыі ў канстытуцыйным Канвенце П. Лекіе падкрэсліваў, што «народы востока Европы... освободили нас от Ялты и Берлинской стены... Уже сейчас наши соглашения... выгодны для нашего экспорта... Европа переживает исторический период, прежде всего благодаря расширению, которое я предпочитаю назвать объединением Европы... Возвращение в Европу восточной части европейского континента уже сейчас служит на благо всем — как им, так и ветеранам ЕС» [23, с. 95].

Сапраўды, у адрозненне ад цэзарыянскай асаблівасці «расшырэння», апорныя паняцці «вяртанне», «уз'яднанне» больш адэкватна выражаюць шукаемы сэнс і арганічны характар узаемасувязі еўрапейскасці з еўрапеізацыяй. З гэтых пазіцый уступленне цэнтральнаеўрапейскіх народаў у ЕС — гэта ад-

наўленне гістарычнай справядлівасці, нанова адкрыццё і — у кантэксце Мюнхенскай змовы — здраджанай Заходняй Еўропай яе «законнай сястры». На міжнароднай канферэнцыі ў Браціславе (2001) В. Гавел падкрэсліў: «Часто гаворыцца о том, что мы относимся к Западу... разделяем западные ценности... Мы воспринимаем это как вопрос... исправления давнего соучастия Запада в разделе Европы, но и как вопрос его жизненных интересов...» [24].

Інавацыйная і, як заўважыў бы класік, архіяжкая праблема заключаецца ў здольнасці Вялікага ЕС сумясціць уз'яднанне Еўропы і паглыбленне інтэграцыі, эвалюцыю не толькі ўшыр, але і ўглыб. Як адзначае Хатан, было б «мудрай і лягчэй», калі б эстэнсіўны складальнік ЕС нарошчвалася паэтапна. Калі ж гэта адбылося ў форме «Вялікага выбуху», то ўзрасла верагоднасць, што «нынешние структуры Союза... не смогут функционировать должным образом... Вместе с тем, прием новых членов — это стимул для проведения реформ в ЕС» [4, с. 387—388].

Што ж далей? Да рэфэрэндуму па Канстытуцыі адказ на гэта пытанне быў мажорным. Ж. Дэлор заяўляў аб тым, што ЦЕ — гэта не канцавы пункт прызначэння ЕС, а «адкрыты авангард без сцен». Шчофра выдаваліся авансы на ўступленне ў ЕС цэлай групе дзяржаў. Напрыклад, такі «час ісціны» для Румыніі і Балгарыі — 1 студзеня 2007 г. Але гэта — пастараль у параўнанні з настойлівым імкненнем Бруселя атрымаць Турцыю ў ЕС і авансам Украіну і Малдову. Такія празмерныя планы сталі адной з прычын правалу Канстытуцыі і патрабуюць асэнсавання. Гэта абмяркоўваюць многія эксперты. Сталі агульным месцам папярэджання, што калі ЕС прыме ў свае рады Турцыю, то яму прыйдзеца прымаць Украіну, Малдову і Беларусь. Працэс расшырэння (за выключэннем Румыніі і Балгарыі) не праглядаецца нават у сярэдне-тэрміновым плане.

Гордзіеў вузел праблемы заключаецца ў тым, што ЕС «придется сделать выбор: или продолжать процесс расширения, пока организация не станет неуправляемой, или лишиться одного из своих краеугольных принципов открытости для всех европейских демократий... Следует заново определить самую сущность и формулу организации». Паняцці «расшыраная Еўропа», «палітыка добра-суседства» набываюць новы сэнс і сведчаць «аб стратэгічна важных ініцыятывах» [5, с. 41—42]. «Расшырэнне» ЕС бачыцца ўжо не

як членства, а «добра-суседства» Цэнтра з перыферыяй.

Што абазначае гэты тэрмін? Ці не з'яўляецца ён апошнім шэдэўрам цывілізацыйна-геапалітычнага лексікону? Н. Дэвіс дэмістыфікуе яго латэнтны сэнс: «Рано или поздно Европейское сообщество... должно будет переопределиться, вновь обозначить свои границы и своих союзников... Где-то между глубинной Россией и сердцем Европы нужно будет установить новую разделительную линию — надеюсь, что это будет граница мира» (Дэвіс, с. 848).

Ступень верагоднасці такога дапушчэння адваротна прапарцыянальна «раздзяляльнай лініі» і каланіяльнаму сэнсу мяжы франціра (англ. frontier — мяжа), «пагранічча» паміж цывілізацыяй і варварскім светам. Эвалюцыя зместу гэтага тэрміна дазваляе ўвесці яго ў навуковы дыскурс як камунікацыю паміж кашоўнасна-сэнсавымі асновамі падсістэм сапраўды адзінай Еўропы.

ЛІТАРАТУРА

1. *Киссинджер Г.* Нужна ли Америке внешняя политика? М., 2002.
2. *Herder G.* On World History. London, 1997.
3. *Зидентроп Л.* Демократия в Европе. М., 2001.
4. *Хаттон У.* Мир, в котором мы живем. М., 2004.
5. *Эмерсон М.* Экзистенциальная дилемма Европы // Вестник Европы. М., 2005. № 15. С. 41—65.
6. *Левяш И. Я.* Европейский дискурс Достоевский-Ницше // Россия и современный мир. М., 2006. № 1.
7. *Вайденфельд И.* Куда идет Европа // Европа: смена вех. М., 2002. С. 40—57.
8. *Кафка Ф.* Америка. Процесс. Из дневников. М., 1991.
9. *Этциони А.* От империи к сообществу. М., 2004.
10. *Шпенглер О.* Закат Европы. Новосибирск, 1993.
11. Laeken Declaration 2001.
12. *Кассэн Б.* Не ожидая построения федерации. Рождение А.О. «Европа» (2003) <<http://www.monde-diplomatique.fr/ru/2000/06/01europe>>
13. *Мацонашвили Т.* Введение. Европа в поиске пути к новому мировому порядку // Европа: смена вех? М., 2002. С. 7—39.
14. *Лукьянов Ф.* Эта неудобная демократия // Московские новости. М., 17—23.06.2005.
15. *Д'Эстен В. Ж.* Крах одной идеи // Европейское время. Мн., 1995. № 3.
16. *Вернадский В.* Жизнеописание. Избранные труды. М., 1993.
17. *A New Ostpolitik — Strategies for a United Europe.* Ed. By W. Weidenfeld. London, 2000.
18. Десять лет системной трансформации в странах ЦВЕ и в России: итоги и уроки. Доклад ИМЭПИ // Мировая экономика и международные отношения. М., 2000. № 5.

19. Шинкарев Л. Вторжение в Чехословакию: 30 лет спустя // Известия. М., 21 авг. 1998.
20. Антиглобализм и альтернативная глобализация // Свободная мысль-XXI. М., 2005. № 8. С. 63—81.
21. Czlowiek i wspolnota w ujeciu Karola Wojtyly // Zofia. Casopis Filozofov Slovanskych Krajini. Rzeszow. 2003. № 3.
22. «Служите Богу, а не богатству». Будапешт, 2001. <<http://www.wcc-coe.org/wcc/what/jpc/buda-statement.html>>
23. Франция и Европа. Реферативный обзор. Европа в мировой политике. М., 2003. № 4.
24. Вацлав Гавел как европейский оракул // Независимая газета. 21 июня 2001.

SUMMARY

In the article the bases of crisis in cultural-civilization foundations of the Big Europe. The necessity for a conceptual substantiation of the Pan-European project the requirement for revision of pro-Western installation to «Uniform Europe» are considered. A necessary condition is structurization of the European continent by exarticulation Western, Central and East-european area.

Рэзюмэ

Разглядаюцца культурна-цывілізацыйныя асновы крызісу ў будаўніцтве Вялікай Еўропы, патрэбнасць у пераглядзе пражэктнай устаноўкі на «адзіную Еўропу» і абгрунтоўваецца неабходнасць ў канцэптуальным падыходзе да пан'еўрапейскага праекту. Неабходнай умовай з'яўляецца структураванне еўрапейскага кантынента шляхам вычлянення Заходняга, Цэнтральнага і Усходняга арэалаў.

Бібліягр. — 24 назвы.

УДК 930.85 (476)

I. P. Вуглік

ПРЫВАТНЫЯ ЗАПІСЫ XVII— —XVIII ЯК РЭПРЕЗЕНТАНТЫ ХАРАКТЭРНЫХ РЫС БЫТУ І КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСАЎ (НОВЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ І АСПЕКТЫ)

XVII—XV стст. у Еўропе былі перыядам татальнай эпістальярнасці, агульнага захаплення вышэйшых слаёў грамадства (і не толькі) прыватнымі запісамі, у выніку чаго ў першую чаргу ў Францыі з XVII ст. распаўсюдзіліся такія эпістальярныя жанры, як «партрэты», «характары», мемуары, лісты, да якіх потым дадаліся інтымны дзённік і аўтабіяграфіч-

ная проза [2, С. 131—268]. Ва ўсходнееўрапейскім, пераважна славянскім культурным рэгіёне ў літаратуры ішлі аналагічныя працэсы, звязаныя з інтымізацыяй, індывідуалізацыяй твораў [3, С. 264—319]. На беларускіх землях Рэчы Паспалітай, Вялікага княства Літоўскага цікавасць да асобы, яе індывідуальных якасцей, суб'ектыўнасці, супярэчлівасці былі ўласцівыя барочнай літаратуры [4, С. 43—51]. Працэс рэфлексіі «Я» адбіўся і ў гісторыка-мемуарнай прозе, якая пачала зараджацца ў шляхецкім асяроддзі з другой паловы XVI ст. і набыла форму «дыярыюшаў», успамінаў, якія досыць часта грунтаваліся на радавых дзённіках. Гэта былі творы досыць разнастайныя па змесце, што спалучалі летапісныя традыцыі, пагадавое выкладанне падзей, часта істотнага гістарычнага ахопу, з аўтабіяграфічнымі фактамі, дзённікамі падарожжаў, аповедамі пра барацьбу за веру і проста будзённымі сістэматычнымі запісамі. У Беларусі таксама адметна вылучылася шляхецкая культура, якую можна вызначыць як тыпалагічную для культуры шляхты [1, с.79—83].

Запісы таго часу можна ўмоўна падзяліць на дыярыюшы і ранню мемуарыстыку, — будзённымя досыць сухія канстатацыі падзей і спробы іх літаратурнай рэфлексіі, разгорнутая рэпрэзентацыя асабістасці, а таксама інтымных з'яў — сноў, інтымных пачуццяў, што патрабавала пэўнага літаратурнага талента, абвостранага жадання самавыражэння, самапазнання. Класіфікацыя ўмоўная, паколькі ў дыярыюш з цягам часу заносілася ўсё больш шырокае кола падзей — звесткі аб гістарычных падзеях, вершы — і ў іх адборы праяўлялася індывідуальнасць, густ аўтара. Разам з тым большасць запісаў — гэта дастаткова стрыманыя храналагічныя канстатацыі падзей асабістага жыцця.

Дадзеныя крыніцы, сінкрэтычныя па сваім характары, утрымліваюць шмат гісторыка-культуралагічнай інфармацыі як аб тагачаснам вонкавым, аб'ектным у дачыненні да аўтара жыцці, так і аб асобе самога аўтара, яго светапогляднай, псіхалагічнай рэфлексіі, што робіць іх надзвычай каштоўнымі для культурных рэканструкцый. А. Мальдзіс, на падставе аналізу мемуарнай літаратуры XVIII ст., зрабіў апісанне тагачаснай пераважна шляхецкай культуры [5]. Разам з тым гэты тып крыніц шырока прадстаўлены ў архівах, што робіць актуальным яго вывучэнне і дае падставу для знаходжання новых элементаў, канцэптаў старажынабеларускай культуры і быту, чаму і прысвечана дадзеная праца.

Да ліку стрымана-традыцыйных дыярыюшаў належыць польскамоўны дзённік магната Рафаіла Слізня за 1774—1779 і 1794—1795 гг.[6]. Яго адрознівае падрабязнасць у апісанні падзей уласнага жыцця, увага да дробязей. Аўтар сістэматычна адзначае час калі ён прачнуўся і пайшоў спаць: уставаў, як тады было прынята, рана; а гадзіне шостаі - сёмай, клаўся таксама, па цяперашніх вымярэннях рана — а гадзіне дзясятай; перад сном чытал. Ён імкнецца абагульніць свае ўраджанні ад дня: «дзень быў дзельны», «у той дзень было так забаўна» [6, л. 1—2]. Індывідуальная рэфлексія праяўляецца ў зваротнай аферэнтацыі — поглядае на сябе звонку, выкананай у моднай тады мудрагелістай барочнай і крыху гуллівай манеры. Напрыклад, пра дзень 19 чэрвеня 1774 г. ён піша: «Устал а палове сёмай і дасведчыў па здароўю і жвавасці цела, што я вельмі здольны чалавек да розных разумовых забаў» [6, л. 1].

Акрамя дзяржаўнай, (польскай), а таксама абавязковай пры адукацыі лацінскай, беларускія шляхціцы добра валодалі яшчэ і мовай французскай, якая, як і французская культура, прыйшла на нашы землі, як і ва ўсю Еўропу, з пачатку XVII ст. і літаральна апанавала яе з XVIII ст. Мовай куртуазнай культуры была ў гэты час французская, і вышэйшыя саслоўі ведалі яе добра — Рафаіл Слізень чытаў выключна французскія кнігі, мода на якія была ў Еўропе паўсюдна. У 1794 г. у Вільні яму трэба было скласці «мемарыял» (дакладную запіску) з копіяй на французскай мове для адсылкі рускаму генералу Репніну, дык, як піша Слізень, па абедзе ён складаў гэты «мемарыял» [6, л. 112].

Істотная ўвага ў дзённіку надаецца фіксацыі чытання. XVII—XVIII стст. у Еўропе былі эпохай эпістальнасці, а таксама цікавасці да літаратуры, дзе чытанне разглядалася як пэўны культурна-бытавы акт нараўне з дзелавымі справамі, а можа быць і сур'ёзнай. Таму Рафаіл Слізень уважліва ставіцца ра разумовай працы (дарэчы, часта ўжывае слова «разумовы»), абавязкова фіксуе час «забаўлення чытаннем», а таксама ураджанні ад яго. Ён чытае французскі двухтомнік павольна, уважліва, сістэматычна, фіксуючы колькасць прачытаных раздзелаў, чытае з ранку, іншым разам да абеды, перад сном. Калі чытаць не атрымліваецца, ён гэта адзначае: з-за забаў з гасцямі не чытаў [6, арк.3]. Чытанне прыносіла задавальненне, і, галоўнае, — жыццёвую асалоду: пасля французскай кніжкі «Быў досыць гарэзлівага кірунку думак, а самае галоўнае,

цэлы дзень меў паўсюдныя забавы» [6, л.2]. Р. Слізень адзначае напісанне дзённіка, а таксама лістоў, на якія, «калі быць шчырым» ідзе шмат часу [6, л.4].

Адада Р. Слізень належнае гультні ў папулярныя з XVIII ст. карты, мода на якія ў апошняю палову стагоддзя зрабілася ў шляхецкім асяроддзі небяспечнай маніяй. Аднак аўтар не пазбаўлены цвярозага погляду на гэта захапленне і ўздыхае: «Колькі часу марна траціцца на гульні ў карты» [6, л.5].

Аб пэўнай светапогляднай, псіхалагічнай канстанце характару аўтара, якая суадносіцца з эпахальнай тэндэнцыяй, сведчыць тое, што слова «забава» (zabawa) досыць часта сустракаецца ў дзённіку — так называецца чытанне, характарызуюцца агульны настрой, баўленне часу з гасцямі, увогуле хатнія заняткі. Такі святочны, гуллёвы погляд на жыццё знаходзіцца ў кантэксце барочнага этнасу, тагачаснага погляду на свет як на тэатр, ад якога трэба атрымліваць асалоду.

З іншых архіўных крыніц можна даведацца яшчэ аб некаторых рысах быту аўтара дзённіка. У «Імянным спіску...» за 1795 г. ён — уладальнік маёмасці Кастыкі Ашмянскага павета Мінскага ваяводства, мае жонку Тэклу, сына Стэфана 10 гадоў, дачок Софью 14, Марыану 12, Німфу 9 гадоў. Паказальна, што ўсе яны маюць «адукацыю на даму» [11, л.1], што адрознівала выхаванне дзяцей заможнай шляхты ў канцы XVIII ст.

У XVII ст. звесткі аб сабе ў дзённіках былі адпаведна больш стрыманыя, хоць вонкавыя падзеі фіксавалі традыцыйна падрабязна. Гэта тычыцца фрагмента дыярыюша з радзівілаўскага архіўнага фонду [13]. Фрагмент польскамоўны, ананімны, па ўскосных даных яго можна датаваць першай паловай 60-х гг XVII ст.; яго аўтар — адзін з прыкметных людзей світы князя, хутчэй за ўсё — Багуслава Радзівіла. У традыцыях тагачасных дзённікаў запісы вядуцца падрабязна, амаль кожны дзень — хай на некалькі радкоў. Калі запіс мае поўны змест, дык ён сістэмна разбіваецца на асобныя пункты — да 9, што, у цэлым, стварае ўражанне імкнення да сістэматычнай і падрабязнай фіксацыі падзей. Дыярыюш, як і ўсе аналагічныя помнікі тагачаснай мемуарнай літаратуры, мае падзейна-маторную скіраванасць, у цэнтры якой — князь, яго сустрэчы, аудыенцыі, банкеты, наведванні касцёла, удзел у сеймавай працы. Звяртаюць увагу дастаткова частыя званыя абеды, асабліва падчас афіцыйнай дзейнасці, што знаходзіцца ў кантэксце актуалізацыі ролі

шляхецкай бяседы ў эпоху барока як асноўнага сацыяльна-рэпрэзентацыйнага элемента гэтай культуры, які ператварыўся ў кампанент афіцыйнага, дзелавога жыцця. Так, у Мінску ў час працы сейміка, абеды, на якія запрашаліся паны Мінскага ваяводства, былі асабліва частымі: напрыклад, яны даваліся запар 31 студзеня, 1 і 2 лютага. Уражанні ад абед даў былі традыцыйна добрымі і выказваюцца амаль аднымі словамі (гэта адна з найбольш частых эмацыянальных рэфлексій): так, 20 лютага на абедзе ў пана Вілчка (хутчэй за ўсё — падскарбія ваўкавыскага), «шмат пілі і па абедзе былі ў добрым настроі» [13, л. 5]. Аб істотнай ролі шляхецкай бяседы ў тагачаснай культуры сведчыць і сістэматычная канстатацыя абедна князя, нават не звананага.

З традыцыйнай для тагачаснай мемуарыстыкі стрыманасцю паведамляецца аб радасных ці трагічных падзеях: пад пунктам першым за 30 мая, аўторак, запісана: «Прышлі лісты, ад пана Гурына са Слуцка, у якіх ён паведамляе аб смерці пана Зяньковіча»; далей пад чацвёртым пунктам запісана, што быў у палацы яснавельможнага графа Дзіньхофа, дзе «усе былі ў добрым паразуменні» [13, л. 18]; пазней прыйшоў ліст ад пана падкаморнага, у якім ён запрашае на пахаванне жонкі; быў на вяселлі і г. д. Інфармацыя аб сябе носіць у асноўным дзелавы характар. Аднак сістэматычна адзначаецца месца начлегу, наведванне касцёла. Бадай самы інтымны кавалак дзённіка звязаны з нетыповым адступленнем, дзе гаворка ідзе пра надвор'е. «Май, серада, 17. Халодна было вельмі з раніцы і потым а восьмай гадзіне снег выпаў вялікі і ішоў аж да поўдня, пасля поўдня да вечара ізноў такі самы апусціўся і ішоў усю ноч» [13, л. 16].

Досыць часта ў рукапісным выглядзе вёўся рэестр вайсковых дзеянняў, прыкладам чаго можа быць польскамоўны фрагмент запісаў ваенных дзеянняў часоў Паўночнай вайны, які ахоплівае перыяд з 1706 па 1722 г. [12]. Акрамя пераліку гістарычных падзей, што ўяўляюць уласна-гістарычную цікавасць, адзначым характэрную для таго часу наміналістыку — гістарычную тапаніміку: рэгіянальную трактоўку Польшы як Вялікай і Малой, стабільнае ўжыванне назваў Украіна і Падолле; тагачасныя назвы войскаў: Літоўскае, Каронае (Польскае), Маскоўскае [12, л. 4, 7, 9].

Традыцыйна для тагачаснага светаўспрымання, выратаванне ад смерці звязваецца з дапамогай Бога і ахоўніка: выратаванне пана Ёзефа Букоўскага ў бітве са шведамі 1715 г.,

якое адбылося нягледзячы на рану, тлумачыцца цудоўнай сілай Боскай і Маці Цудадзейнай Панны Марыі Чанстохаўскай [12, л. 6]. Як элемент асабістай рэфлексіі ўзгадваецца пра надвор'е, што ўласціва тагачасным дыярыюшам. Сведчыцца, што ў 1709 г. па «ўсёй Польшчы» лютавала паветра — у Кракаве, Львове, Варшаве, «па гарадах, мястэчках і вёсках» [12, л. 4].

У традыцыі дзяржаўнага і рэлігійнага унітарызму, які ўзыходзіць да П. Скаргі і Л. Сапегі, вытрымана напісанае недзе ў першай палове XVIII ст. польскамоўнае разважанне аб рэлігійнай сітуацыі ў краіне. У ім аўтар разглядае «народа веру святую каталіцкую» як фундамент, які звязаны з ўсталяваннем дзяржаўнага адзінства Рэчы Паспалітай і забеспячэннем праў народа; ён падкрэслівае неабходнасць таго, каб «адна пануючая ўвесь край Польскі ўшанавала вера» [7, л. 2, 3].

На старонках рукапісаў XVII—XVIII стст. часта сустракаюцца шляхецкія дрэвы-радаводы, што з'яўляюцца адной з праяў цікавасці шляхты да сваёй генеалогіі — асабістай як часткі мадэльнага сацыяльнага кантывуума, што было адметным кампанентам шляхецкага этнасу. Разам з тым, у крыніцах маюцца і радаводы прадстаўнікоў іншых саслоўяў. У гэтым сэнсе уяўляюць цікавасць зробленыя па шляхецкім ўзоры радаводы дваравых людзей і сялян, якія належылі панам Слізням, з маёмасці Дзядзілавічы Барысаўскага павета за 1790 г., створаныя для метрыкі [10, л. 1—4]. Радаводы зроблены па дравесным прынцыпе, кожная асоба пранумэравана, у каментарыях узгадваюцца месца жыхарства, дзеці. Як заўсёды, радавод вядзецца па мужчынскай лініі, сярод жанчын аднойчы узгадваецца дачка. Радаводы абавязкова на абавязковыя падцвярджэнні афіцыйных асоб перад галоўным гаспадаром. У некаторых маюцца даты папярэдніх інвентароў, з якіх узяты даныя. Так, найбольш ранні, асобны радавод Камінскіх ад 1705 г., які складаецца з чатырох пакаленняў і налічвае дзевяць асоб, храналагізаваны і ўтрымлівае спасылкі на інвентары 1689, 1691 гг. Першы радавод прысвечаны роду Баранавых, якія, як адзначаецца, ад шостага пакалення належалі да Замасточча, куды першы, самы старэйшы Лявон Баран хадзіў на паншчыну, а потым пайшоў да Бягомля; радавод налічвае пяць пакаленняў і дзевяць асоб [10, л. 1]. Аналагічны лёс і шэрага прадстаўнікоў іншых радаводаў, пачынальнікі якіх таксама выйшлі з маёмасцю да Бягомля, а нашчадкі, ў асноўным, ужо мелі хаты ў Бягомлі і працавалі пры

панскім двары. Адзін з найбольш колькасна вялікіх радаводаў, два апошніх пакаленні якіх мелі хаты ў Бягомлі, налічвае пяць пакаленняў (што з'яўляецца найбольш тыповым) і пятнаццать асоб [10, л.2]. Хоць сустракаюцца і адносна невялікія радаводы — пры пяці пакаленнях налічваецца толькі шэсць асоб [10, л.2], з трох пакаленняў і пяці асоб, у тым ліку і дачкі [10, л.3]. Самае вялікае радавое дрэва налічвае пры пяці, а, з ўлікам аднаго адхілення, шасці пакаленняў, дваццаць пяць пранумэраваных (аднойчы нумар не прастаўлены) асоб; яго пачынальнік жыві у Кленніках. Да гэтага дрэва належыць і яшчэ адзін рэкордны паказчык, які тычыцца колькаснага складу сям'і — чалавек, запісаны ў радаводзе пад нумарам 20 — Млодзян — меў у хаце каля 20 чалавек [10, л.4], што нагадвае памеры рэліктавай вялікай сялянскай сямейнай абшчыны.

Досыць падрабязна распрацаваны радаводы сем'яў Мурак і Дойлідкаў — падданых маёмасці Дзевяткавічы (канец XVIII ст., Ашмяншчына, з матэрыялаў Слонімскага земскага суда) [8, л. 1—4]. Прыцягвае ўвагу надзвычай падрабязны каментарый да намалёванага дрэва-радавода, дзе дэталёва авядаецца аб людзях з роду Муракоў — жывых і тых, што памерлі: узгадваюцца месца жыхарства, для нябожчыкаў — прычына смерці, сваякі — дзеці, браты; асобна адзначым інфармацыю пра жонак — акрамя імя ўзгадваецца і паходжанне [8, л.1]. Вылучаюцца шэсць асноўных ліній роду, кожным з якіх прысвечаны падрабязны блок інфармацыі па кожнаму з кален, які дазваляе прасачыць жыццёвы лёс людзей — выхадцаў з вёскі, якія заслужылі ўласны радавод, дзякуючы таму, што пакінулі сваю вёску ці ўвогуле сельскую мясцовасць. Напрыклад, прадстаўнік лініі пад нумарам пяць — Сцяпан Мурак — у маладым узросце пайшоў з Дзевяткавічаў і ажаніўся ў Клецку з мяшчанкай Бігасаўнай, у іх нарадзіліся сын Янка і дачка Домна (у намалёваным радаводзе яны уяўляюць чацвёртае пакаленне гэтай лініі), якія на момант складання радавода жылі з маткай у Клецку на вуліцы Медніцкай побач з замкавым войтам Марцінам Буркуном; Сцяпан на той час ужо памёр. Разам з тым, лёс мог складацца і прасцей: прадстаўнік пад нумарам першым Ёзеф Мурак жыві у Дзевяткавічах, яго бацька Пятрук Мурак (ён памёр 25 гадоў таму ад часу складання радаводу). Як можна меркаваць, паходзіў з вёскі Калбасічы, матка Гапуся Кульгавенянка — з вёскі Лазаўцы. Ён меў двух братаў, адзін з якіх —

Лявон — памёр у Калбасічах, другі — Сямён — жыві у Дзевяткавічах.

Намалёванае генеалагічнае дрэва (яно называецца генеалогіяй ці лініяй Муракоў) вядзе адлік ад 1672 г. і, хоць і налічвае чатыры пакаленні, досыць разгалінаванае — у ім трыццаць тры імені, у тым ліку і жанчын, адлік якіх пачынаецца з трэцяга пакалення. У падмурку дрэва знаходзіцца Сцяпан Мурак, ад якога адыходзяць восем адгалінаванняў, адно з якіх не мае працягу, а іншае — толькі адно адгалінаванне. У цэлым, радавая лінія плёная: восем чалавек — дзяцей — прадстаўлялі чацвёртае пакаленне роду (праўнукі першага Сцяпана Мурака), у трэцім пакаленні род налічваў шаснаццаць прадстаўнікоў двух палкоў (хоць і не ўсе дочки ўказаны ў намалёваным дрэве), якія паходзілі ад сямі пар бацькоў. Толькі двое прадстаўнікоў другога пакалення, якія, дарэчы, не ўзгадваюцца сярод асноўных шасці ліній, мелі менш двух дзяцей (бяздзетны і той, што меў адно дзіця, бацькоўства якога трэба, як адзначаецца ў заўвазе, удакладніць).

Дакумент мае своеасаблівую анкету, якая ўтрымлівае асноўныя блокі пытанняў наконт прадстаўнікоў да трэцяга пакалення: як звалі дзеда і калі памёр; ці меў дзед родных братаў, як іх імёны і дзе памерлі; як звалі бацьку і ці меў ён братаў, калі яны памерлі, дык дзе і як даўно; колькі гадоў тым, хто жыве ў Дзевяткавічах [8, л.2]. Звяртае ўвагу патрыярхальны характар збору інфармацыі, што знаходзіцца ў рэчышчы тагачасных інвентарных традыцый.

Аналагічная інфармацыя маецца і аб родзе Дойлідкаў [8, л.4].

Дзелавыя запісы могуць несці і інфармацыю аб традыцыйнай матэрыяльнай культуры. Так, у запісах дваравой дзяўчыны Ганусі Ласіхі паведамляецца, што яна атрымала для двара (фальварка) з эканоміі Дзевяткавічай у 1808 г. 2 наміткі, у наступным — шырокага палатна 10 лакцей, а таксама 2 наміткі [9, л. 1]. Тут узгадваецца асноўная частка традыцыйнага старажытнага беларускага жаночага галаўнога ўбору — наміткі — тонкае палатно.

Такім чынам, прыватная эпістальярнасць з'яўляецца крыніцай для шырокага кола культурных артэфактаў, якія ўводзяць беларускую культуру ў еўрапейскі кантэкст, рэпрэзентуюць сацыяльныя і індывідуальныя культурэмы.

ЛІТАРАТУРА

1. Вуглік І. Р. Матэрыяльная культура і быт беларусаў XVII—XVIII стст.: вучэб.-метад. дапам. Мн., 2005.
2. Гинзбург Л. О психологической прозе. М., 1988.
3. Endre Anyal. Swiat słowiańskiego baroku. Warszawa., 1972.
4. Мальдзіс А. І. На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мн., 1980.
5. Мальдзіс Адам. Як жылі нашы продкі ў XVIII стагоддзі. Мн., 2001.
6. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ) у г. Гродна., 1663, воп. 1., адз. 14.
7. НГАБ у г. Гродна, 1663, воп.1, спр. 423.
8. НГАБ у г. Гродна, 1663, воп.1, адз. 2088.
9. НГАБ у г. Гродна, 1663, воп.1, адз. 2068.
10. НГАБ у г. Гродна, 1663, воп.1, спр. 3100.
11. НГАБ у г. Гродна, 1663, воп.1, адз. 3945.
12. НГАБ у г. Гродна, 1663, воп.1, спр. 4929.
13. НГБА у г. Мінске, 694, воп. 1, адз. 147.

SUMMARY

The hand-written heritage of Belarus of XVII—XVIII centuries is a source for reconstruction of culture, life and attitudes of that time. On the basis of the consideration of ancient diaries of various materials about genealogy of peasants are submitted to prominent features of a noble life and attitude. All the materials are investigated in a cultural context of that epoch.

Рэзюмэ

Разглядаецца эпістальная рукапісная спадчына беларусаў XVII—XVIII стст. як крыніца для рэканструкцыі тагачаснай культуры, быту, свядомасці. На аснове апрацацыі новых дыярыюшаў, разнастайных дзелавых, бытавых запісаў прэзентуюцца матэрыялы па радаводах сялян і дваравых людзей, характэрных рысах шляхецкага быту і светаўспрымання і інш. Матэрыялы разглядаюцца ў культурным кантэксце тагачаснай эпохі.

Бібліягр. — 13 назваў.

